

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ  
ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

В.Ф. СОЛДАТЕНКО

---

# GLORIA MUNDI

---

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА  
УКРАЇНСЬКОГО  
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ  
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ  
(короткі нариси-портрети.  
1917—1920)

---

*ПРОЄКТ*  
*«НАУКОВА КНИГА»*

---

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2021

УДК 94 (477) (930) «1917—1920»  
ББК 63.3 (4УКР)

У цій книзі зібрано короткі матеріали про найвидатніших представників національної еліти, від позицій і вчинків яких у переламну історичну добу (1917—1920 рр.) багато в чому залежав вектор розвитку українського народу, його повноцінне відродження, вибір перспективи суспільного поступу, що найбільшою мірою концентрувалося в пошуках і досвіді власного державотворення. Як визначення кола непересічних особистостей, вартих особливої уваги і пам'яті нащадків, так і оцінки їхнього персонального внеску в історичні набутки соціуму, отримують у сучасній історіографії неоднакові, часом взаємовиключні тлумачення, що зумовлює спеціальну потребу нового звернення до надзвичайно важливої проблеми.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться минулим України.

#### Р е ц е н з е н т и

*М.І. Михальченко*, член-кореспондент НАН України,  
доктор філософських наук, професор, завідувач відділу  
теорії та історії політичної науки

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень  
ім. І.Ф. Кураса НАН України

*О.П. Ресніт*, член-кореспондент НАН України,  
доктор історичних наук, професор, заступник директора  
Інституту історії НАН України

*Рекомендовано до друку вченою радою  
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень  
ім. І.Ф. Кураса НАН України  
(протокол № 4 від 28 травня 2019 р.)*

***Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України  
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку  
науково-видавничого комплексу НАН України»***

Науково-видавничий відділ літератури з економіки,  
історії, філософії та права

Редактор *Д.В. Вонсик*

© В.Ф. Солдатенко, 2021

© НВП «Видавництво “Наукова думка”  
НАН України», дизайн, 2021

ISBN 978-966-00-1797-9

# ЗМІСТ

## ПЕРЕДМОВА

5

## I

### **УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА: ПЕРШІ КРОКИ ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ Й ДЕРЖАВИ**

13

Михайло Грушевський

14

Володимир Винниченко

34

Микола Міхновський

59

Сергій Єфремов

78

## II

### **УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА — ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ**

94

Павло Скоропадський

96

Микола Василенко

123

Дмитро Дорошенко

131

В'ячеслав Липинський

152

## III

### **ДРУГА УНР — НОВА СПРОБА ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

173

Микита Шаповал

176

Симон Петлюра  
**190**

Володимир Чехівський  
**218**

Ісаак Мазепа  
**224**

Нестор Махно  
**240**

Андрій Річицький  
**277**

Олександр Шумський  
**293**

В'ячеслав Прокопович  
**316**

**IV**  
**ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА**  
**НАРОДНА РЕСПУБЛІКА:**  
**МІЖ СОБОРНИЦТВОМ І РЕГІОНАЛІЗМОМ**  
**320**

Кость Левицький  
**322**

Євген Петрушевич  
**327**

ПІСЛЯМОВА  
**339**

## ПЕРЕДМОВА

Терміном «еліта» доволі широко користуються в найрізноманітніших сферах нашого життя і він практично усім без зайвих пояснень і тлумачень видається цілком ясным, природним, незважаючи на іноземне (від французького *elite*) походження. Його завжди вживають, коли прагнуть підкреслити вищі, кращі, особливі, виняткові, відбірні, унікальні риси, характеристики уявно виокремленого становища особистостей, груп людей, а також інших нерядових, неординарних утілень і проявів матеріального, духовного, художнього, наукового світу.

Однак при всьому тому дуже часто виникають не лише запитання, а й незгоди та заперечення з приводу того, наскільки виправдано, переконливо кваліфікуються як елітарні ті чи інші явища, процеси або відповідним чином оцінюються індивідууми. Це нескладно зрозуміти й прийняти, особливо щодо людської діяльності, оскільки домінантою тут часто залишаються суб'єктивні уявлення, симпатії, упередження, хоча наукові критерії, як видається, тут достатньо ґрунтовно відпрацьовані<sup>1</sup>.

Ще більше суперечностей виникає щодо учасників непростих історичних подій, понад усе — переламних, коли контрверсійність точок зору, застосовуваних систем координат у підходах до об'єктів, елементів, суспільних сегментів, що підлягають дослідженню й оцінюванню, призводять до дуже відмінних (аж до діаметрально протилежних) висновків і узагальнень.

Наочний тому приклад — ставлення до плеяди особистостей, які опинилися на чолі Української національно-визвольної революції, здійснювали перші кроки відродження нації та державності. Різnobій в історіографії в даному разі настільки вражаючий, що не викликає впевненості щодо досягнення не те що консенсусу, але й принаймні якогось зближення підходів.

В наявних публікаціях, гадається, можна виділити три головних групи позицій, не рахуючи безлічі «проміжних» або симбіозних:

1) Лідери Української революції, її еліта — справжні національні подвижники, безстрашні герої, які в непростих обставинах спромоглися

---

<sup>1</sup> Див., напр.: Михальченко М. Еліта. Політична енциклопедія. Київ, 2011. С. 238—240.

здійснити визначальні (найтяжчі) кроки у відродженні нації, відкривши якісно нові перспективи її розвитку, всебічного розвою.

2) Ініціатори, ідеологи, керівники, будівничі українського державотворення (еліта, або ті, хто претендував на таку роль), незважаючи на певні соціальні й національні завоювання революційної доби, що, безперечно, заслуговують на визнання, суспільну повагу, зрештою виявилися неготовими повною мірою, ефективно використати наданий історією сприятливий шанс, припустилися просто немислимим помилок і прорахунків, чим підготували ґрунт для поразки, як власної, так і всієї нації.

3) Справу національно-демократичної революції та українського державотворення в 1917—1920 рр. було цілком закономірно, безталанно програно, бо на той час ще не існувало сформованої, відповідної запитам часу політичної нації, а отже, й мови не могло бути про народження й здійснення в ній власної еліти.

Часті посилення на останню позицію в ходу в тих, хто на відсутність власної еліти охоче «списує» всі негаразди, біди, трагедії українства, намагаючись доводити безперспективність його самостійного цивілізаційного майбутнього.

Кожна зі сторін, які беруть участь у невщухаючих дискусіях, наводять свої аргументи, що нерідко не зовсім логічно кореспондуються з пов'язаними з ними іншими концептуальними підходами і висновками. Так, одні автори, виходячи з апіорного несприйняття самого феномену революції, найрішучішого їх засудження, неймовірно злісно плямують усіх причетних до радикального способу розв'язання суспільних проблем (сумарний результат вкрай невтішний — не залишилося жодного скільки-небудь помітного діяча Української революції, якого б не спробували ретроспективно облили брудом). Інші, намагаючись обходити це «делікатне» питання, тим не менше, докладають чималих зусиль, щоб довести (в усякому разі категорично наполягають на тезі), нібито нинішня незалежна Українська держава стоїть на плечах Української Народної Республіки (здебільшого передбачливо не уточнюючи, якої УНР — першої, чи другої), безпосередньо від неї перейняла естафету національного державотворення. Як тут дійти задовільної відповіді на просте запитання — а хто ж, власне, домігся того, що народ, який століттями знемагав у залежному, пригнобленому стані, який не міг навіть називатися власним українським ім'ям, говорити рідною мовою, велетенським порухом злетів до рівня, що й через 100 років видається настільки основоположним, фундаментальним, таким притягальним, вартим подиву, уваги і наслідування? І чи могло таке статися само по собі, стихійно без певної направляючої та організуючої когорти підготовлених до дуже непростой історичної місії провідників? Тобто, хоча б тонкого прошарку національної політичної еліти?

Подібних абстрактних чи то узагальнених та й конкретизованих, похідних від них питань можна поставити ще чимало. А шукаючи відповіді на них, ми неодмінно ще й ще раз натикатимемося на факти, які, виходячи з вищепозначених підходів, також пояснити важко, а то й взагалі не можна. Наприклад, чому ми вже три десятиліття практично безперервно видаємо й перевидаємо твори М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, С. Петлюри, М. Міхновського, В. Липинського, Н. Махна, О. Шумського і ще багатьох діячів революційного часу? Чому про них захищено сотні дисертацій і з'явилося тисячі публікацій? Чому продовжуємо суперечки з приводу не стільки їхніх талантів, скільки їхніх помилок і прорахунків, нездатності чи небажання об'єднатися задля досягнення спільної мети?

Звісно, із цього приводу можна довго і далеко не завжди результативно дискутувати. Тому, здається, не слід цього робити в передмові до книги, обмежившись хіба що одним застереженням. Ті, кого ретроспективно бодай частина сьогоденішніх дослідників і публіцистів готові все ж віднести до політичної еліти революційної доби, не могли в більшості випадків свідомо відмовитися від ініціативно привласненої собі ролі провідників, по суті — місіонерів, силоміць «усереднити» себе (якими б мотивами їх не хотіли це змусити зробити — звісно, «заднім числом»), виливаючи на їхні голови численні нарікання у безвідповідальній незговірливості, небажанні приглушити амбіції, відступитися від стрижньових засад світобачення і поведінки заради необхідності досягнення єдності позицій і консолідації зусиль. Варто зрозуміти просту річ (принаймні, її враховувати) — для справді виняткових за чеснотами особистостей, сильних духом і неймовірно (іноді навіть фанатично) відданих виплеканим ідеям подібні варіанти були категорично неприйнятними. Інакше об'єктивно здійснитися до авангардної суспільної місії вони б не змогли — мова, звісно, не про їхнє суб'єктивне бажання, а про історичну детермінованість феномену.

Необхідна умова приналежності до національної політичної еліти — обов'язкові та неабиякі інтелектуальні здібності, високий рівень освіченості, загальної ерудиції, які природно виокремлюють ту чи іншу особистість із загального оточуючого середовища, самі по собі змушують дивитися на неї з особливим, підвищеним рівнем поваги, довіри, а то й щирого захоплення, поступово трансформуючись у готовність орієнтуватися на неї, ставати на її бік, зрештою, слідувати за нею.

Гадається, одним із конструктивних способів ще раз спробувати розібратися на науковому рівні у спірних питаннях є звернення до реалістичного відтворення діянь низки особистостей, яким долею судилося опинитися на гребені суспільної національно-визвольної хвилі у 1917—1920 рр., до зваженої аргументації пропонованих оцінок з метою досягнення їх максимальної об'єктивності, переконливості.

Звісно, при цьому не обійтися без опори на наявний історіографічний доробок. Він досить репрезентативний, що засвідчують хоча б посилання на наведені нижче найпомітніші публікації, причому потрібно підкреслити, що їх перелік далеко не повний. Це передусім фахові іменні примітки до фундаментальних документальних видань, присвячених діяльності Центральної Ради, Гетьманату, Директорії<sup>2</sup>, передмови та післямови до перевидань творів непересічних історичних особистостей<sup>3</sup>. Це також численні збірки профільного історико-документального спрямування<sup>4</sup>, спеці-

<sup>2</sup> Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: у 2 т. Т. 2. Київ, 1997. С. 349—418; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920. Док. і матеріали: у 2 т., 3 ч. Т. 2. Київ, 2006. С. 687—704; Українська Держава (квітень — грудень 1918 року). Док. і матеріали: у 2 т., 3 ч. Т. 2. Київ, 2015. С. 395—406.

<sup>3</sup> Див., напр.: Костюк Г. Вступне слово до «Щоденника» В. Винниченка // Винниченко В. Щоденник. Т. 1. 1911—1920. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. С. 5—27; Жулинський М. Усі сорок років творчого життя. «Щоденник» Володимира Винниченка. Київ, 1990. С. 88—90; Його ж. Голгофа українця Володимира Винниченка // Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991. С. 124—128; Пеленський Я. Передмова: Спогади Гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Скоропадський Павло. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995. С. 11—34; Пеленський Я. Передмова: В'ячеслав Липинський і його листи до братів-хліборобів // Липинський В. Листи до братів — хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму / Липинський В. Повне зібрання творів. Архів. Студії. Т. 6. Київ; Філадельфія, 1995; Федченко П. Публіцистика Володимира Винниченка (передмова) // Винниченко В. Публіцистика. Київ, 2002; Сергійчук В. Високий чин українського державництва (передмова) // Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 4. Київ, 2006; Вступне слово (до другого видання 1969 року) // Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Київ, 2007. С. 3—6; Орос Я. Нелегко бути чесним з собою // Винниченко Володимир. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ, 2008. С. 3—8; Лозицький В. Передмова // Винниченко й українська соціал-демократія. Київ, 2008. С. 3—24; Миронець Н. Євген Чикаленко, Володимир Винниченко у спільних турботах про українську культуру і державність (передмова) // Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902—1929 роки. Київ, 2010. С. 6—29; Сиваченко Г. Пошук можливих альтернатив (післямова) // Винниченко В. Нова заповідь. Київ, 2011. С. 341—349; Її ж. «Лепрозорій» у контексті історії та долі (післямова) // Винниченко В. Лепрозорій: роман. Київ, 2011. С. 373—382 та ін.

<sup>4</sup> Див., напр.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. Київ, 1993. 800 с.; Українська ідея. Постаті на тлі революції. Київ, 1994. 256 с.; Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. Київ, 1996. 192 с.; Світова та вітчизняна етнодержав-

альні розвідки, монографії про окремих найбільш яскравих і впливових представників революційного часу<sup>5</sup>. Зрештою, в узагальненому вигляді одержані відомості, реалістичні знання знаходять закономірне відбиття в енциклопедичних проєктах, зокрема, в шеститомній «Юридичній енциклопедії» (Київ, 1998—2004), «Енциклопедії історії України» (Київ, 2003—2019, видання продовжується), «Політичній енциклопедії» (Київ, 2011), п'ятитомній «Українській дипломатичній енциклопедії» (Харків, 2012), багатотомній «Енциклопедії Сучасної України», видання якої розпочалося 2001 р. і нині продовжується, а також «Великій Українській Енциклопедії», перший том якої побачив світ у 2016 р., а весь проєкт реалізовуватиметься, очевидно, впродовж тривалого часу.

Цілком природно, не всі згадані публікації (а це лише невелика частина) рівноцінні. Поряд із високофаховими дослідженнями чимало творів із нашаруванням кон'юнктурних підходів, суб'єктивних уподобань. Таким чином, виникає потреба диференційованого підходу, історико-критичного аналізу й використання наявної історіографічної бази. На окрему рефлексію заслуговують найновітніші публікації, присвячені утвердженню і популяризації концепції «Великой Российской Революции»<sup>6</sup>, одним із важ-

ницька думка (У персоналіях). Київ; Донецьк, 1997. 320 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія: у 2 кн. Кн. 1. Київ, 1997. 416 с.; Кн. 2. Київ, 1999. 508 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998. 254 с.; Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання. Київ, 2001. 466 с. Політологічний енциклопедичний словник. Київ, 2004. 736 с.; Політологічний словник. Київ, 2005. 792 с.; Солдатенко В.Ф. Проєкт «Україна». 1917—1920 рр. Постаті. Харків, 2011. 511 с.

<sup>5</sup> Див., напр.: Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ, 2003. 304 с.; Савченко В.А. Симон Петлюра. Харків, 2004. 415 с.; Його ж. Махно. Харків, 2005. 415 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ, 2005. 352 с.; Солдатенко В.Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. Київ, 2005. 349 с.; Його ж. Винниченко і Петлюра. Політичні портрети революційної доби. Київ, 2007. 621 с.; Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: життя і слово. Київ, 2006. 320 с.; Могильний Л.П. Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України. Київ, 2011. 296 с.; Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016. 518 с.; Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи. Київ; Львів, 2017. 742 с.; Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну. Київ, 2018. 680 с.

<sup>6</sup> Див.: Российская революция 1917 года: власть, общество, культура: в 2 т. Москва, 2017. Т. 1. 743 с.; Т. 2. 591 с. Россия в 1917 году: энциклопедия. Москва, 2017. 1095 с.; Великая Российская революция: сто лет изучения: материалы Международной научной конференции (Москва, 9—11 октября

ливих компонентів якої є всуціль негативна оцінка Української революції, зокрема через вкрай зневажливе ставлення до лідерів української політичної еліти, передусім В. Винниченка і С. Петлюри<sup>7</sup>. Власне, така позиція є, по суті, ключовою у спробах поставити під сумнів і здискредитувати досвід національно-визвольної революції взагалі, що, гадається, зумовлює нагальну потребу в додаткових наукових дослідженнях, які б виходили за межі лише персоніфікованого підходу до процесів 1917—1920 рр. у національних регіонах Росії, й насамперед — в Україні. Одним із перших оперативних кроків у цьому напрямі стала монографія автора даної праці<sup>8</sup>, чого, звісно, явно недостатньо.

Заради справедливості, слід відзначити: на вищезгаданому предметному зрізі обговорення, теоретичні дискусії мають підстави для продовження. Адже дослідники історії Громадянської війни, які належать і до російського фахового середовища, і добре відомі науковому загалу ґрунтовними серйозними працями саме в згаданій сфері, готові віддати належне українським інтелектуалам, українській еліті, що в подіях 1917—1920 рр. взагалі вийшли на лідируючі позиції в цілій Росії щодо теоретичних обґрунтувань і реальних кроків із децентралізації державного устрою, запровадження справедливих, демократичних міжнаціональних стосунків<sup>9</sup>.

Саме усвідомлення потреби додаткового висвітлення надзвичайно важливого аспекту вітчизняного історичного досвіду переламної революційної доби і зумовлює необхідність появи спеціального твору, присвяченого тогочасній українській еліті. І хоча коло тих, кого безсумнівно можна віднести до згаданої категорії, не надто широке, навряд чи виправданим було б ставити завдання зібрати й запропонувати в одній книзі вичерпну (чи принаймні наближену до того) об'єктивну інформацію. Тим більше, що хотілось би досягти максимально унаочненої переконливості. Здається,

---

2017 г.). Москва, 2017. 808 с.; Революция 1917 года в России. Аннотированный каталог научной литературы, изданной при финансовой поддержке РФФИ. Москва, 2017. 228 с.; Petrov Yu.A. On the centennial of the Great Russian Revolution. Moscow, 2017. 12 p.; Shubin A.V. The main stages of the Great Russian Revolution. Moscow, 2017. 13 p.; Лубков А. Великий разлом. Историк. 2017. № 2 (26). С. 16—21.

<sup>7</sup> Див.: Российская революция 1917 года... Т. 1. С. 10—11; Т. 2. С. 253—254, 566.

<sup>8</sup> Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917—1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва, 2018. 670 с.

<sup>9</sup> Див.: Красовицкая Т.Ю. Этнические элиты между красными и белыми: этнокультурные идеалы vs интернационализма и «непредрешенчества» // Россия в годы Гражданской войны 1917—1922 г.: очерки истории и историографии. Москва, 2018. С. 297—299, 307—308 и др.

що прийнятним варіантом може стати звернення до окремих персоніфікованих прикладів, вважаючи їх репрезентативними й показовими. Природно, в останньому неминуче присутній елемент (і при тому, можливо, більший за інші історичні праці) суб'єктивного бачення відтвореної картини. Вочевидь, це неминуче з огляду на особливості (у тому числі частково вищезгадані) висвітлення надзвичайно непростого аспекту суспільного життя.

Відомо — в історії ніколи не існувало ідеальних особистостей, які, поряд з очевидними позитивними досягненнями, що заслуговували на переважно схвальні оцінки, не припускалися тих чи інших помилок, прикрих прорахунків, незрозумілих упущень, що, з врахуванням рівня їхнього впливу на розвиток подій, суспільних процесів, оберталися певними негативними ефектами та наслідками. Обходити, замовчувати згадані моменти було б нічим не виправданим, неприпустимим відступом від об'єктивності.

Можливо, найпереконливіший спосіб обґрунтування пропонованих оцінок і висновків — не безконечне нанизання епітетів, а спроби ретроспективно зануритись у реальні події, відчувати атмосферу, в якій довелося жити і творити українській еліті, й через «пристрасті доби» намагатись побачити особистостей, які привертають увагу, в якомога більш об'єктивному світлі.

На формі подачі пропонованих нарисів не може не позначитися та обставина, що, згідно із задумом, вони мають носити лапідарний, узагальнено-синтетичний інформаційний, а водночас — за можливості, популярний або ж принаймні теоретично неускладнений характер. Гонитва за пошуком нових, невідомих до того незначних (хоча, можливо, й цікавих) деталей, нюансів, розлогим викладом якихось, бодай нестандартних, тим більше — епатуючих спостережень, сюжетів неодмінно привела б до того, що нариси практично про більшість особистостей виливалися б у солідні монографії (а цілком можливо, що однієї книги було б і замало).

Коротко торкаючись творчої спадщини представників еліти, слід враховувати, що і вдаватись у докладний розгляд пропонованих ними теорій, концепцій, гіпотез, намагатись розглянути й предметно оцінити зміст, сутність праць (а їх — величезна кількість) в рамках однієї збірної публікації елементарно неможливо. Точно так же, вміщуючи інформацію про літературно-художній доробок, не ставиться завдання всебічно проаналізувати його, хоча зрозумілим є його багатоаспектний, передусім — емоційно-нальний, вплив на суспільну свідомість. Із цього погляду значно важливішим у межах книжкового ліміту видається в додатках до кожного нарису навести бодай стисло інформацію про творчий спадок представників тогочасної української еліти, особливо в частині тих праць, які безпосередньо стосувалися національного державотворення — одного із наріжних стратегічних завдань українства в зазначений період.

Втім у деяких випадках видається доречним наведення коротких відомостей про доробок особистостей і в інших сферах, і в інший часовий відтинок, адже це ще раз дає змогу одержати враження й уявлення про природний потенціал, інтелектуальний арсенал, широту ерудиції, нахили й уподобання, справді винятковий творчий і моральний рівень тих непересічених, обдарованих талантами, особистостей, які у вирішальний час опинилися в епіцентрі доленосних подій, на вістрі далекосяжних історичних процесів, кого за обґрунтованими науковими критеріями можна віднести до елітарного суспільного сегмента. Недарма ж більшість із них ставали потім вченими-новаторами, академіками, яскравими письменниками, публіцистами. Саме до них застосовується винятково висока кваліфікація — «совість нації».

Не зайвими можуть бути й обмежені посилання на публікації, присвячені видатним особистостям української нації (насправді ж їх коло незрівнянно ширше<sup>10</sup>), які також свідчать на користь пропонованих висновків, дають можливість бажаючим ознайомитись і з іншими працями, порівняти їх, сформувати власні уявлення та враження.

У процесі підготовки даного видання автор закономірно звертався і до своїх попередніх напрацювань у царині дослідницької роботи, однак намагався уважно враховувати постійне оновлення фактологічної й документальної бази, пов'язане насамперед із плином часу та еволюцією підходів, переосмисленням оцінок і висновків, їх уточненням або ж додатковою аргументацією.

Передбачаючи неоднаковість реакції на реалізований тут варіант бачення і тлумачення проблеми, тих чи інших її аспектів й апріорі не вважаючи його абсолютним чи бездоганим, автор вважатиме природними будь-які зауваження, заздалегідь вдячний за конструктивні думки та побажання.

---

<sup>10</sup> Див., напр.: Національно-державне будівництво. Концептуальні підходи, сучасна наукова література. Київ, 1999. 559 с.; Українська революція і державність (1917—1920). Науково-бібліографічне видання. Київ, 2001. 816 с.; Любовець О. Українські політичні партії революційної доби 1917—1920 років у спогадах, історичних дослідженнях і документальних матеріалах. Київ, 2013. 72 с.

# I

## УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА: ПЕРШІ КРОКИ ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ Й ДЕРЖАВИ

7(20 н. ст.) листопада 1917 р. Третім Універсалом Центральної Ради було проголошено створення Української Народної Республіки. Це стало надзвичайно важливою, доленосною історичною подією, справжнім апогеєм Української національно-демократичної революції.

Натхненником, ідеологом, організатором і справжнім рушієм могутнього злету українства стала когорта особистостей, що з ранньої весни 1917 р. взяли курс на відродження своєї нації та держави. Вони згуртувалися у Центральній Раді, яка закликала націю до історичного учину, виробила політичну платформу руху, озброїла маси мобілізаційними гаслами, неухильно долаючи величезні труднощі, неймовірний опір великодержавників і централістів, домагалася втілення накреслених планів у життя. Натхненний поступ нації позначили перші три державотворчі документи — Універсали, якими поетапно було реалізовано автономістсько-федералістську ідею. А невдовзі естафету продовжив і Четвертий Універсал, офіційно проголосивши молоду Українську Народну Республіку вільною, ні від кого не залежною, самостійною суверенною республікою українського народу.

Маси довірилися тим, хто взяв на себе сміливість і труд висловлювати його святу волю, і пішли за Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, Сергієм Єфремовим, Дмитром Антоновичем, Миколою Ковалевським, Всеволодом Голубовичем, Іллею Шрагом, Людмилою Старицькою-Черняхівською, Іваном Стешенком, Олександром Шульгіним, Софією Русовою, Михайлом Туган-Барановським, Миколою Міхновським, Андрієм Яковлівим, Валентином Садовським... Їх було більше — тих, кого народила нація й висунула на чільне місце провідників у нове, омріяне життя. Проте і в авангарді є ті, хто йде в першому ряду. Їхнє місце в прогресивному поступі визначили унікальні здібності, неповторна харизма, а здійснена суспільна роль відвела особливе місце в елітарному колі.

## МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Галерею портретів національної політичної еліти, найвидатніших, найвпливовіших особистостей революційної доби, часу злету українського державотворення, безсумнівно, має відкривати Михайло Сергійович Грушевський. Принаймні так вважає більшість істориків, хоча, як і завжди, є й незгодні з ними.

Якщо ж строго слідувати документам, то враження і висновки будуть однозначними — такої стабільної, всезагальної шани, яка випала на долю професора історії, не зазнав жоден із тогочасних діячів. Практично саме по собі й у найкоротший час за ним уже з весни 1917 р. закріпилося звання керманіча — «батька нації». І сталося так переважно тому, що Михайло Сергійович просто, дохідливо й переконливо прояснив усій нації в чому її сутність, звідки вона походить, який шлях пройшла, на якому щаблі розвитку перебуває й до чого прагне. Співзвучні внутрішнім народним настроям і пориванням, сформульовані авторитетним вченим гасла миттєво підхоплювались, перетворюючись на керівництво до дії, гуртували маси в армію борців за здійснення Української революції, відродження нації, творення власної державності.

Визначний науковець, неперевершений літописець української історії, громадський і політичний діяч народився 17 (29) серпня 1866 р. в Холмі (нині — Хелм, Польща). Походив він з давньої, відомої з XVIII ст., але бідної родини Грушів (пізніше — Грушевських), що проживала в Чигиринському повіті на Київщині. Його батько Сергій Федорович здобув вищу духовну освіту, але, не прийнявши освячення, вдався до педагогічної діяльності, був автором популярного в Росії підручника слов'янської мови, викладачем греко-католицької гімназії у Холмі. Мати — Глафіра Захарівна Опокова (Опоцкевич), також за походженням з роду священників, який мешкав на Київщині.

Сім'ї довелося неодноразово змінювати місце проживання: Кавказ, Ставрополь, Владикавказ. Відірваний від українського ґрунту, юний Михайло із жадобою сприймав будь-що українське: мову, пісню, звичаї. Особливий вплив тут справили численні батькові оповідання, які він із захопленням слухав. Навчаючись у Тифліській гімназії, перечитував все, що тільки можна було знайти в місцевих бібліотеках, про Україну. Мріяв стати українським літератором, почав писати художні твори і деякі з них надрукував. Але поступово у творчих і наукових уподобаннях переважив інтерес до української історії.

Під час навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету (1886—1890 рр.) особливого фахового впливу зазнав з боку професора В. Антоновича. Уже студентом Михайло Грушевський не лише видрукував низку наукових статей, але й підготував кілька солідних високопрофесійних праць. Як досить зрілий фахівець, після захисту магістерської дисертації, був рекомендований професором на кафедру всесвітньої історії «з окремим узагальненням історії Східної Європи» Львівського університету.

Почавши читати лекційні курси, поринув у активну громадсько-наукову, організаційно-публікаторську роботу. Редагував «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (публікував у них численні власні наукові розвідки), а з 1897 р. очолив і саме товариство, започаткував окремі часописи — «Джерела (Жерела) до історії України-Руси», «Етнографічний збірник» тощо. Багато працював у різних архівах Росії, Австро-Угорщини, заснував Археографічну комісію. У цей час дуже зблизився з І.Я. Франком, з 1898 р. вони спільно редагували «Літературно-науковий вісник». Задумавши ще в юнацькі роки підготувати наукову працю, яка являла б собою виклад фундаментальної історії України, з 1897 р. почав видавати «Історію України-Руси» (до 1906 р. вийшло п'ять томів, частину з них (I—III) було перероблено наново й видано вдруге, зокрема німецькою мовою). В 1904 р. видав стислий «Очерк истории украинского народа» російською мовою. Намагаючись привернути увагу до українського питання, популяризувати українську історію, постійно писав публіцистичні статті для періодичних видань Росії. Деякі з них згодом увійшли до збірки «Освобождение России и украинский вопрос». Науковою і громадсько-політичною діяльністю М. Грушевський нажив собі чимало ворогів як в Росії, так і в

Австро-Угорщині, в тому числі (і, природно, особливо) серед поляків. Підтримуючи то народовців, то їхніх суперників, вважався сепаратистом, самостійником. На Наддніпрянщину міг в ті роки приїжджати здебільшого нелегально.

З 1906 р. діяльність М.С. Грушевського переноситься до Києва, де відтоді видається і «Літературно-науковий вісник», в кожному числі якого Михайло Сергійович розміщував статті з українського життя, зібрані потім в окремий том «З біжучої хвили». Входив до редакції щоденника «Рада». В 1907 р. був обраний головою щойно створеного Українського наукового товариства. В 1911 р. двома виданнями вийшла дуже схвально зустрінута «Ілюстрована історія України». До початку імперіалістичної війни встиг випустити ще три томи «Історії України-Руси», а значну частину праці перекласти та видати окремими випусками російською мовою. В 1913 р., після чергових ідейних суперечок із галицькими націонал-демократами, Михайло Сергійович зрікся керівництва і редакторства в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, а також вирішив облишити кафедру в Львівському університеті.

Здійсненню нових численних наукових проєктів у Києві зашкодила Перша світова війна. Перебуваючи на відпочинку в Карпатах (Криворівня), Михайло Сергійович із початком воєнних дій не міг повернутися ні до Києва, ні до Львова. Довелося добиратися додому через Відень, Італію та Румунію. Проте, коли дістався в середині листопада 1914 р. до Києва, був заарештований. Хоча труси і в Києві, і в Львові жодних обтяжуючих аргументів не дали, М. Грушевського в лютому 1915 р. було призначено до висилки етапом до Сибіру. Проте клопотаннями петербурзьких знайомих з Академії наук (передусім академіка О. Шахматова) місце заслання було змінено спочатку на Симбірськ, з осені 1915 р. — на Казань, а роком пізніше — на Москву. Перебуваючи під наглядом поліції, позбавлений прав педагогічної діяльності, М. Грушевський «відводив душу» в інтенсивній науковій роботі. Інколи щастило вміщувати і статті до російських газет, в яких робилися спроби боронити українську справу, оскільки під час війни посилюлися шовіністичні атаки на українство, на його домагання. Заслання перервала Лютнева революція. Обраний заочно головою Центральної Ради, М.С. Грушевський телеграмою був викликаний до Києва, куди й прибув 13 березня. Щоправда, по дорозі з Москви його спіткало нещастя.

Загорівся залізничний вагон, в якому їхала родина Грушевських, і не вдалося врятувати численні рукописи, книги, які віз вчений додому.

Обрання Михайла Сергійовича головою Центральної Ради було, звісно, визнанням передусім його величезних наукових заслуг, його беззастережного авторитету в колах українства. Очевидно, вибір в цілому виявився дуже вдалим. Розмірковуючи рівно через рік над своїм життям, над новітніми подіями, Михайло Сергійович напише: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути проведений відповідно широко». Зазвичай цитується лише перша частина наведеної думки, хоч не менш знаменна, варта уваги, практичного застосування і друга її частина як досить повчальний висновок — урок видатного вченого, мислителя, що з волі обставин змушений був стати біля державного, політичного керма корабля в розбурханому океані революції.

На початку 1917 р. крупних, беззастережно впливових особистостей-проводирів український рух ще не висунув. Можна стверджувати, що Лютнева революція захопила його лідерів значною мірою зненацька. Незважаючи на ясність стратегічної, кінцевої мети цього руху, його керівники не мали скільки-небудь чітких орієнтирів на найближчу перспективу, не оформили в конкретну політику лозунги, свої чергові кроки. Для теоретичного обґрунтування тогочасного нагального політичного курсу М.С. Грушевський був, мабуть, порівняно найбільше підготовленим.

Грунтовне знання ним історії українського народу, його становища, проблем, його інтересів; вражаюча працездатність, як і інші видатні наукові можливості, явно вирізняли Михайла Сергійовича серед когорти тогочасних діячів, здійснених на гребінь потужною революційною хвилею. І якщо до недоліків керівництва Центральної Ради можна віднести відсутність достатнього політичного досвіду його голови, брак бажаної політичної волі, належної настирливості, цілеспрямованості, сміливості, послідовності, здатності до політичних маневрувань і навіть шахрайства (це завжди було певною мірою властиво професійним політикам), а натомість виявлялись, як багатом здавалося, надмірні інтелігентність і академізм, то, певно, перевершити М. Грушевського як ідеолога, теоретика Української революції навряд чи кому було дано. Тому зовсім не вмотивованими, несправедливими варто визнати пізніші закиди

декого з його колег, які вважали, що замість того, щоб якомога швидше опановувати справами Центральної Ради та нації і народжуваної державності, професор-академіст безпосередньо на відповідальних засіданнях пописував брошури, здійснював коректуру версток тощо. Важко взагалі на терезах історії визначити, що було для Української революції важливіше, ефективніше. Проте незаперечне одне: написані професором М. Грушевським твори стали могутньою ідейною зброєю, запліднили український рух, забезпечивши конкретною програмою, лозунгами боротьби в революції, стали стрижнем, каркасом концепції Української революції.

Між тим, сам Михайло Сергійович в автобіографічних творах дуже скромно оцінював власну роль у тогочасних подіях. «Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке і відповідальне було це становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене і автором українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками і погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми — а так мусіло бути в міру того, як приходилося вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роль була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її зборами та репрезентував її на вні. Рішала у всяких справах більшість, а вся езекутивна власть була в руках Ген. Секретаріату». Нині важко сказати, чому голова Центральної Ради в автобіографічному листі до канадських українців, надрукованому в квітні 1920 р. в тижневику «Голос України», так применшує свою роль, свою політичну вагу в подіях 1917 р. Де б він не виступав — у Раді, на різних представницьких зборах, на з'їздах, на мітингах — його сприймали як найвпливовішого українського діяча.

Під час появи на людях (на трибуні, наприклад) та після виголошених промов йому незмінно влаштовували гучні овації. І, вочевидь, якнайбільше визначали його неперевершений авторитет не так його колишня наукова слава, вміння по-професорському «тримати» в напрузі будь-яку аудиторію чи імпозантність вигляду, як адекватна реакція на поточні події, втілення у виступах, публікаціях, вчинках інтересів широкого українського загалу. Його позиція, звичайно, визначала спрямованість і зміст схвалюваних докумен-

тів. Тому-то за весь час існування Української Ради жодного разу не виникало питань про можливість заміни М.С. Грушевського на посту голови, а Всеукраїнський конгрес (6—8 квітня 1917 р.) з просто-таки тріумфальною одностайністю переобрав його на цей високий пост. Михайлові Сергійовичу навіть не дозволили залишити посаду за власним бажанням. Сам він про це написав так: «В серпні по піврічній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обов'язку, але різні партії настоювали на тім, що моє уступлене збентежить громадянство, яке й так непокоїться трудною ситуацією (саме тоді російський уряд нарушив договір з Ц. Радою в справі України). Через те зівставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб “не бентежити” людей, хоч був дуже знесилений». Отже, цілком впевнено можна стверджувати про надзвичайно великий, майже абсолютний вплив М. Грушевського на Центральну Раду. Інша річ, що для цього йому ніколи не доводилося вдаватися до застосовуваних професійними політиками владних засобів. Характерною і, очевидно, привабливою особливістю Української революції, було, зокрема, те, що на чолі її опинилися справді творчі інтелігенти, які здійснювали, так би мовити, розумовий вплив на події. І навіть через певний час, у рік свого шістдесятиріччя (1926 р.), доповнюючи свою попередню автобіографію, Михайло Сергійович з притаманною йому вродженою скромністю писав: «Чотирнадцять місяців існування Укр. Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918), котрою Грушевський був весь час головою, наповнили його час передусім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час. “Нова Рада”, потім в “Народній Волі” й окремі брошури. (“Хто такі українці й чого вони хочуть?”, “Звідки пішло українство”, “Вільна Україна”, “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Українська Центральна Рада й її універсали”). Друкував також науково-популярні річі (Всесвітня історія, кн. 2 і 3 (цю роботу було розпочато ще в Симбірську і Казані. — В. С.), “Переяславська угода України з Москвою”), та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала».

Можна зрозуміти, чому в 1926 р., коли вже був радянським академіком, членом президії Академії наук Радянської України,

Михайло Сергійович свідомо «приглушував» питання про свою політичну діяльність у 1917—1918 рр., а натомість наголошував начебто на науково-публіцистичній роботі. Однак для справи революції, для української справи ця робота була аж ніяк не другорядною. Згадані брошури, разом із публікаціями в періодиці якраз і склали теоретичну основу, забезпечивши обґрунтування політичної концепції Української революції. Майже всі згадані брошури (обсяг їх звичайно становив близько одного друкованого аркуша — 16—30 сторінок) було видруковано в друкарні товариства «П. Барських» в Києві. Деякі вийшли двома виданнями — «Звідки пішло українство і до чого воно йде» — і навіть трьома — «Якої ми хочемо автономії і федерації» (не кажучи ще про віденське видання). Вони коштували дуже дешево і були надзвичайно поширеними в 1917 р., мали безперечний вплив на формування світогляду, політичних переконань широких кіл українства. Названі брошури М.С. Грушевського зовсім не були реалізацією бажання вченого зайвий раз відточити перо в улюбленій справі, обнародувати додаткові праці (один з дійових рушіїв самого існування будь-якого науковця). Це — популярні за формою викладу і дуже глибокі за змістом, логічно ув'язані в чітку систему висновки й узагальнення мислителя, які давали відповіді на найнагальніші питання тогочасного життя, обґрунтовували найважливіші орієнтири поступального руху українського суспільства.

Найвидатніший вітчизняний історик прагнув якнайшвидше дати пересічному читачеві відповіді на питання, в яких мав вільно орієнтуватися кожен українець: про минуле народу, про те, як він потрапив у залежність від інонаціональних поневолювачів, про природні права українців, про реальні можливості національного руху, про механізми досягнення стратегічної мети. Ідеї, запропоновані головою Центральної Ради, з блискавичною швидкістю перетворили його на, безумовно, найвпливовішого, найпопулярнішого діяча. Це підтверджувалося не лише фактами практично одноставного обрання М. Грушевського почесним головою тисяч найрізноманітніших зібрань — від загальнонаціональних київських, до невеличких колективів у найвіддаленіших куточках України. Однак значно важливішим за атрибутивні моменти було повсюдне та практично одноставне схвалення резолюцій, в основі яких лежали сформульовані й ретельно аргументовані визначним вченим полі-

тичні положення. За короткий час політично активна частина суспільства — українські партії, різні громадські організації та широкі верстви населення, що до них долучались, згуртувалися на одній політичній платформі, вважаючи гасла М. Грушевського за свої власні, за вимоги всього національно-визвольного руху, всього народу. Це стало справжнім торжеством ідеології Української революції, яка не «накидалась зверху» суспільній свідомості, а органічно сполучалась із нею, оформлюючи в чітке бачення перспективи ті настрої, які визрівали в глибинах українського суспільства.

Побіжно зауважимо, що тим самим М. Грушевський зробив надзвичайно вагомий внесок у формування висхідних підвалин модерної політичної нації. Якщо провести градацію політичних пріоритетів, що постали перед українським проводом із початком Української революції, то на перше місце, поза сумнівом, можна поставити завдання розвитку національної свідомості українства. Адже впродовж століть офіційною пропагандою великодержавники домагалися не лише того, щоб з лексикона був витіснений термін «Україна», «українці», а й того, що цілі покоління нашого народу не усвідомлювали свою приналежність до осібної нації, яка мала власну багату історію, мову, культуру, вікові традиції, в тому числі — у державотворенні. І перш ніж підіймати такі покоління до масштабної цілеспрямованої дії, до відродження нації у всіх сферах буття — економіці, політиці, духовному житті, необхідно було переконати їх (цих людей) у тому, що вони мають такі самі права на всебічний розвій, як і всі їхні сусіди, як взагалі всі інші етноси, що вони можуть посісти гідне місце серед інших, які не мали штучних гальмівних чинників у своєму цивілізаційному поступі.

У перші місяці перебування в Україні Михайло Сергійович основну увагу сконцентрував на питаннях закономірності вибуху українського руху після повалення самодержавства, на аналізі його висхідних конкретних кроків і документів, на популяризації рішень Всеукраїнського конгресу 6—8 квітня 1917 р., на з'ясуванні потреб національної роботи в організаційній, політичній і літературній галузях. Він видрукував цикл статей у газеті «Нова Рада», які невдовзі зібрав у брошуру «Вільна Україна». У майбутньому голова Центральної Ради не раз повертався до порушених із початку революції найважливіших проблем, пропонуючи до наступних публікацій логічно дібрані групи питань. Праця «Хто такі українці і чого

вони хочуть» розпочинається словами: «В інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються деякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи ці запитання, я бачу, що іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за ці останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання зв'язані з українством».

Учений і політичний діяч дуже переконливо і доступно виклав основні віхи української історії, процес формування українського етносу, який дійшов завершальної стадії перетворення в націю; показав хто такі українці за походженням і кого можна зараховувати до українського народу, якими мають бути стосунки з представниками інших націй, що проживають в Україні. Вбачаючи головну причину суспільної активності українства у довготривалому гнобленні російським царизмом, провідники національного руху вважали, що повалення самодержавства відкрило можливості для задоволення нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього, залежного стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками. Найперше, чого мали домагатися українці, що повинно було стати центральним пунктом їхньої програми, — це воля, свобода, право самим розпоряджатися своєю долею. Тому повалення самодержавства вони й сприйняли як запоруку визволення, а в підтримці революції вбачали гарантію унеможливлення реставрації старих порядків. «Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій російській державі», — писав М. Грушевський. Нагальною потребою часу було відстоювання демократичних свобод, народжених в Лютому: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них вільно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючись на те нічийного дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кож-

ний може держатися такої віри, якої хоче, і вільно переходити з однієї віри у другу». Другим наріжним принципом-завданням мало стати забезпечення реальної рівності всіх людей: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання».

Забезпечення волі, свободи, рівності визначальною мірою залежало від характеру організації влади в країні. Отже, це питання теж належало до ключових. Голова Центральної Ради зазначав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, *тільки з вибору народного!* (виділено М. Грушевським. — В. С.) Се називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю! ...Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою».

М. Грушевський пропонував одразу і перевірений досвідом передових країн механізм залучення всього народу до участі в державотворенні, в управлінні державою. Це насамперед запровадження демократичної виборчої системи на основі чотирьохчленної формули: загальні, рівні, прямі й таємні вибори. «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив».

Природно, що предметом особливої уваги в програмі державного переустрою Росії мав стати національний момент, справедли-

ве розв'язання питання про поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами всіх народів, що населяли країну. Щодо цього лідери українського руху, здається, були підготовлені найбільшою мірою. Їхні погляди викристалізувалися не лише в довготривалій боротьбі із шовіністичною політикою самодержавства, але й у затяжних дискусіях усередині самого руху, зокрема із самостійницькими елементами. «Українці хочуть, — писав М. Грушевський, — щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладитися уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно разом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану». Виходячи з об'єктивного становища, варто було подумати над тим, які повноваження доцільно було делегувати державному центру, а які залишити місцям. Звісно, передбачити наперед всі нюанси було неможливо, але принцип все ж було визначено: «Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ — як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, установлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки». Слід було подбати про те, щоб надалі виключити будь-яку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей якогось краю без їхньої згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону.

На думку М. Грушевського, досягти цього було нескладно, якщо взятися до будівництва в Росії федеративної демократичної республіки із широкою політичною автономією національних країв. «Українці добиваються того, — наголошував Михайло Грушевсь-

кий, — щоб Україною всією правили виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край не питаючись ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу — питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно поряdkували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб поряdkувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її!»

Вочевидь, варто ще раз наголосити, що концепція Української революції не обмежувалася лише національно-державницькими завданнями. Соціальний аспект постійно був не просто в полі зору керівництва українського руху, а й виступав як наріжний, відправний фактор при визначенні стратегії боротьби. Це підтверджують і дещо пізніші оцінки, коли лідери українства вдавалися до ретроспективного аналізу. Зокрема, в урочистій промові з нагоди першої річниці Центральної Ради, яку виголосив М. Грушевський 20 березня 1918 р., він підкреслив: «У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас — це інтереси трудящих мас». Ця теза ще більше посилювалася, конкретизувалася в газетних публікаціях 1918 р., що склались, урешті, в брошуру програмового характеру «На порозі Нової України». Здавалось би, добра обізнаність з першими результатами соціалістичного експерименту в його більшовицькому варіанті могла викликати у палкого прихильника реформістської політики певні сумніви, принаймні перестороги. Однак М. Грушевський і в той час засвідчує принципову відданість обраному Українською революцією курсу, не зрікається кінцевої соціалістичної орієнтації. «Нашій народній державі, — пише він, — ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кожному новім щаблю нашого життя».

Голова Центральної Ради був твердо переконаний, що реформи, які становлять зміст Української революції, носять, зрештою, саме соціалістичний характер. Він знов намагався довести: «Будуючи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде доступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від сього не відступимо!»

Політичні гасла, в яких втілювалася платформа українського руху на початку революції, продовжували досить потужну національну традицію. І видатний історик М. Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним фактором: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремлених, незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, — се старе наше гасло, — відзначав він. — Підняте ще в 1840-х роках найкращими силами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії оточував гасла автономії і федерації. Але, як тільки українське громадянство діставало змогу вільно висловити свою гадку, воно повторювалося безустанно всюди і завжди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі “днів свободи” і т. ін. Нині воно могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України.

Без сумніву, воно залишиться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людної України без різниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності».

Отже, сутність стратегічної мети, зміст політичної платформи, на яких у 1917 р. згуртувалося політично активне українство, були гранично чіткими і ясними: українці не мають бажання ні від кого відділитись, відмежовуватись — «...вони хочуть лише, щоб їм і всьому громадянству України була забезпечена можливість порядкувати справою краю, будувати його долю без усяких сторонніх втручань і без загрози таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й впевнені в тому, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань з боку, він розвиватиметься так сильно і успішно, що не потребуватиме якихось штучних відмежувань від чужих впливів чи конкуренцій».

Вчений-аналітик, який блискуче обізнаний зі здобутками світового досвіду, М. Грушевський був сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, що ґрунтується на федералістичних засадах, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім чесним людям, тим, хто здатен був логічно мислити й діяти.

Чітка, струнка, логічна, аргументована, переконлива, розрахована на втілення легітимним шляхом платформа Української революції, розроблена М. Грушевським, може бути зразком наукового і, рівною мірою, — політичного мислення. Акумуляовані в ній ідеї були суголосними настроям мас, враховували розстановку сил, реальні можливості національного руху. Тому саме така політико-правова модель (існували й інші — однак це предмет окремої розмови) викликала практично повну підтримку українства, стала обґрунтуванням його дій у 1917—1918 рр., реалізувалась і предметно оформилась у конкретній політичній практиці, в найголовніших документах революційної дії і державотворення — Універсалах Центральної Ради. І вже зазначена обставина дає повне право стверджувати, що Михайло Грушевський — найвидатніший політичний діяч Української революції, найяскравіший представник національної політичної еліти.

Як і багато інших визначних особистостей, голова Центральної Ради встиг залишити й свої мемуари за 1917 р., в яких досить ретельно занотовував перебіг революційних подій, надавав їм оцінки, супроводжувавши це доволі розлогими роздумами з приводу пережитого. Працював над ними Михайло Сергійович починаючи з 1918 р. А вперше видруковано їх було альманахом «Київ» у 1989

(№ 8—11). Спомини органічно доповнюють джерельну базу для з'ясування суті концепції Української революції, допомагають зрозуміти й багато з того, що залишалось, так би мовити, за лаштунками політичної сцени.

М. Грушевський вважав надзвичайно важливим розвивати національну свідомість народу, одним із вирішальних чинників якої була історична пам'ять. І він не покладаючи рук працював над тим, щоб випускати нові й нові книги та брошури, які відрізнялися популярним викладом і принциповою політичною оцінкою минулого українського народу. Підготовку, видання, перевидання, поширення таких творів голова Центральної Ради розглядав як політичне завдання першочергової ваги. У 1917 р. він випустив книгу «З політичного життя старої України. Розвідки, статті, промови». До неї увійшли праці вченого з української історії XII—XVII ст., надруковані свого часу в «Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка» та «Літературно-науковому віснику» (1891—1912 рр.). Привертає увагу проблематика дібраних розвідок. Поряд із двома статтями, присвяченими раннім періодам українства («Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці» і «Галицьке боярство XII—XIII в.»), автор вмістив у книзі матеріали про ті політичні моменти, що як в попередні часи, так і в 1917 р. поставали в громадській свідомості як найбільш суперечливі: «Хмельницький і Хмельницщина», «250 літ» (до роковин приєднання України до Московського царства), «Богданові роковини», «Виговський і Мазепа», «Шведсько-український союз 1708 р.», «Мазепинство» і «Богданівство». У грудні 1917 р. друкувалася збірка «З старого й нового. Статті, промови, замітки», до якої увійшли матеріали «Байда Вишневецький в поезії й історії», «Український рух на схід», «Вихрест Олександр», «Барська шляхта», «Капнист в Берліні», «Мазепинець 1820 рр.», «Про що мріяли наші діди» та інші твори. Невдовзі мала вийти в світ книга «Під хмарою стоячою: з українського життя».

Тоді ж автор готував до друку ще дві книги. Перша — «З історії українознавства і національного усвідомлення (Українознавство XIX в.: Українська історіографія і М. Костомаров, В. Антонович, Ол. Лазаревський і ін.)». Друга — «Розвідки й причини до української історії: (Вступний виклад з історії України. Звичайна схема “руської історії”. Етнографічні категорії. Спірні питання староруської етнографії. Нові спроби конструкції початків слов'янського

й українського життя. Анти й ин.)». Це була перша частина задуманої публікації. Спроектував автор і другу частину останнього твору, де мав намір вмістити дослідження «Звенигород галицький. Волинська справа 1098—1102. Хронологія галицько-волинської літописи. Чи маємо грамоти кн. Льва й ин.».

Крім того М. Грушевський у кожній черговій публікації анонсував свої численні історичні твори, які були видруковані в попередні роки і ще перебували в книжкових сховищах. Нарешті, він планував видати брошуру «Новий лад України», в якій хотів показати «як має уложитися нове життя України й її відносини до центральних органів Російської республіки».

Невтомний вчений, публікатор, голова Центральної Ради працював над наболілими проблемами України з велетенським завзяттям. Висновки щодо перспектив української справи, Української революції, які постійно обмірковував, він хотів об'єднати в окремому виданні, своєрідному політичному заповіті, який, за прикладом французького ідеаліста Кондорсе, планував назвати гадками і мріями.

Проте на кінець 1917 р. політичний небосхил затягло темними хмарами, а в січні 1918 р. Центральній Раді довелося залишити Київ. У цей момент радянські війська, що бомбардували столицю, спалили родинний будинок Грушевських. Згоріли численні рукописи. Після повернення до Києва в березні рукопис задуманої книги довелося готувати заново. Її пафос звучить в перших же словах праці, названої «На порозі Нової України. Гадки і мрії»: «Кондорсе написав свою славну книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні улпшення людського життя, підчас революційного терору, ховаючи своє життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи ці стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусів відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи моєї голови, а під вікнами другий, а тому що той великий розрух і внутрішня усобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстановка, в якій описував свої мрії старий французький ідеаліст».

Пояснюючи різкість тону, виразів, до яких змушений був врешті-решт вдатися, автор пише: «Ся різкість може й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відпові-

дальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, *Captando auram popularum* — щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і выводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і выводами, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликав до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявся».

На перший погляд, книга не зовсім цілісна, адже почасти складається з розрізнених статей, теми яких не завжди щільно стикаються між собою. Проте в сумі їх об'єднує дещо істотніше — загальна логіка бачення перспектив революційного майбутнього України, творення Нової України, на порозі якої, за оцінкою професора М. Грушевського, країна перебувала в 1918 р. Тобто книга вченого й державного діяча — ще один внесок у кристалізацію стратегії руху вперед українського суспільства, в концепцію Української революції. Водночас «На порозі Нової України» — одне з перших історіографічних явищ в історії Української революції. Теоретик революції вибудовує свої концепції на міцному ґрунті серйозного дослідження історичних фактів і передусім першого етапу революції.

Після гетьманського перевороту М. Грушевський деякий час перебував на нелегальному становищі, відхиляв пропозиції П. Скоропадського очолити створювану Академію Наук України, займався улюбленою науковою роботою (підготував 4—6 частини «Всесвітньої історії», низку книг і підручників). Тоді ж працював над новим виданням «Ілюстрованої історії України», яке було здійснене вже в 1919 р. Дніпровським Союзом споживчих спілок України (Дніпросоюзом) у Києві (сам М. Грушевський помилково вважав, що книга вийшла в 1918 р.). У порівнянні з виданням 1911 р., до нового історик додав близько трьох друкованих аркушів тексту про події в Україні від передодня Першої світової війни до останніх днів Центральної Ради. Очевидно, можна з певністю казати про те, що відповідні сюжети — це фактично спроба історіографічної оцінки революційних подій в Україні в 1917 р. — квітні 1918 р. Майже без змін в такому самому варіанті М. Грушевський підготував книгу до видання й наприкінці 1919 р., проте реалізувати це вдалося лише в 1921 р. у Відні.

В січні 1919 р. Михайло Сергійович був делегатом Трудового конгресу України, разом із більшою (центральною течією) части-

ною УПСР, що розкололася, відстоював ідею «трудових рад селянських і робітничих депутатів». При цьому, вважаючи політично найдоцільнішим повернення до Центральної Ради, ввійшов у суперечності з Директорією. На початку лютого 1919 р. виїхав до Кам'янця, де редагував деякий час газету «Голос Поділля».

Невдовзі через Галичину М. Грушевський виїхав за кордон, став ініціатором утворення Українського соціологічного інституту у Празі, організатором низки періодичних наукових видань. Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі. Багато друкувався, видав книги з питань всесвітньої історії, соціології, історії української літератури та релігійної думки в Україні.

Обраний наприкінці 1923 р. членом Всеукраїнської академії наук і одержавши відповідний дозвіл, в березні 1924 р. повернувся на Батьківщину. Займався науковою роботою. Політичних питань намагався уникати. Ніколи більше не торкався у своїх працях ані історії Української революції, ані державотворчих здобутків і втрат 1917—1920 рр. Таким чином, теоретичні й історіографічні праці М. Грушевського, присвячені Українській революції, — це названі вище публікації 1917—1919 рр. Вони органічно доповнюються усними виступами Голови Центральної Ради, зафіксованими у протоколах різних зібрань, газетних звітах тощо.

Звиви долі М. Грушевського в Радянській Україні, його тогочасну наукову діяльність досить ґрунтовно, із залученням великого обсягу не доступних раніше матеріалів дослідив Р.Я. Пиріг у монографії «Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934)» (Київ, 1993), яка стала основою для докторської дисертації «Життя і діяльність М.С. Грушевського у контексті ідеологічної боротьби в Україні (1920—1930-ті рр.)», яку було захищено в 1994 р. Насичена фактологічними матеріалами, цікавими документами книга П.С. Соханя, В.І. Ульяновського, С.М. Кіржаєва «М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність» (Київ, 1993), теж переважно здебільшого присвячена останньому десятиліттю творчості й громадсько-політичної та наукової діяльності видатного історика. У цей час вченим було започатковано цілу низку дослідницьких структур у Всеукраїнській академії наук. Скориставшись з українського відродження другої половини 1920-х років, йому вдалося чимало зробити для завершення праці всього свого життя — багатотомної «Історії України-Руси».

У складних ідеологічних обставинах, далеко не завжди і в усьому згодний з пануючими порядками, М. Грушевський прагнув служити національним потребам «робітничо-селянських трудових мас», українській ідеї передусім на науковій ниві. Але й ця «академічна» позиція не гарантувала Михайлу Сергійовичу безтурботного, безхмарного існування. Наприкінці 1920-х років на нього обрушився вал ідеологічних атак із боку радянської системи. Одного з найвизначніших діячів української науки і культури звинуватили водночас у багатьох гріхах, не шкодуючи убивчих характеристик: «нацдемівець», «буржуазно-націоналістичний фальсифікатор історії», «монументальний жрець зоологічного націоналізму», «націонал-фашист» і таке інше. До ідейного погрому додалися адміністративно-судові репресії. У справі «Українського національного центру» М. Грушевського було заарештовано, після допитів і визнання вини настало відлучення від України. Створені ним дослідницькі установи, друковані органи було закрито, наукову школу розформовано, праці заборонено.

Політична і фізична розправа, моральне безчестя підірвали здоров'я вченого, передчасно звели його до могили. Помер М. Грушевський 25 листопада 1934 р. в Кисловодську, похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Нині триває досить інтенсивний, але непростий, часом суперечливий, процес повернення славнозвісного вченого, визнаного представника першого ряду української еліти до пам'яті українського народу. Йому по праву належить чільне місце у вітчизняній історіографії; ґрунтовними працями, які в останні роки перевидаються багатьма видавництвами чималими тиражами, багатогранний спадок цього видатного речника української ідеї ефективно сприяє формуванню національної свідомості українства, становленню нової державності.

### **Праці М.С. Грушевського**

- Спомини // Київ, 1989. № 10—12.  
Ілюстрована історія України. Київ, 1991.  
Історія України-Руси. Т. 1—11 (в 12 кн.). Київ, 1991—1998.  
На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ, 1991.  
Очерк истории украинского народа. Київ, 1991.  
Про українську мову і українську школу. Київ, 1991.  
Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991.  
Історія української літератури. Т. 1—6 (в 9-ти кн.). Київ, 1993—1996.  
Щоденник (1888—1894). Київ, 1997.  
Із літературної спадщини. Нью-Йорк. Київ, 2000.

**Праці з додатковою інформацією про М.С. Грушевського**

Багалій Д.І. Акад. М.С. Грушевський і його місце в українській історіографії (історично-критичний нарис) // Червоний шлях. 1927. № 1.

Василенко Н.П. Проф. М.С. Грушевский как историк // Украинская жизнь. 1916. № 12.

Верба І.В. Грушевський Михайло Сергійович // Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ, 2004.

Верба І.В. Грушевський Михайло Сергійович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 6. Київ, 2006.

Вернадский В.И. Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа // Исторический архив. 1997. № 4.

Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.

Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1—3. Київ; Відень, 1920 (Київ, 1990; 2008).

Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923. Т. 1—2. Ужгород, 1930, 1932.

Копиленко О.Л. Нездійсненні мрії і марні уроки. (Михайло Грушевський) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. Київ, 1994.

Копиленко О.Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. Київ, 1991.

Литвин В.М., Солдатенко В.Ф. Апогей Української революції: короткий науково-популярний нарис. Київ, 2017.

Пиріг Р. Життя і діяльність Михайла Грушевського: останнє десятиліття. Київ, 1993.

Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ — НКВД. Трагічне десятиліття. 1924—1934. Київ, 1996.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1997, 1999.

Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 1—4. Харків; Київ, 2008—2010.

Солдатенко В.Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917—1920 рр. Київ, 2017.

Солдатенко В.Ф. Грушевский Михаил Сергеевич // Россия в 1917 году: энциклопедия. Москва, 2017.

Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917—1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва, 2018.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. 1—4. Прага, 1921—1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.

Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ, 2005.

Шаповал Ю.І., Верба І.В. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». Київ, 2018.

## ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

Підстави для завоювання такого рівня авторитету, щоб велика, масштабна спільнота, ціла нація солідарно визнавала одного зі своїх представників елітарною особистістю, мабуть, можуть бути різними, та все ж, вочевидь, особливими й вагомими. А на перше місце, як правило, виходить така нестандартна й навіть більше — рідкісна якість, що найменується талантом. Володимира Кириловича Винниченка природа наділила цілим «букетом» талантів, кожен з яких навіть поокремо міг вивести селянського сина на саму височінь народної поваги і любові. Ті самі енергія й працездатність, що він виявляв у будь-якій сфері, до якої долучався, жагуче прагнення понад усе прислужитися власному народу, зробити свій внесок у поліпшення його долі, багатократно примножували сукупний комплексний ефект діяльності — всі ці риси разом і визначили його здійснення на одне із чільних місць в українській еліті.

Визначний український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, драматург, публіцист, художник народився 16 (28) липня 1880 р., в м. Єлисаветград Херсонської губернії в бідній селянській родині. У дитячі роки наймитував, щоб заробити на життя та на сплату за навчання в гімназії. Уже тоді юнак пізнав всієї гіркоти селянської долі — жорстокої поміщицької експлуатації та сваволі, знущання, приниження, образ, духовного спустошення та відчаю. Ці найуразливіші почуття людини, що тільки-но свідомо входить у світ, В. Винниченко — письменник, драматург — так зворушливо-переконуюче, вражаюче натуралістично передасть через емоції та думки героїв своїх літературних творів. Ніколи не забуде їх і В. Винниченко — політик.

До 1899 р. юнак навчався в Єлисаветградській гімназії, а у 1900 р. екстерном склав іспити на атестат зрілості в гімназії м. Златополь. У 1901 р. В. Винниченко вступив на юридичний факультет Київського університету. Під час навчання брав активну участь в українському національному русі, належав до членів Київської

громади, став одним із членів Революційної української партії (РУП). У грудні 1902 р. В. Винниченко був учасником I з'їзду РУП у м. Київ, на якому його було обрано до керівних органів партії. За дорученням партії проводив пропагандистську роботу серед робітників Києва і селян Полтавщини, спрямовану на викриття національної та соціальної політики російського самодержавства в Україні. У 1902 р. за антиурядову революційну діяльність В. Винниченко був заарештований та виключений з університету без права навчання в будь-якому іншому навчальному закладі. Невдовзі його призвали до армії.

Однак 1 лютого 1903 р. під загрозою нового арешту В. Винниченко самочинно залишив службу в 5-му саперному батальйоні та перебрався до Львова, де розпочав активну політичну та літературну діяльність, увійшов до складу Закордонного комітету РУП, разом з Д. Антоновичем редагував партійний друкований орган — газету «Гасло». У липні 1903 р. був заарештований у Волочиську й ув'язнений до Лук'янівської тюрми за спробу перевезення нелегальної літератури через російський кордон. Після звільнення в серпні 1904 р. В. Винниченко взяв участь у створенні центральних органів Української соціал-демократичної робітничої партії (1905 р.), реформованої із РУП, до складу яких відтак був обраний, редагував друкований орган — газету «Боротьба». З 1906 р. по 1917 р., у зв'язку з переслідуваннями поліції, знаходився в еміграції: Австрія, Франція, Швейцарія, Італія. Чудові кліматичні умови, спокій, так необхідний для неквапливої, вдумливої творчої роботи, якою займався дедалі з більшим піднесенням і насолодою. Та серце раз по раз рветься на Батьківщину. І стати на заваді реалізації цього прагнення не могла загроза нових арештів, будь-яких покарань. В. Винниченко кілька разів нелегально з'являється в Україні з метою налагодження революційної роботи. Працював співробітником журналу «Дзвін» (1913—1914 рр., м. Львів), та часопису «Украинская жизнь» (1914—1917 рр., м. Москва), належав до співзасновників тижневика «Промінь» (1916 р.).

Політик і художник в його особі нероздільно зливаються. «Я не лише художник, я — ще член відомої соціальної групи, я беру участь у її житті, — чим можу, допомагаю, так чи інакше борюсь з тим, що знаходжу неправильним... зараховую себе до групи соціалістичної і при тому тієї, яка організована на основі марксизму», —

зауважував він у листі «Про мораль панівних і мораль пригнічених». І ще: «Я щиро і гаряче протестував проти соціальних несправедливостей, в ім'я цього протесту йшов у тюрму, готовий був іти на смерть за торжество своїх політичних і соціальних переконань».

Це було не лише політичне, але й мистецьке кредо на той час вже знаного, справді популярного літератора і драматурга. М. Коцюбинський із деяким здивуванням і водночас з теплою шаною відзначав: «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знову Винниченка». Справжній новатор, революціонер у творчості, В.К. Винниченко як ніхто інший, емоційно і чесно вилив на папір щирий крик болю, співзвучний знедоленій народній душі. Герої Володимира Винниченка, яким він гаряче співчуває — гнані й ображені сільські трударі, нещадно експлуатовані, розгнівані пролетарі, безправні, вимуштрувані до механічної покори солдати, навіть здеморалізовані, всіма знехтувані покидьки суспільства — босота.

Здавалось, Володимир Винниченко взяв собі за мету не давати жодного перепочинку читачу. Починаючи з першої повісті «Краса і сила», у першому варіанті — «Сила і краса», що з'явилась у 1902 р. в журналі «Киевская старина» (перші твори — поема «Повія» й оповідання «Народний діяч» — були написані ще 1901 р.), він щорічно примножував свій літературний доробок. З 1906 р. він пробує себе в драматургії (п'єса «Дисгармонія»). Після поразки революції 1905—1907 рр. художник прагне досягнути народну драму, зрозуміти психологію деморалізованого міщанства, з'ясувати сутність поведінки людей на рівні підсвідомого — на рівні інстинктів.

Саме в той час Володимир Винниченко сформулював найважливіший для свого морально-етичного кодексу принцип: чесність із собою. У пошуках його ідейно-естетичного обґрунтування і розкриття письменник пише романи «Чесність з собою», «Заповіти батьків», «Записки кирпатого Мефістофеля», а також діалогію «По-свій» і «Божки» та багато оповідань.

В роки Першої світової війни Володимир Винниченко знову нелегально в Україні, часто змінює адреси (його прізвища — Вольдемар, Деде, Владен, Гриша, Грицько), зрештою переїздить і до Москви. Де б не доводилось бувати, український літератор і революціонер думкою завжди повертався на Батьківщину, болісно пе-

реживав її безрадісне становище. При цьому він ніколи не був обмеженим фанатиком, намагався сам розібратися в таких складних явищах, як національне питання, національний інтерес, національне почуття, співвідношення національного і соціального тощо. Якось в 1911 р. він записав у своєму щоденнику: «Чому національні відносини навіть між соціал-демократами іноді займають більш домінуюче значення, ніж класові? Чи лежить вся вага в економічній базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут роль закон консерватизму, що виявляється по всій природі? Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам ті риси і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування. Національне почуття це є перше усього свідомість належності до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т. д.).»

Дуже гірко було українському письменникові та драматургові, коли його не розуміли вчорашні спільники, співвітчизники. Зокрема, дорікали за те, що він дозволяє перекладати і видавати свої твори російською мовою, ставити п'єси на московській сцені. Ображали, називаючи «русско-малорусским писателем». Навіть близькі люди іноді малювали дуже непривабливу картину майбутнього: «І знайдуться такі, що плюнуть мені в лице на вулиці, і робитимуть мені скандали в публічних місцях, і слатимуть лайливі листи, і зроблять все моє життя на тій Україні, про яку я мрію 15 років, з якої вигнав мене уряд, таким, що я волітиму чужину, заслання, тюрму, що-небудь, тільки не свій рідний край. І то за те, що даю свої праці в перекладі на російську мову, що виставляю в перекладах п'єси на російській сцені. Мабуть, тільки за це. Бо за це ж мене звуть і зрадником, і руським письменником і ще якось. “Ший чоботи, а не давай нічого свого гнобителям”. Така формула, яка пропонувалась мені вже давно. Може, справді, мій національний обов'язок був шити чоботи, не писати нічого ні на якій мові, голодувати і служити писарчуком в якій-небудь канцелярії?..» Письменник нервував, розгублено намагався збагнути, яку шкоду наносить своїми діями українській національній справі.

І як не бажалося, щоб його твори читалися на всіх мовах, у всьому світові, Володимир Кирилович майже у розпачі писав: «Дорогий мій краю, мабуть я попрощався з тобою навіки тоді, як мене

було вигнано. Мабуть, я дійсно согрішив перед тобою, коли в кра-  
сних синах твоїх не вмів викликати нічого, крім ворожнечі. Чи спо-  
кутую коли цей гріх, чи хоч знайду, чим саме провинився, чи при-  
йму в душу щиро і нелукаво ту спокуту?» Ці записи Володимир  
Винниченко зробив рівно за місяць до Лютневої революції. Однак  
тоді він ще не знав, що сімнадцятий рік, який наступив, відкине  
найпесимістичніші настрої, дуже багато чого змінить в його житті;  
що Україна і народ покличуть свого сина взяти активну участь у  
творенні її історії.

Після Лютневої революції 1917 р. В. Винниченко повернувся до  
Києва. На початку квітня виступив на зборах Київської міської ор-  
ганізації УСДРП, очолив видання щоденного друкованого органу  
партії — «Робітничої газети» (перше число вийшло 30 березня  
1917 р.), взяв участь у конференції УСДРП, був обраний до ЦК  
партії. Вчоргове було підтверджено його лідерство в партії. На  
Всеукраїнському національному конгресі (6—8 квітня 1917 р.)  
В. Винниченка обрали заступником голови Української Централь-  
ної Ради, а згодом — заступником голови Малої Ради (президії  
УЦР). Наприкінці травня 1917 р. він очолив українську делегацію  
на переговорах із Тимчасовим урядом у Петрограді про попередні  
умови надання Україні автономії.

Настав його час, його зоряна доба. Ось коли можна було безпо-  
середньо впливати на життя України, її народу, спробувати здій-  
снити все вимріяне, все вистраждане, змусити розвиватися суспіль-  
ні процеси за усвідомлюваними ідеалами. Водночас це буде і його  
першим сходженням на Голгофу. Очевидно, відразу цього зрозумі-  
ти було просто неможливо. Але всі три спроби піднятися на най-  
вищий щабель української політики (будуть ще кінець 1918 — по-  
чаток 1919 р., буде й 1920 рік) невідворотно обернуться Голгофою  
для непересічної особистості, велетенського літературного таланту  
і романтичної натури, яка в основу політики намагалась покласти  
кредо чесності, щирості. І він настільки при звичається саме до та-  
кого результату своєї політичної кар'єри, що в 1920 р., ще задовго  
до фіналу, саме так визначить в найголовнішому чергове занурення  
у велику політику.

В. Винниченко був одним із тих у когорті найвищих проводирів  
українства революційної доби, хто мав власне бачення ситуації,  
перспектив її дальшого розвитку, орієнтирів, до яких слід було

спрямовувати народний рух. У його уяві існувала більш-менш цілісна система поглядів на питання — як змінити долю України, як вивести її народ на якісно нові обшири існування і розвитку. Це була його, Винниченкова, національна ідея. Вона зазнала рішучої критики з боку відвертих супротивників і тимчасових попутників. Сам він згодом із відчайдушною нещадністю викривав недосконалість, прорахунки, утопізм виборюваного шляху. Але то буде потім. Протягом всього 1917 р. В. Винниченко перебував у самому вирі політичного життя. Він без втоми виступав на мітингах, на зборах, у Центральній Раді, на різних з'їздах і конгресах. Його ім'я часто потрапляло на шпальти газет, особливо «Робітничої газети», як автора політичних статей на найважливіші теми поточного моменту. Рукою В. Винниченка, в буквальному розумінні цього слова, розставлялися віхи відродження національної державності. Саме він готував перші три Універсали Центральної Ради, які реалізовували ідею української автономії у федеративній демократичній республіці Росія.

Якщо М. Грушевський закономірно очолив Центральну Раду, то В. Винниченко з не меншими підставами став біля керма її виконавчого органу. 15 червня 1917 р. він був призначений головою першого українського уряду — Генерального секретаріату Української Центральної Ради з одночасним виконанням обов'язків генерального секретаря внутрішніх справ. Брав безпосередню участь у підготовці всіх найважливіших державних документів, програмних декларацій Генерального секретаріату. За його ініціативою та з його подання ухвалювалися численні резолюції, приймалися різні рішення. Таким чином, можна впевнено стверджувати: В.К. Винниченко дуже ефективно сприяв розробці концепції Української революції, корегуванню її положень під впливом політичної практики, якою сам щоденно жив. На відміну від М. Грушевського, В. Винниченко в 1917—1918 рр. не писав крупних теоретичних праць. Щоденна зайнятість не дозволяла йому займатись навіть улюбленою літературною працею (п'єсу «Панна Мара» він написав у вагоні під час поїздки до Петрограда). Та це не значить, що цінність розкиданих по коротких публіцистичних виступах, офіційних документах, підготовлених головою Генерального секретаріату, теоретичних напрацювань менша. Додаткове джерело тут — «Щоденник». Його письменник і політик вів протягом багатьох років,

фіксував ставлення до різних подій. Загалом це величезна спадщина: 40 записних книжок. Вів їх Володимир Кирилович з 1911 р. до останніх днів життя (6 березня 1951 р.). Оригінали зберігаються в Архіві російської і східноєвропейської історії Колумбійського університету в Нью-Йорку, а ксерокопії було передано кілька років тому в Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. В Канаді вийшли два перших томи «Щоденника», що охоплюють період 1911—1925 рр., а в Україні — третій і четвертий томи (до 1931 р.). Всього ж заплановано видати шість томів. Сьогодні над їх підготовкою спільно працюють Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України і Канадський інститут українських студій. В Україні свого часу з'явилися передруки з двох згаданих вище томів: в газеті «Літературна Україна», в журналах «Україна» і «Київ» (1990. № 9. С. 91—123; № 10. С. 96—110; № 11. С. 85—106). Витяги зі «Щоденника» опубліковані й у журналі «Дружба народів» (1989. № 12. С. 161—205) російською мовою. Найбільше матеріалів у згаданих публікаціях стосуються періоду 1917—1920 рр. Тобто, до уваги історіографів пропонується досить об'ємний і надзвичайно цікавий матеріал. Варто зазначити, що і достатньо обширні фрагменти зі «Щоденника» за пізніші роки опубліковані журналами «Київська старовина» і «Слово і час» (2000—2001 рр.).

За багато післяреволюційних десятиліть критики лідерів українського руху неодноразово вдавалися до простого й цинічного прийому: поразку визвольних змагань вони пояснювали передусім відсутністю професіоналізму, браком досвіду таких керівників, як М. Грушевський і В. Винниченко. Особливо діставалось останньому. Його емоційність, романтизм, вразливість, начебто дуже заважали виробленню і здійсненню реалістичної політики. Гадається, що подібні закиди мають лише частковий сенс.

Адже, з іншого боку, саме це й робить честь українському народу — адже в переломний період своєї історії він висунув керівників гуманних, щирих, порядних, людей честі і совісті. Володимир Винниченко чимало помилявся, проте робив це щиро, без злого умислу, і так же щиро здатен завжди був визнати це, чесно оцінювати свої вчинки, їх позитивні й негативні наслідки. Щоправда, іноді подібні зізнання виявлялись дещо, а то й безнадійно запізнілими, однак із точки зору історіографічного аналізу вони мають величезну вагу, оскільки є втіленням чесності, об'єктивності, поряд-

ності. Володимир Кирилович був дуже вибагливим до самого себе, до своїх щоденникових записів. Він не вів би їх, якби не дотримувався наріжної умови: «...щирість записок. Найбільш оголена, безоглядна, до найтаємничих куточків правдивість, одвертість, об'єктивність. Без цієї умови ні інформація, ні навчання не можуть бути досягненні».

Наприкінці липня — на початку серпня 1917 р. Володимир Кирилович на чолі української делегації вів переговори в Петрограді про статус Генерального секретаріату. В ході скандалу, що виник внаслідок оголошення Інструкції Тимчасового уряду Генеральному секретаріату від 4 серпня 1917 р., згідно з якою компетенція українського уряду сильно обмежувалась і він перетворювався на орган Тимчасового уряду на значно обмеженій території (5 з 9 тогочасних губерній), В. Винниченко 13 серпня 1917 р. подав у відставку з посади голови Генерального секретаріату. Однак після того як Д. Дорошенко, висунутий на цей відповідальний пост, не знайшов спільної мови із Центральною Радою, внаслідок тривалих міжфракційних переговорів В. Винниченку 18 серпня 1917 р. знову було запропоновано очолити Генеральний секретаріат. А 20 серпня він дав згоду, сформував уряд і керував його діяльністю в надзвичайно складний і важливий період народження Української Народної Республіки, воєнних випробувань, що випали на її долю, еволюції на самостійницьку державну позицію.

IV Універсалом Центральної Ради (12 січня 1918 р.) український уряд було перейменовано на Раду народних міністрів, і її головою став В. Винниченко, який водночас обійняв посаду міністра внутрішніх справ. Однак під тиском міжпартійних незгод уже 18 січня 1918 р. В. Винниченко подав у відставку, а відтак на деякий час відійшов від політичної діяльності. Відступившись від влади, В. Винниченко попрямував на південь, до Бердянська, під час гетьманщини жив на хуторі Княжа Гора на Канівщині. Тут був заарештований гетьманською вартою за надуманою підозрою в підготовці до державної змови. Фактично силоміць повернутий у політику, від якої хотів було втекти назавжди. В. Винниченко після швидкого звільнення і відмови співпрацювати з П. Скоропадським, очолив опозиційний Український національний союз (18 вересня — 14 листопада 1918 р.).

Після Листопадової революції в Німеччині, схильний і раніше до повстання проти уряду гетьмана, В. Винниченко наполягає на

відновленні УНР, створенні Директорії та передачі їй влади. Сам він і очолив Директорію, обрану на таємному засіданні українських партій 13 листопада 1918 р. Після повалення гетьманського режиму В. Винниченко висунув ідею проведення Трудового конгресу України і передачі влади трудовим радам, будівництва Республіки трудового народу. На цій підставі (були, звісно, й інші причини) особливо загострилися суперечності всередині Директорії, передусім із С. Петлюрою. Невдовзі після проведення Конгресу, який переобрав В. Винниченка на посаду голови Директорії, довелося поспіхом залишити Київ під натиском радянських військ і переїхати до Вінниці.

В. Винниченко на той час практично не контролював ситуацію в країні й 10 лютого 1919 р. згодився під тиском представників Антанти на відставку (урядові установи тоді перебравися до Кам'янця). Під благовидним приводом — участі у соціалістичній конференції — лідер українських соціал-демократів від'їхав за кордон, поселився у Земмерінгу. Та відірватися від подій, що точилися в Україні, не міг, хапався за будь-яку можливість повернутись на Батьківщину, прислужитись їй. Одна з таких абстрактних можливостей була пов'язана із перспективою замирення з Радянською Росією через запровадження в Україні влади Рад. Такі плани виношували угорські комуністи, серед них Бела Кун, відводячи велику роль у реалізації цих планів колишньому голові Генерального секретаріату і Директорії. В. Винниченко з рядом пересторог згоджувався на новий раунд політичної боротьби, проте через обставини, що від нього не залежали, накресленим планам не судилося збутись.

Болісно переживаючи поразки Української революції, В. Винниченко прагнув збагнути їх глибинні причини. В червні 1919 р. він замислив «писати щось подібне до історії української революції». Приступаючи до реалізації задуму, В. Винниченко планував, що вийде книжечка аркушів на десять, а вийшло три випуски, загальним обсягом аж на 70 аркушів. Рукопис було завершено в лютому 1920 р., лише за 8 місяців! Думається, справедливо говорити про те, що цю працю, яка була названа «Відродження нації», Володимир Кирилович вважав головним каналом, важелем свого впливу на суспільне життя в Україні. У жовтні 1919 р. він робить у щоденнику запис про необхідність прискорення роботи над виданням книги. «Це допомогло б далі в самій справі, — продовжує В. Винни-

ченко, — вияснило б усім, через що і для чого я пішов на цю справу. І може не одного чесного чоловіка переконало б і перетягло на наш бік».

Неодноразово принижуваний, переслідуваний, гнаний політик вже вкотре намагався роз'яснити суть того, що коїлось в Україні, запропонувати свій план розв'язання найскладніших, найзаплутаніших проблем. І розраховував на чесних людей. У тих умовах іншого виходу він не знаходив. А байдужо спостерігати за тим, що відбувається на Батьківщині, він просто не міг — не давало спокою сумління. Він вважав, що в 1919 р. на відроджувану націю, на молоді державність накинута «смертельну петлю» і «що ближче та петля, то наче мене вона душить, наче мені накинули її...».

І в такій ситуації саме книга мала стати його основною зброєю, засобом впливу на ідейно-духовний поступ, на умонастрої співвітчизників. В. Винниченко усвідомлював всю складність поставленого перед собою завдання. «Я беру на себе трудну річ, — відзначав він у передмові, — дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції. У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу. Майбутність України закутано в диму кривавої ненависти, неситого зазіхання ворогів, безсилля й знесилля нашого. Важко робити цю працю в потрібному спокої. Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх усиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку можу бути здатним».

Цілком природно, у творі з високою питомою вагою мемуарного компонента чимало суб'єктивного. Але цей суб'єктивізм — особливого роду. Бо то не традиційна вузькопрагматична спроба понад усе виправдати себе, свої вчорашні вчинки перед історією, в очах читачів, нащадків, а тим більше — довести комусь (як сьогодні нерідко гадають!) своє право на повернення на Батьківщину, право бути корисним власному народу. Політичні оцінки подій, особливо кінця 1918—1919 рр., які ввійшли до «Відродження нації», прямо кореспондуються з думками у щоденнику — щирою сповіддю перед своєю совістю. А в багатьох випадках тонкощі сприйняття та оцінка подій прямо запозичені, перейшли у книжку зі сторінок ін-

тимного документа — настільки вони були органічно відповідними. Ще лише приступаючи до роботи, В. Винниченко застерігав майбутнього читача: «Я не хочу писати історії в академічному значінні цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета — перейти через усі етапи недавно-минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії».

Вочевидь, цього застереження не варто забувати, оцінюючи цей твір загалом, при всій його безперечній вазі і неминучому історіографічному значенні. Коли книга була віддрукowana, В. Винниченко зміг двадцять перших її примірників переправити нелегальним літаком до Києва — настільки важливою для впливу на політичне життя в Україні вона йому уявлялася. Проте виданню, як і її автору, в Україні не поталанило. Воно не було поширене в момент, на який було розраховане — в 1920 р., та й протягом наступних десятиліть залишалося відомим лише вузькому колу фахівців-істориків. Щоправда, окремі розділи «Відродження нації» було включено до збірки із красномовною назвою «Революция на Украине по мемуарам белых» (Москва; Ленинград, 1930. С. 277—358). І хоч укладачі старанно вилучили з тексту практично всю критику В. Винниченком Тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з Г. Пятаковим (а до збірки були залучені матеріали доби Директорії під назвою «Из истории украинской революции»), мало хто міг познайомитись навіть із цими невеликими шматками Винниченкового твору. Збірка теж невдовзі потрапила до спеціальних сховищ бібліотек. Рівно через сім десятиліть майже суцільних спроб дискредитації «Відродження нації» та її автора видавництво політичної літератури України відшукало раритети і похапцем, без ґрунтовних супровідних матеріалів перевидало книгу в серії «Бібліотека репринтних видань».

І знову, здається, книга з'явилася невчасно. Закінчувалася «горбачовська доба», коли ім'я В. Винниченка і його творчий спадок нерідко дуже непрофесійно, навіть ділетантськи і спекулятивно (хто знав той спадок?!) використовували в політичній полеміці. Коли ж з'явилася можливість судити про В. Винниченка, його погляди не з чийсь подачі, а безпосередньо за його твором, знову виявилось майже те, що стало зрозумілим ще в далекому двадцятому році. Дуже вже цей Винниченко був непростий, неодномірний, дуже багатогранний, ґрунтовний, глибокий, а отже, і «незручний».

На очах у громадськості постала дивна метаморфоза: вчорашнього кумира з поблажливою посмішкою відсунули з поля ідеологічних змагань... «Ну, що ви хочете від людини, яка поставила собі за мету будь-що повернутися на батьківщину, де зміцнювався тоталітарний більшовицький режим? — Ось і понаписував казна-чого на догоду тогочасним правителям!» Що ж, чинити так значно легше, аніж спробувати зрозуміти хід думок одного із дійсних романтиків Української революції, дати собі нелегкий труд проникнути у сутність надзвичайно складних процесів буремної доби, розібратись у їх історичній зумовленості, мотивах поведінки і творчості Володимира Винниченка.

Виходячи не стільки з бажання заперечити не вельми коректні оцінки Винниченкового твору, а скільки прагнучи з'ясувати його істинне історіографічне значення, варто спеціально зупинитись на факті його біографії, що викликає особливо гострі суперечки — спробі повернення в Україну в 1920 р. Вся поведінка В. Винниченка в тій історії висвітлює досить цікаві моменти, які органічно доповнюють розуміння ним еволюції революційних процесів.

Ситуація з можливістю повернення виникла не зненацька. І якщо говорити про суб'єктивний бік, то В. Винниченко начебто поступово «дозрівав» до непростого рішення, нагромаджуючи в собі відповідні ідейні аргументи. Останні дедалі більше давалися взнаки уже в 1919 р., який був найкритичнішим для більшовиків і соціалістичної революції часом. Проте Володимир Кирилович принципово не згоден був схилитися ні до Денікіна, ні до Антанти, ні до Польщі, яких вважав чужими і навіть ворожими ідеям українства, справі української державності, і — головне — долі народу, трудящих. Володимир Кирилович після довгих розмірковувань доходить непростого висновку: «Найкращий вихід — соціальна революція. І найкращий спосіб для нас заглибити свої вільні й невольні помилки та злочинства проти соціалізму — це віддати решту своїх сил на боротьбу з усіма ворожими йому силами. Не посилати, як то робить Петлюрівська Директорія, послів до польської шляхти з проханням помиритись. А послати послів до большевиків, до єдиних вірних, запеклих ворогів усякої шляхти, помиритися з ними, стати на коліна перед соціалізмом, а не перед большевиками, і віддати для нього все, що ще лишилося незапаскудженого, активного, здатного до творення життя».

Це визнання стало не результатом теоретичних пошуків кабінетного вченого, а було вистраждано всім тяжким життєвим досвідом: «Два роки революції нашої я топтав себе, нівечив те, що вважав до того часу справедливим і вартим усякої боротьби... З дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в поле, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависті до соціального визиску, до Бодісок усякого гатунку; потім усе життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політичного і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити Бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених, — я, коли настав цей час, коли інші почали хапати Бодісок за горла, я визволяв Бодісок, я одривав руки тих, що душили їх, я ставав поруч з Бодісками і бив разом з ними бодіських ворогів».

І Винниченко тут прагнув не лише душевного самоочищення. Він дедалі більше розумів, що жертви в соціальній сфері нічим не змогли зарадити в справі національного відродження, а надалі загрожували неминучими новими збитками і поразками. Замирення ж із більшовиками могло дати рятівний шанс: «І мимоволі напрохується така думка: ну, добре, хай ми вже забруднились у цій боротьбі з большевиками, як революціонери й соціялісти; хай ми принесли цю жертву; зате ж, може, хоч не революційну, не соціялістичну, навіть не демократичну державу, врешті матимемо.

Хай навіть не цілу державу, не самостійну, хай клаптик, якусь собі поганеньку автономію. Все ж таки це великий засіб для відродження нації. Спочатку не демократична, а потім і демократична...

Але звідки? Коли гору візьмуть над большевиками Колчак — Денікін, то вони українців будуть просто нищити. Українство для них страшніше за большевиків. Большевики побудуть і зникнуть, а Росія лишиться собі Росією. Коли ж українці візьмуть владу, то України в Росії вже не буде ніякої, ні большевицької, ні чорносоотної».

У липні 1919 р. Винниченко направив тій групі УСДРП, що підтримувала петлюрівську Директорію, листа з пропозицією «рішуче стати на бік тих, хто бореться за соціальне визволення всього світу, чесно взяти цей прапор боротьби і рятувати за цю ціну свою

національність. Коли ж Москва і Київ не приймуть умови самостійності Української Советської Республіки й передачі советської влади в національно-українські руки, то битися з ними до останку, але битись для того, щоб заманіфестувати шовінізм і імперіялізм руських комуністів».

В другій половині вересня до Ляйпця, де перебував В. Винниченко, прибув С. Мазуренко, який за дорученням Директорії у січні — лютому 1919 р. очолював місію до Раднаркому РСФСР і висловив у розмовах думку про можливість поїздки Володимира Кириловича до Москви для переговорів. Вагомих підстав для відмови від такої ідеї Винниченко не знаходив: «Щодо принципового боку, то в мене вже сумнівів ніяких більше немає: коли я, справді, хочу послужити народові, його пригніченим, поневоленим клясам, коли я, дійсно, соціяліст, і щиро, чесно й послідовно хочу нового життя людей, знищення бруду й нечисти його, то треба йти до тих, які за це борються. І іменно тоді йти, коли їхня перемога є під сумнівом, коли моя участь загрожує моїм особистим інтересам, коли я можу сподіватися тільки на труднощі, на страждання і, можливо, смерть. Але так померти є честь. Тільки наперед треба все ж таки в'яснити, чи, справді, моя участь дасть користь справі. Але не тільки з соціального, але й національного боку. Українська нація повинна жити, повинна бути увільнена від усяких утисків, від усякого поневіряння і знуцання, звідки б воно не походило... Самостійність державна; цілком незалежний, чисто національний український уряд; українська мова в усіх інституціях, урядах, школах; не тільки посереднє, але й безпосереднє, активне національне визволення; незалежне військо; військовий і економічний союз та взаємна найтісніша допомога. Без вирішення цих питань їхати не можу».

Це ще раз доводить некон'юктурність кроку Винниченка, який він здійснить навесні 1920 р., і який викличе стільки суперечливих оцінок як у його сучасників, так і в їхніх нащадків. Навпаки, спроба повернення в Україну була продиктована не випадковим, скажімо, сприятливим збігом обставин, а передусім ідейною еволюцією В. Винниченка, якою й обумовлювались його подальші кроки.

Досить рельєфно це виявили перші місяці 1920 р. Колишній лідер УСДРП недвозначно декларує свій перехід на позиції комунізму, створює закордонну групу українських комуністів, починає видавати її друкований орган «Нова доба» і намагається, як може, за-

шкодити підготовці Польщі, Петлюри (який, на його думку, вкотре зрадивши українські інтереси, безпринципно, злочинно торгуючи Україною, увійшов у згоду з Пілсудським) до війни проти радянської влади, пропонує свої послуги на випадок агресії, просить в уряді УСРР надання йому або ж комусь із його групи, повноважень для представництва інтересів Радянської України за кордоном. У листах «До тт. комуністів УКП» і «До тт. комуністів-незалежників» Володимир Кирилович заявляє про своє бажання брати участь у соціалістичному будівництві, хоча ще й не знає, до якої з комуністичних партій хотів би прилучитись — «бо їх, здається, у вас там є декілька».

Наступ на Україну польських військ у спілці з петлюрівцями він за тих умов вважав значно більшим лихом для України, ніж утвердження радянської влади. Винниченко навіть намагався досить оригінально пояснити причини невдоволення радянською владою з боку селянства, повстання проти здійснюваної політики «воєнного комунізму». У статті «Безнадійні надії», опублікованій в «Новій добі», він так змалював психологічний стан селянина-трудівника: «Правда, не любить дядько також віддавати продукт своєї праці дурно, ні за що; він — послідовний, строгий економіст і визнає правильний товарообмін. Цю свою економічну ортодоксальність він готов[ий] обстоювати із зброєю в руках, за неї він дійсно піднімав повстання навіть проти тих, які разом з ним обчищали його від соціальних класових паразитів, проти голодуючого робітничого пролетаріату російського та навіть і українського. Дядько не хотів оддавати дурно свій хліб, не хотів оддавати так безладно, неорганізовано, як робилося. І тільки через це були повстання проти Радянської влади, тільки на цьому часовому економічному ґрунті, а не на соціальному, чи національному вони були. Не через те український селянин не давав хліба російським комуністам, що вони були комуністами, як це пояснюють убогі духом петлюрівці, себто через те, що комуністи нищили панування паразитарних класів, що виганяли з усіх сфер життя всяке панство, ледарство, експлуатацію, а через те, що руські комуністи не мали товарів, продуктів обміну за той продукт праці, який мусили брати в селянина...».

Недарма газета Київського губкому КП(б)У «Червона правда» 9 квітня 1920 р. передрукувала витяги як із цитованої, так і з інших винниченківських статей із «Нової доби». Через деякий час це зробив і центральний орган більшовиків України «Комуніст».

Володимир Винниченко, очевидно, здатен був повірити в істотне коригування національної політики партії більшовиків. Втім, аналізуючи резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», він висловлює і цілу низку застережень, сумнівів. Його непокоїть насамперед непереконливість, невиразність, невизначеність національної політики більшовиків, можливість відсунення національного питання з принципової позиції в площину тактичних прийомів.

Тобто прибувши через Ревель і Петроград до Москви наприкінці травня 1920 р. під ім'ям Йозефа Сімона, В. Винниченко переслідував зовсім не корисні інтереси. Йому продовжувала сяяти ідея української державності, яку він мислив можливим реалізувати на ґрунті радянської влади, соціалістичного ладу. Питання ж про пости, про вступ до КП(б)У, намагання пробитись до складу Політбюро ЦК КП(б)У, природно, цікаві самі по собі — власне, вони і привернули увагу дослідників — все ж були вторинними, похідними. Вони розглядалися В. Винниченко як умови, важелі (дуже важливі, серйозні, необхідні) для досягнення мети, якій він вже вкотре підкоряв себе, відкладав улюблену справу — вибороти для України долю, гідну її багатостраждального народу.

Зовсім не випадково після тривалих розмов з Л. Троцьким, Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Й. Сталіним, Г. Чичеріним, К. Радеком В. Винниченко передав 9 червня 1920 р. «Доповідну записку ЦК РКП(б)». В ній його особиста робота в Україні обумовлюється необхідністю проведення таких заходів:

- опублікувати від імені Російського й Українського Радянських урядів спростування вигадок контрреволюційної української, польської, єврейської преси про обмеженість і навіть фіктивність української робітничо-селянської державності;

- видати постанови відповідних органів про діяльність в Україні Раднаркому з такою самою кількістю комісаріатів, що і в Росії;

- усунути таке становище, коли комісаріати РСФРР зносяться з губернськими та іншими установами в Україні, обминаючи відповідні комісаріати УСРР;

- для більш цілеспрямованого й успішного використання економічних ресурсів України в інтересах революції прилучити до ак-

тивної допомоги та ініціативи місцеві сили. Це може бути досягнуте найкраще через запровадження чіткого господарського плану;

— якомога скоріше має приступити до роботи створена комісія з вироблення федеральної конституції;

— твердо і ясно встановити, що жоден партійний або радянський працівник не може бути відкликаний з України або направлений до неї без відома і згоди керівного українського партійного центру — ЦК КПУ.

Лейтмотив цих пропозицій — відмова від «самостійності», вимога внести максимум демократизму, справедливості, рівноправності у стосунки України (факт державності України для В. Винниченка більше не викликає сумніву) з Росією, досягти, власне, встановлення конфедеративних відносин між ними. Гарантією руху саме в цьому напрямку В. Винниченко вважав поповнення керівного партійного центру України 3—4 українськими патріотами. Персонально свою кандидатуру він вважав доцільним запропонувати, виходячи з вищевикладеного розрахунку, до Політбюро ЦК КП(б)У.

Тертя, що виникли між керівною верхівкою Радянської України з норовистим, самолюбивим політиком, що прибув з еміграції, поступово згладжувалися. Ще в травні IV Всеукраїнський з'їзд Рад обрав Винниченка членом ЦВК, було досягнуто згоди на призначення його заступником голови Ради Міністрів і міністром закордонних справ — спочатку міністра освіти — а також члена Реввійськради Південно-Західного фронту з «правами українського наркома військових справ». А Володимир Кирилович ще й вимагав обов'язкової заміни болгарина Х. Раковського на посту голови РНК українцем, хотів негайно стати членом Політбюро, хоч таке питання міг розв'язати лише Пленум ЦК КП(б)У, неприємні колізії, інтриги дедалі переконують Володимира Кириловича в переоцінці національної політики радянської влади в цілому, щодо України зокрема.

Після мученицьких хитань між національними платформами КП(б)У і УКП (відмова від першої на користь другої, згодом — зворотний хід, і врешті-решт — зневіра у більшовицькому курсі — недарма В. Затонський назвав його «класним плутаником») В. Винниченко пориває стосунки з українським керівництвом і через Москву виїждить до Австрії, в еміграцію. Як виявилося, вже назавжди.

І в той момент, і пізніше Винниченко пояснюватиме свій крок незгодою з тогочасною національною політикою більшовиків. Але

був ще один аспект, який він тоді не дуже оприлюднював, вважав другим після національного, та все ж занадто важливим. Мова про сутність життєвого укладу, що формувався більшовиками, як його побачив, сприйняв соціаліст із багаторічним революційним стажем. В. Винниченка вразила розбіжність, розрив, зростаюча на очах прірва між декларованими комуністичними ідеалами та гнітючою реальністю. Він не міг з морально-етичних міркувань змиритися з багатьма неподобствами, що виявилися за перші три роки радянської влади; з обуренням спостерігав за народженням соціалістичних бюрократів, процвітанням хамства, намагався з'ясувати для себе — чи варті такої крові, таких жертв ті зміни, які зовсім не поліпшили становища трудящих, а, здається, лише ускладнили, погіршили його. «Радянської влади, влади Рад, по суті, немає, — рішуче заявив він. — Є влада бюрократів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, збори, засідання Рад носять характер декорацій і не мають ніякого значення у розв'язанні тих питань, які на них начебто розглядаються. Резолюції приготовані зарані і приймаються без дискусій. Всім керує і завідує партія (Р. К. П.). Вона має 600. 000 членів. Це величезний апарат чиновників і бюрократів. Дисципліна — казенна, чиновнича, заснована на покаранні, а не на моральному впливові».

Врешті-решт Володимир Винниченко відчуває, дедалі переконується, що загалом далекою від універсальності виявилася його абстрактна логічна модель, яка передбачала досягнення національного ідеалу за допомогою соціалістичної революції. В розпал переговорів із радянською стороною — 13 липня 1920 р. — він в розпачі записує у щоденнику: «...Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером: або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізмові, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно. Криком кричав

би, дряпав би землю кігтями. А чи роздряпав би історію, одним із наслідків якої є й оцеї маленький інцидент?» На той час він зневірився і в можливості швидкої перемоги світової пролетарської революції.

Схоже, що принципове і, по суті, остаточне рішення визріває саме в ті липневі дні, майже за два з половиною місяці до завершення переговорів і від'їзду, до розв'язання питань про його «пости». 15 липня з'являється такий красномовний запис: «Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрюсю з себе всякий порошок політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло — літературу. Ці два місяці Голгофи навіки вилікують мене від роздвоєності. Тут у соціалістичній совєтській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти».

Тут може бути доречним наступне міркування-спостереження. Коли знайомишся із щоденниковими записами Володимира Кириловича 1920 р., не можеш не звернути увагу на його психологічний стан. Він, найімовірніше, був не готовий, морально не готовий повернутися в Україну. У нього просто вичерпався запас політичної волі. Задовго до повернення на Батьківщину він інтуїтивно охрестив свою спробу «новим шляхом на Голгофу». Потім він ще не раз вживав цю алюзію, хворобливо реагував не лише на серйозні події, а іноді й на дріб'язкові, випадкові, став занадто підозрілим. Цікаво: якщо раніше В. Винниченко дуже часто міряв свої вчинки відповідністю вимозі «чесність з собою», то в 1920 р. з'являється не характерна для попередніх етапів теза «нечесність з собою».

Розуміючи всю умовність оцінки настроїв за механічним підрахунком кількості слів, присвячених тому чи іншому об'єкту, не можна не зауважити, що про бажання виїхати за кордон РРФСР Винниченко згадує не рідше, ніж про переїзд в Україну. Тут, безумовно, позначилось і те, що з вини московських властей із чотирьох місяців перебування в Радянській Україні, в Харкові він зміг провести лише близько місяця. І лише після того, як виклопотав дозвіл виїхати за кордон і навіть 3 серпня 1920 р. сів до потяга, щоб емігрувати. Отже, липнєве рішення не змогли поколивати і патріотичні почуття від перебування в Україні. Створюється враження, що В. Винниченко не просто вагався, не міг пристати на якийсь чіт-

кий варіант, а час від часу шукав приводу для припинення своїх переговорів.

Зрозуміло, що напрошується запитання: чи варто було з таким настроєм, таким роздвоєнням взагалі починати кампанію? Отже, в неймовірних душевних терзаннях, не знаходячи скільки-небудь переконливих відповідей на запитання, що його мучили, Винниченко свідомо, з власної ініціативи вирішує припинити своє третє сходження на Голгофу, кладе край найцікавішому, найактивнішому, найпліднішому етапу власної політичної кар'єри (1917—1920 рр.).

Так із завершенням Української революції вичерпав себе, свої неординарні потенції і один із найяскравіших, невиправних романтиків. Виїхавши у вересні 1920 р. до Австрії, В. Винниченко розгорнув кампанію боротьби з більшовизмом. Публіцистичні виступи В. Винниченка, передусім на сторінках «Нової доби», мали гучний резонанс серед української еміграції та європейської громадськості. Всеукраїнський з'їзд Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) спеціальною резолюцією визнав В. Винниченка «ворогом народу» і персоною «поза законом». На початку 1921 р. В. Винниченко самочинно оголосив про приєднання Закордонної групи українських комуністів до УКП, спричинивши цим невдоволення з боку членів групи і укапістів. ЦК УКП відмовився визнати Закордонну групу частиною своєї партії. У жовтні 1921 р. Закордонна група УКП саморозпустилася, видання газети «Нова доба» було припинено.

У 1923—1925 рр. В. Винниченко спробував повернутися до суспільного життя шляхом утворення політичного об'єднання — Українського революційно-демократичного союзу (УРДС, 1925 р.) та видання журналу «Нова Україна» разом із М. Шаповалом, але дуже швидко розчарувався щодо можливості ефективної діяльності УРДС.

Важелі впливу на політичне життя, на перебіг подій в самій Україні різко обмежилися. До його листів, пропозицій, міркувань майже не прислухалися, на звернення до Й. Сталіна не реагували. Не хотіли чути, з яким піднесенням він вітав початок українізації, які сподівання з нею пов'язував. Жодної реакції не сталося на брошуру «Поворот на Україну» (1926 р.). Все менше цікавились його новими досягненнями в художній творчості. Щоправда, Володимира Винниченка, справжнього велетня української літератури ХХ століття, не можна було вирвати із цілісного літературно-мистецького процесу без шкоди для останнього. Можливо, це було

нікому й не під силу — адже В. Винниченко органічно вріс у українську свідомість, був невід'ємним чинником культурного, а отже, й політичного життя. Тому його твори систематично виходять новими виданнями у багатьох містах республіки. А в 1926—1928 рр. видавництво «Рух» видає «Зібрання творів» В. Винниченка в 28 томах, а в 1930—1932 рр. видавництво «Книгоспілка» — «Зібрання творів» у 23 томах. Жоден український письменник першої третини XX століття не мав такої читацької популярності, такої кількості видань своїх творів, як В. Винниченко.

Провівши решту життя у Франції (з 1925 р.), колишній голова уряду УНР займався переважно художньою творчістю, зокрема живописом. У роки фашистської окупації Франції був ув'язнений у концтаборі. У післявоєнний час виступав проти гонки озброєнь. В. Винниченко — автор багатьох літературних творів, окрім згаданих романів, це — п'єси «Щаблі життя» (1907), «Великий Молох» (1907), «Чужі люди», «Базар» (1910), «Гріх» (1918), драми «Брехня» (1910), «Чорна Пантера і Білий Медвідь» (1911), «Натусь» (1912) та інші. В останні роки еміграції були написані драми «Закон», «Великий секрет», «Ательє щастя», «Пророк», «Над». Його соціальні романи-утопії «Соняшна машина» (перший в українській літературі в цьому жанрі, 1921—1924), «Нова заповідь» (1931—1933), «Вічний імператив» (1936), «Лепрозорій» (1938) та інші містили критику західної капіталістичної системи. Твори В. Винниченка перекладалися російською та багатьма західноєвропейськими мовами. П'єси В. Винниченка ставилися на сценах театрів різних країн, а герої його літературної спадщини продовжують жити власним кінематографічним життям (фільми «Гріх», «Чорна Пантера і Білий Медвідь» тощо).

На сімдесятому році життя на прохання молодого покоління емігрантів-українців В. Винниченко написав книгу «Заповіт борцям за визволення» (вперше побачила світ в Україні в 1991 р.). Це стисле, чесне осмислення української історії, її уроків, особливо революційної доби та її наслідків, це роздуми над майбутнім України і міркування щодо торжества заповітної української ідеї. Цей твір незрозуміло-мало освоюється вітчизняною історіографією (очевидно, за прямоту суджень, за «недипломатичність», за вірність автора раз засвоєному в молодості й на все життя імперативу — бути «чесним з собою»). В ньому багато ідей мудрого політи-

ка, що все своє свідоме життя присвятив боротьбі за Україну, за її долю. Відзначимо лише одну, безумовно, глибоку, можливо, навіть стрижньову думку. «Українська державність на Україні є, — вважав В. Винниченко в час апогею тоталітаризму. — Її створив народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя в “тюрмі народів” — Росії... Форма української державності за цього відтинку нашої історії не є задовільною для нас. Так, вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невимовно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її...». Він вірив, що на його рідній вітчизні «безупинно, невмирущо у всіх душах мовчки і грізно лунає та сама всебічно-визвольна: «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля!...»

### Праці В.К. Винниченка

- Боротьба. 3 листів засланою в солдати. 3-тє вид. Київ; Харків, 1917.  
Відродження нації. Київ; Відень, 1920 (репринтне відтворення. Київ, 1990): Ч. 1—3. (Ч. 2 і 3 вийшли з підзаголовком: Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]).  
Всесвітня революція. Київ; Відень, 1920. 16 с.  
Лист до класово-несвідомої української інтелігенції. Б. м., 1920.  
Політичні листи. Київ; Відень, 1920.  
Українська державність. Відень; Київ, 1920.  
Винниченко проти Петлюри: зб. статей. Харків, 1920.  
Українська Комуністична партія (УКП). Комуністична партія (большевиків) України (КП(б)У). Відень, 1921.  
Загибель Західно-Української Республіки // Червона Галичина. б. м. і р.  
Єдиний революційно-демократичний національний фронт. Прага; Берлін, 1923.  
На той бік. Прага; Берлін, 1924.  
Поворот на Україну. Львів; Підбірам, 1926.  
Статті і матеріали. Нью-Йорк, 1953.  
Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника / 3 неопублікованих записок В. Винниченка «Думки про себе на тім світі» // Сучасність. 1971. № 9.  
Щоденник. Т. 1. 1911—1920. Едмонтон; Нью-Йорк. 1980; Т. 2. 1921—1925. Едмонтон; Нью-Йорк. 1983; Т. 3. 1925—1926. Київ; Едмонтон; Нью-Йорк, 2010; Т. 4. 1929—1931. Київ; Едмонтон; Нью-Йорк, 2012.  
Из дневников. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП // Дружба народов. 1989. № 12.  
Намисто. Оповідання. Київ, 1989.

- Краса і сила. Повісті та оповідання. Київ, 1989.  
Сонячна машина. Київ, 1989.  
Щоденник // Київ. 1990. № 9—11.  
Вибрані п'єси. Київ, 1991.  
Не у всьому чесні з собою. Виривки з непосланого листа до ЦК РКП(б) // Дзвін. 1991. № 3.  
Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991.  
[Гусєв В.І.] Я не біла ворона серед українців і неукраїнців / Листи В. Винниченка до мілюковських «Последних новостей». 1927 р. // Трибуна. 1992. № 6.  
[Миронець Н.І.] З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів // Український історичний журнал. 1997. № 5—6.  
Оповідання: Слово за тобою, Сталіне!: роман; Чорна Пантера і Білий Медвідь: п'єса. Київ, 2001.  
Публіцистика. Київ, 2002.  
Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ, 2008.  
Вибрані п'єси. У 2-х т. Київ, 2008.  
Поклади золота. Київ, 2008.  
Конкордизм. Система будування щастя // Хроніка — 2000. Вип. 82. Невідомий Винниченко. Київ, 2010.  
Конкордизм. Система будування щастя. Київ, 2011.  
Лепрозорій. Київ, 2011.  
Нова заповідь: роман. Київ, 2011.  
Володимир Винниченко — Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911—1918 роки). Дрогобич, 2012.

### **Праці з додатковою інформацією про В.К. Винниченка**

- Бойко-Блохин Ю. Драма «Між двох сил» В. Винниченка як відображення української національної революції // Слово і час. 1992. № 7.  
Винниченко Володимир Кирилович // БСЭ. Москва, 1971. Т. 5.  
Винниченко Володимир Кирилович // Енциклопедія українознавства. Київ, 1993. Т. 1.  
Верстюк В., Осташко Т. Діячі УЦР: Біографічний довідник. Київ, 1998.  
Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С. Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість; навчальний посіб. для студентів-філологів. Київ, 1996.  
Гришин-Гришук І. Між двох сил // Слово і час. 1991. № 1. С. 83—86.  
Громадсько-політична діяльність В. Винниченка (до 125-річчя від дня народження). Київ, 2006.  
Грушевський М. Україна окремішна // Літературно-науковий вісник. Львів. 1919. Т. 73. Річник 20. Кн. 1. (Дзвін. 1991. № 4.)  
Грушевський М. Ілюстрована історія України. К. — Відень, 1919 (Репринтне відтворення. Київ, 1991).  
Грушевський М. Спомини // Київ. 1988. № 9—12.

- Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Т. 1—2. Ужгород, 1930, 1932.
- Жулинський М. Володимир Винниченко (1880—1951) // Літературна Україна. 1989. 30 листопада.
- Жулинський Н. Художник, распятый на кресте политики. Судьба Владимира Винниченко // Дружба народов. 1983. № 12.
- Костюк Г. Володимир Винниченко та його останній роман. Нью-Йорк. 1971.
- Костюк Г. Володимир Винниченко і його доба: дослідження, критика, полеміка. Нью-Йорк, 1980.
- Костюк Г. Сергій Сфремов і Володимир Винниченко // Літературна панорама. Київ, 1990.
- Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». Київ, 2019.
- Кульчицький С.В., Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко. Київ, 2005.
- Литвин В.М. Апогей Української революції: короткий науково-популярний нарис. Київ, 2017.
- Лозицький В. Не сприйнявши нових реалій. Сторінки з політичної біографії В.К. Винниченка // Під прапором ленінізму. 1989. № 12.
- Лозицький В. Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. 1989. 24 серпня.
- Миронець Н. Володимир Винниченко: таємниці кохання. Хроніка інтимів. Київ, 2013. 254 с.
- Панченко В.Є. Винниченко Володимир Кирилович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 4. Київ, 2005.
- Петрів О.В. Екзистенціальні ідеї Володимира Винниченка у контексті європейської соціальної філософії. Дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2006.
- Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка. Нью-Йорк, 1981.
- Процюк С. Маски спадають повільно. Роман про Володимира Винниченка. Київ, 2011.
- Революция на Украине. По мемуарам белых. Москва; Ленинград, 1930.
- Річицький А. Володимир Винниченко в літературі й політиці: зб. ст. Київ, 1928.
- Самарцев І.Г. До біографії В. Винниченка // Архіви України. 1991. № 4.
- Саппа М. Винниченко і Раковський // Вітчизна. 1990. № 11.
- Свенціцький І. Винниченко. Львів, 1920.
- Смоленчук М. Помилки у жандармському циркулярі // Київ. 1990. № 7.
- Солдатенко В. Путь на Голгофу (Володимир Винниченко. Постаті на тлі революції). Київ, 1994.
- Солдатенко В. Еволюція суспільно-політичних поглядів В.К. Винниченка в добу української революції // Український історичний журнал. 1994. № 6; 1995. № 1.
- Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1997, 1999.
- Солдатенко В. Українська революція: історичний нарис. Київ, 1999.

- Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко. На перехресті соціальних і національних прагнень. Київ, 2005.
- Солдатенко В.Ф. Три Голгофи (Політична доля Володимира Винниченка). Київ, 2005.
- Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). Київ, 2006.
- Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ, 2007.
- Солдатенко В.Ф. Думки з приводу Винниченкової політичної долі (до 130-річчя від дня народження // Світогляд). Київ, 2007.
- Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 1—4. Харків; Київ, 2008—2010.
- Солдатенко В.Ф. Винниченко Владимир Кириллович // Россия в 1917 году. Энциклопедия. Москва, 2017.
- Солдатенко В.Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії 1917—1920 рр. Київ, 2017.
- Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917—1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва, 2018.
- Солдатенко В.Ф. Винниченко и Петлюра: соратники или соперники? Москва, 2020.
- Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. Київ, 1996.
- Тагліна Ю. Володимир Винниченко. Харків, 2010.
- Тищенко Ю. Хто такий Винниченко: біографічний нарис. Київ, 1917.
- Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: в 2-х т. Т. 1—2. Київ, 1996, 1997.
- Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка // Київ. 1987. № 12.
- Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. 1—4. Прага, 1921, 1922.
- Христюк П. Письменницька творчість В. Винниченка (Спроба соціологічної аналізи). Харків, 1929.
- Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.
- Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Київ, 1998.

## МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

Популярність, як відомо, річ дуже примхлива. І приходить порізному. До одних — лише в кінці життя (а буває, що загальне визнання настає, коли людини вже й немає на цьому світі). До інших — швидко, миттєво, ще в молоді роки — в результаті однієї-двох акцій, які раз і назавжди привертають суспільну увагу, яка супроводжує потім усе життя. Микола Іванович Міхновський буквально «ввірвався» в когорту найвідоміших українських політиків на початках революційної кар'єри, на зламі XIX і XX століть і залишався, як мовиться, на слуху — в полі зору національного загалу й передусім освіченої, суспільно активної його частини до завершення доби великих бур і потрясінь — і в тих, хто вірив у підняте ним високо гасло «Самостійної України», і в тих, хто сумнівався в його реалістичності, здійсненності, та все ж продовжував поважати автора за сміливу, принципову позицію, настирну послідовність. За будь-яких обставин він продовжував залишатися одним із притягальних символів суспільної свідомості.

Яскравий, послідовний речник українського самостійництва народився 19 (31) березня 1873 р. в с. Турівка Прилуцького повіту, Полтавської губернії в сім'ї потомственного сільського священника. Закінчив Прилуцьку гімназію (1891 р.) і юридичний факультет Київського університету (1895 р.). У національно-визвольний рух включився в студентські роки. Входячи до місцевої української громади, невдовзі вступив до київського гуртка «Братства тарасівців», що стало провідним в організації. Програмними засадами «братчиків» стали гасла: «Самостійна суверенна Україна, соборна, ціла й неподільна від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана й хама, в будучому без класової боротьби; федеративна всередині, цебто федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини; гетьман, як президент, і сейм; мета державна — перед усім і над усе; удержавлення поверхні і надр землі, грубого промислу й гур-

тового гандлю трудова повинність, загальна державна асекурація, загальна, безплатна й обов'язкова школа, свобода віри, відокремлення церкви від держави, національна армія; боротьба з імперіалізмом; боротьба зі свавільними утисками; ...Україна для українців, себто, що визнають себе українцями; культура нації і своя наука, своя краса, свій розум, своя правда, своя воля, свій бог; не ми будемо, якщо Вкраїні волі й долі не здобудемо».

Досить швидко М. Міхновський зблизився з визначними діячами української інтелектуальної еліти, виділявся особливою активністю, брав участь у розробці програмного документа «Profession de foi молодих українців», в якому обґрунтовувалась самостійницька позиція радикального крила українського руху.

Однак розгорнути визвольний рух в Україні за розробленими планами «тарасівців» не вдалося, оскільки багатьом тодішнім українофілам вони здавалися абсолютно нереальними, донкіхотськими. До того ж «Братство тарасівців» швидко опинилося в полі зору царської охранки, яка замах на «єдину і неподільну» сприймала як один із найтяжчих державних злочинів. Частина «тарасівців» була заарештована, інші були вислані в села.

М. Міхновський уникнув арешту і став працювати в одній з адвокатських контор Києва, продовжуючи роботу в українофільських гуртках. Як і раніше, поліція пильно стежила за його діяльністю. Її агенти писали про М. Міхновського, як про «крайнього за переконаннями своїми українофіла й притому з грубими і вкрай несимпатичними прийомами і формами, і напрямком безумовно антиурядовим». У 1899 р. Міхновський переїхав до Харкова, де зайнявся юридичною практикою, не залишаючи громадсько-політичної діяльності.

В лютому 1900 р. молодий харківський адвокат виступив перед молодіжною аудиторією на нелегальних Шевченківських святах, де заявив «про необхідність збройної боротьби за права українського народу». Частина зборів цей заклик налякав, інші зустріли його скептично. Але були й такі, хто сприйняв пристрасну промову із захопленням.

Саме в цей час за ініціативою харківських студентів-громадівців було прийнято рішення про створення Революційної української партії (РУП). Її керівництво спершу прихильно поставилося до проголошених у згаданій промові М. Міхновського ідей і запропонувало викласти їх як програмний документ у спеціальній бро-

шурі. Це було зроблено досить швидко. Відтак була оперативно віддрукована в Галичині — як видання РУП — брошура під назвою «Самостійна Україна», в тому ж 1900 р. була переправлена в Наддніпрянщину і деякий час слугувала програмою першої політичної партії українства, надавши істотного інтелектуального імпульсу розвитку національно-визвольного руху.

Значну частину цього твору М. Міхновського становить екскурс в історію, критика русифікаторської, великодержавної політики царизму. Автор аналізує відносини України та Росії, передбачені Переяславською радою 1654 р. як рівноправні, але порушені пізніше російською стороною. Звідси — право України на повернення до статусу самостійної держави.

Головне завдання «Самостійної України» — визначення шляхів національного визволення України. Автор відкидає та піддає нищівній критиці методи українофілів-народників, покоління яких «виплюкали цілий культ страхополохства, виробили цілу релігію лояльності, ...нечуваним сервілізмом, своєю безідейністю, своєю незвичайною інертністю відіпхнули від себе цілий ряд рухів молодіжі, що стояла на українському національному ґрунті. Сі покоління надали українофільству характер недоношеної розумом етнографічної теорії... Між молодістю Україною й українофілами немає ніяких зв'язків. «Самостійна Україна» закликала до активної політичної боротьби за незалежність України. Українська інтелігенція стає до боротьби за свій нарід, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ!» Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові і доки хоч на клепті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців ітимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважатиметься так само відповідною, як і боротьба фізичною силою...».

Гасла «Самостійна Україна», «Україна для українців», «Україна від гір Карпатських до гір Кавказьких», пристрасне звернення до тогочасної генерації національної еліти повернутися обличчям до потреб, інтересів власного народу, повести боротьбу проти панування чужинців на рідній землі виявилися значною мірою суголосними викликом часу. Проте спроби РУП поширювати свої погляди

в масах наштотувалися на несприйняття радикальних планів. Не зблизили вони українських партійців і з демократичним загально-російським демократичним табором. Оцінюючи ситуацію, більшість керівництва РУП вирішила відійти від платформи «Самостійної України» і стала на шлях автономістсько-федералістського переустрою Росії, пропаганди соціалістичних ідей.

Не погоджуючись із кристалізацією нових орієнтацій Револьюційної української партії, М. Міхновський став на шлях організаційного згуртування своїх прибічників і в 1902 р. створив Українську народну партію (УНП). Він був головним ідеологом партії, автором більшості її документів. За його авторством у 1902—1904 рр. були написані відозви і прокламації «Робітницька справа в програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Десять заповідей УНП» та інші. Зміст цих видань був узагальнений в програмі партії, опублікованій у 1906 р. у Львові.

М. Міхновський формулював крайні погляди на українське питання, шляхи його розв'язання. Особливо скандальної слави набули «Десять заповідей УНП», відомі ще як «Катехізис українця». Автор, зокрема, проголошував:

«1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна Демократична Україна, Республіка робочих людей — це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя. 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жида — це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів — зайдів. 4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти не поганяють твоєї господи мовою чужинців — гнобителів. 5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів — відступників і добре буде цілому твоєму народу й тобі. 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів. 7. Не зробишся ренегатом — відступником. 8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України. 9. Допмагай своєму землякові поперед усіх: держись купи. 10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим ти додаєш вкупі їм сили й відваги; не накладай з гнобителями нашими бо зрадником будеш».

Сам Микола Міхновський вважав свою позицію націоналістичною та був переконаний у життєдайній силі націоналізму як зброї в

боротьбі за визволення рідного народу з неволі. Він намагався популяризувати свої ідеї в періодиці: «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Запоріжжя» (Катеринослав, 1906), «Слобожанщина» (Харків, 1906), «Сніп» (Харків, 1912—1913). А втім, як би там не було, разом з іміджем енергійного ідейного борця М. Міхновський досить швидко зажив і стійкої слави скандального шовініста, не кажучи вже про цілу низку інших не надто привабливих рис характеру холеричного темпераменту, яких не оминав в мемуарах практично жоден із сучасників, кому довелося спілкуватися із цим неординарним політиком. Апологети М. Міхновського, можливо, певною мірою й праві, що то був націоналізм особливого роду — «переважно оборонний, захисний націоналізм, спрямований на самозбереження українців. Це антитеза, протидія великодержавному шовінізму панівної нації, який був спрямований на денаціоналізацію українців». Для М. Міхновського такий націоналізм був своєрідним ідеологічним важелем мобілізації на національне визволення. Однак форма (гасла), в яку втілювалися багато в чому виправдані настрої та прагнення, викликала запитання, насторогу, а то й відразу. Інтелігентних людей (та й не лише їх) буквально шокували своєю прямолінійною безпардонністю, відвертим цинізмом окремі положення його пристрасних публікацій, насамперед «Катехізису українця».

Особливо ж неприйнятним було те, що всупереч елементарним науковим, моральним уявленням і принципам, священну ненависть до гнобителів М. Міхновський переносив на цілі народи, намагався культивувати ворожість до цілих націй. Справедливості ради, слід сказати, що український патріот демонстрував і гнучкіше ставлення до деяких націй у дещо складніших ситуаціях, зокрема таких, як оцінка єврейських погромів — як адвокат, він водночас захищав і селян, що брали участь в акціях — вочевидь, розумів соціальну природу і мотиви їхньої участі в насильстві — і ставав на бік постраждалих, скривджених євреїв. Що ж до росіян, тут такої розважливості, діалектичності бракувало. У брошурі «Спадщина тиранів» 1917 р. М. Міхновський беззастережно доводив: «Усі росіяни хочуть — унітарної (объединительной) Демократичної Республіки, бо росіяни хочуть продовжувати колишнє панування над українцями, українці ж хочуть визволитися із того панування... Московський народ — не та чи інша партія, але весь народ, — хоче бути паном над українським народом. З того повстає боротьба між обома народами...».

Цілком у дусі такого світогляду — ініціатива підриву пам'ятника О. Пушкіну в Харкові, чи відмова подати руку В. Короленку як «зраднику» свого народу. То чого ж тоді дивуватися, що від М. Міхновського воліли дистанціюватися діячі, які сповідували демократичні принципи, і він, зрештою, опинився майже в повній ізоляції?

Войовничий радикалізм платформи УНП, епатуюча поведінка її лідера підривали авторитет національно-визвольного руху, а сам М. Міхновський був мобілізований до армії й служив військовим адвокатом при штабі Київського військового округу.

Після Лютневої революції М. Міхновський у пошуках популярності деякий час також підтримував гасла інших українських партій, Української Центральної Ради — широка територіальна автономія України в федеративній демократичній республіці Росія. Проте більше він тяжів до самостійницької платформи, яку сповідувала перейменована з колишньої УНП Українська партія самостійників-соціалістів, яка також не стала численною.

Самостійницькими настроями було просякнуто і його позицію щодо питання про створення власних збройних сил, яка конкретизувалася в планах з українізації армії. Слід сказати, що тривалий час чіткого уявлення в лідерів Української революції щодо цього надважливого питання не складалося. Так, ведучи мову про прерогативи федерації, М. Грушевський передбачав, що «загальнодержавними справами, мабуть, будуть: справи війни й миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки...». Однак тут же він наголошував, що «українське військо, — поки не буде замінене міліцією, — хоч підлягатиме розпорядкам центральної воєнної власті республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводитиметься з української території інакше, як при оголошенні війни».

Інші керівники українського визвольного руху теж не мали чітких уявлень про роль власної армії в майбутніх змаганнях за українську державність. Окрім М. Міхновського та його прихильників, що стояли за найшвидшу організацію національних збройних сил, інші течії в Центральній Раді трималися відмінних поглядів. Найбільшою мірою їх уособлював В. Винниченко, який досить довго вважав творення власної армії справою непотрібною, почасти навіть шкідливою. «Не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій, — до-

водив заступник голови Центральної Ради. — Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали... Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі».

У перших документах Центральної Ради питання про збройні сили не порушувалося. Тут, напевне, крім всього іншого відігравала роль його делікатність, можлива негативна реакція центру (а прояви її могли бути найжорстокішими) навіть при самій постановці цього питання. Проте життя, розвиток революційних процесів уже в перші тижні й місяці після Лютого висунули питання про національні військові формування як питання нагальної політичної практики. Пожвавлення національного життя, сподівання на швидше розв'язання назрілих проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як і серед солдатських мас інших національностей). На фронті та в тилу, на Україні та в Центральній Росії, на Кавказі та в Сибіру — всюди, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, проявилися тенденції до утворення окремих українських частин. Так, 12 березня 1917 р. в Петрограді відбулася досить представницька українська маніфестація (брало участь близько 25 тис. українців) з нагоди перемоги революції, а також роковин смерті Т. Шевченка. До робітників, студентства, інтелігенції приєдналися військовослужбовці. Причому деякі військові частини, укомплектовані українцями, прибули на свято в повному складі. Очолила маніфестацію військових варта поваленого царя (кубанські козаки-чорноморці) з українським січовим прапором і запорозькими бунчуками. Маніфестація справила велике враження, на неї відгукнулися не лише телеграфними повідомленнями, а й спеціальними статтями ціла низка газет різних політичних напрямків.

Із величезним піднесенням пройшла в Києві 19 березня стотисячна українська маніфестація, окрасою якої стали кілька тисяч озброєних українських вояків. За словами В. Винниченка, «це був

грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, слава визвольній Революції». На нараді українців-вояків київської залоги вже 16 березня ухвалили заснувати український військовий клуб і розпочати організацію українського війська. Для цього було створено Український військовий комітет на чолі з полковником М. Глинським та командиром запасної київської бригади полковником П. Волошиним. До президії організаційного комітету були обрані також капітан Ю. Ган, поручик М. Міхновський і прапорщик В. Павелко. Цей комітет став, власне, першою центральною організацією для здійснення українізації у війську.

22 березня 1917 р. збори українців-офіцерів оголосили себе «Установчою військовою Радою». Характерною була промова керівника клубу ім. П. Полуботка М. Міхновського, передана одним з її учасників В. Євтимовичем. Промовець наполягав на тому, що Москва не піде на надання Україні не лише самостійності, а навіть автономії. Незалежність доведеться виборювати: «Надії на “дружню” демократію братнього народу — не лише наївні, а просто дурні. В такій ситуації перше наше завдання — це творити власну військову силу всіма засобами, які до того будуть надаватися». М. Міхновський запропонував членам наради виступити перед Всеукраїнським військовим з’їздом, який мав бути скликаний найближчим часом, із пропозицією «виділити зі свого складу владу» — вибрати гетьмана. «Треба мати на увазі, — відзначив Міхновський, — що наші демократи спротивляться тому... Але гетьман зуміє, коли зайде потреба, спромогти не лише на силу фактів, але і на факти сили!» За прикладом Києва військові клуби та ради створювались і в інших містах. Повсюдно проводились віча військовослужбовців.

Справедливості ради, слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчиною для українського руху. Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військових кругах, не було нічого несподіваного — в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найбільш активно. Більш несподівано було, що сей рух вилився в

домагання формування нових українських військових частей та переформування й вилучення їх в особні армії. Привід до цього дало формування польських легіонів, розпочате за старого режиму дивним дивом якраз на Україні: в Києві й його околицях, де такий факт не міг не подразнити чуття місцевої людности».

Дещо інакше бажання військовослужбовців до самоорганізації на українському ґрунті пояснював Павло Христюк: «Щоб зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих солдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багатько бувших учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчителство було тим свідомим національно і демократичним елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутиись національному почуттю в українських солдатських масах». Мабуть, варто додати, що це ж було й причиною значного дилетантства у справі національного військового будівництва.

Прагнучи до згуртування саме в українських частинах, українські солдати теж не висували далекосяжних цілей. Як і їхні побратими інших національностей, вони щиро хотіли миру. Та оскільки війна, незалежно від їхньої волі, продовжувалась, і солдату не дозволялося скидати шинелі, то він хотів нести тягар служби як українець і на своїй землі, прагнучи зробити і свій внесок у національне відродження, в боротьбу «за вільну Україну». Домінуючі настрої виливалися у вимоги щодо територіальної системи формування військ: виділення українських військовослужбовців, які перебували за межами України (в гарнізонах), в окремі українські військові частини та їхню поступову передислокацію в Україну, а також виділення українських військовослужбовців на фронтах в окремі частини з переведенням їх на український фронт. Однак ці настрої не встигли ще набрати достатньо серйозного організаційного оформлення, як зіштовхнулись не лише з неприхильним, а й просто з відверто ворожим ставленням із боку Тимчасового уряду. Останній побачив у намірах і діях українських військовослужбовців загрозу міцності армії, її здатності й надалі вести війну з країнами Четверного союзу. Почались виступи у пресі, з'явилися заяви членів Тимчасового уряду, представників політичних партій, що входили до нього, із засудженням спроб «українізації» армії і навіть із погрозами на адресу України.

Та, судячи з усього, керівництво Центральної Ради вважало, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, демократизації всього політичного життя в країні, а шовіністичні виступи хоч і заслуговують на жаль, проте не стануть офіційною позицією центрального уряду. Виходячи із цього (з прагнення не завдати шкоди єдності демократичного фронту), делікатне питання про власні збройні сили вони намагалися дещо затушувати. Крім того, Центральна Рада сподівалася, що Тимчасовий уряд поступово зрозуміє: у формуванні українських військових частин — не загроза боєздатності армії, а навпаки — шлях до її зміцнення, важливий фактор, який впливатиме на можливість дальшого продовження війни.

В.К. Винниченко роз'яснював: «Недержавні нації, знаючи, якою силою є національне чуття, а особливо тільки що пробуджене, хотіли тим зміцнити армію. Вони хотіли поставити за нею інші кулемети, які б вогнем любові до своєї землі, до своєї нації стримували вояків на позиціях. Не казенний ура-патріотизм, не абстрактний, холодний і чужий для недержавних націй патріотизм, а патріотизм своєї землі, своєї нації, на думку непануючих націй, міг здержати солдата на фронті. Солдатові треба було якомога конкретніше, реальніше представити необхідність оборони, його треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. А для цього треба було розділити всю армію по національностям і кожна національну армію поставити на її землі, по можливості ближче до рідних кожному солдатові околиць. Тут він реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей і предметів».

Тимчасом життя йшло своїм чином. Український військовий рух набирив сили знизу. Великого розголосу набули події зі створенням першої крупної військової одиниці — полку. Наприкінці квітня на київському збірному етапному військовому пункті скупилось близько трьох тисяч солдат-українців. Частина з них сюди направили військові коменданти ряду міст за бажанням самих солдатів. Військовослужбовці висунули перед своїм начальством пропозицію сформувати з них український полк і направити його як окрему частину на фронт. В умовах масового дезертирства і відмов від відправки на фронт така пропозиція видавалась як прояв патріотизму. Бажання солдат підтримала Центральна Рада.

Та інакше цей намір був сприйнятий як Тимчасовим урядом, його органами на місцях, представниками військового командування, так і тими демократичними організаціями, які керувалися загальноросійськими партіями. Об'єднане засідання Київського Виконавчого Комітету об'єднаних громадських організацій і президії Київської Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, а також коаліційної Ради київського студентства висловилися за відправку трьох тисяч українських солдатів «в загальнім порядку для комплектування військових частей».

Коли ж надії на порозуміння з властями й демократичними організаціями зникли остаточно, солдати під проводом штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, що одужував після поранення, вирішили самочинно оголосити себе Першим Українським полком ім. гетьмана Б. Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направлення їх на Південно-Західний фронт. Значну організуючу роль тут відіграли члени Київського товариства Українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка, зокрема його керівники М. Міхновський та Ю. Ган.

За цих умов, а також зважаючи на можливі хвилювання серед солдатів, фронтове командування під погрозою силою розігнати «дезертирів» змушене було згодитись із формуванням полку. До полку записалось 3574 видужуючих вояків, його командиром було обрано Георгіївського кавалера Д. Путника-Гребенюка. Щоправда, військове командування тут же зробило спробу створити по суті іншу, кількісно обмежену бойову одиницю. Воно «дозволило» виділити 500 вояків, які б стали ядром для комплектування добровільного полку, а решта мала просто відправитись на фронт. Хоч таке рішення і не могло повною мірою задовольнити ні солдат, ні керівників українського руху, Центральна Рада вважала за краще не загострювати далі ситуації та піти на компроміс. У спеціальній резолюції із цього приводу зазначалося: «Українська Центральна Рада з задоволенням прийняла до відому заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, яко признання українізації армії... Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частин поза фронтом, а не фронтових. Ті солдати, які належать до фронтових частей, а випадково опинилися б на будуче в Києві, не можуть претендувати на сформування в них окремих українських частин. Творення окремих українських частей

на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові власті».

Пояснюючи поступливість Центральної Ради в такому важливому, принциповому питанні, В. Винниченко пише: «Бо, іменно, найважливіше для нас було це признание (признання військовим командуванням Першого Українського полку як самостійної військової одиниці. — В. С.). Ми готові були навіть не здійснювати його з повній мірі, ми готові були згодитись, що цілковита реалізація його для даного моменту є шкідлива, ми готові були ждати більш відповідного часу».

Спеціальною відозвою Центральна Рада закликала солдат до відправки на фронт. Причому Рада бажала того щиро, намагаючись довести, що вона збирається виборювати свої права зовсім не силою зброї. Полк же богданівців зажив своїм життям. В дні роботи І Українського військового з'їзду полку було передано малиновий прапор із портретом Богдана Хмельницького (вишитий черницями Флорівського монастиря), і полк склав присягу на вірність Україні під цим прапором.

Д. Дорошенко так розмірковує з приводу формування перших військових одиниць на Україні: «Творення власної національної армії, яко головної основи української державності — ось що було провідною ідеєю керівників руху. Тому-то вони старалися будити в масах українців-вояків національне почуття і споминами про колишні козацькі часи воскресити стару історичну традицію. Звідси — імення наших гетьманів, як патронів нових військових організацій і військових частин: клуб ім. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. Дорошенка і т. д. Солдатська маса дуже охоче йшла на ці національні гасла і залюбки приймала історичну традицію: дуже легко воскресли навіть зовнішні форми, атрибути історичної козаччини, не тільки в назвах, але і в убраннях, навіть в козацьких чубах та оселедцях. Це був здоровий національний рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху, і самої маси, яка за тими провідниками йшла». Різні ж спроби перешкодити формуванню першої українізованої військової частини мали досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводилися військові зібрання, з'їзди,

обирались Ради й комітети. Так наприкінці квітня в Катеринославі відбулося віче солдат-українців 228-го запасного піхотного полку, яке обрало полкову раду на чолі з полковником Петровим. На першотравневій демонстрації солдати гарнізону виступали під жовто-блакитним прапором.

Наростанню українського руху у військах сприяла і Центральна Рада, яка утворила у своєму складі військову комісію для ведення військових справ. Ще 14 квітня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради Організаційний військовий комітет, представники деяких частин з фронту і округи, військових організацій, що на той час існували в Києві, провели збори. Ухвалили резолюцію: «З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частин, по можливості від усіх, де б вони не стояли...». Визначили норми представництва і порядок денний. Серед головних питань намітили: «4) Планомірність проведення одноплемінності полків і військових частин на Південному і Південно-Західному фронтах без найменшої шкоди для існування організації цілої армії. 5) Питання про офіцерський командний склад та про поповнення тих військових частин, що організовані на підставі ч. 4».

Перший Український військовий з'їзд відбувся у Києві 5—8 травня 1917 р. Понад 700 делегатів представляли 993 400 українських солдатів. З'їзд став значною віхою в національно-визвольній боротьбі. У своїх ухилах він висловився за негайне здійснення рішень Національного конгресу: оголошення спеціальним актом Тимчасового уряду принципу національно-територіальної автономії України, термінове призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України, а на Україні — заснування обласного органу, який мав би працювати разом із представником уряду в краї. Центральна Рада визнавалась єдиним компетентним органом, покликаним розв'язувати всі справи, що стосуються України та репрезентувати її у стосунках із Тимчасовим урядом.

Варто зауважити, що настрої солдатських мас були явно різкішими, радикальнішими за позицію лідерів Центральної Ради. Зокрема, В. Винниченко, С. Петлюра намагалися надати документам з'їзду більшої поміркованості. Вони насилу вгамували масове обурення, яке викликало оголошення телеграми Виконавчого комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів на адресу

з'їзду. Телеграма закликала українських військових утриматись від самочинних дій до I Всеросійського з'їзду Рад, на якому планувалося розглянути питання про формування національних військових частин.

Перший Український військовий з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії за національно-територіальним принципом, обґрунтувавши потребу формування української національної армії: «В цій справі з'їзд визнає: а) що в існуючих військових одиницях та військових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі частини; б) в військових одиницях на фронті виділення повинно провадитись поволі, в залежності від тактичних і інших військових обставин, постільки, поскільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті; в) що ж до флоту, то з'їзд вважає, по тим самим мотивам, можливим і необхідним: в Балтійській флотії укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національності, що ж до флотії Чорноморської, то, зважаючи на те, що вона і зараз складається в переважній більшості з українців, — поповнювати її надалі виключно українцями».

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді було утворено Український Генеральний військовий комітет (УГВК) у складі 18 осіб. В їх числі: В. Винниченко, С. Петлюра, В. Павленко, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов, С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкан, М. Міхновський, генерал М. Іванов та інші. Головою комітету обрали С. Петлюру.

Лідери Центральної Ради в той момент зробили все можливе (аж до фізичного відсторонення М. Міхновського від трибуни з'їзду), щоб не допустити збільшення його авторитетного впливу на солдатські кола. Натомість їх же зусиллями на роль очільника військового будівництва всіма засобами висувався С. Петлюра, якого на той час мало знали у військових колах. Однак саме він, не маючи твердих переконань і професійної підготовки, міг бути зручним знаряддям у реалізації курсу М. Грушевського і В. Винниченка.

Згідно з рішеннями Першого Всеукраїнського військового з'їзду, через місяць, на початку червня у Києві мав відбутися Другий з'їзд. Військовий міністр Тимчасового уряду О. Керенський заборонив його. Заборона уряду була ігнорована українськими солдатами й

офіцерами цього разу також. На з'їзд прибуло 2500 делегатів. Тон виступів був рішучий: лунали навіть вимоги щодо проголошення самостійності України. Керівники Української Центральної Ради постаралися, щоб скерувати роботу з'їзду в необхідне їм русло. Однак загальний настрій виявився категоричним. В ухваленій резолюції говорилося: «Пропонувати своєму найвищому представницькому органу — Українській Центральній Раді в сій справі (розв'язання українського питання. — *В. С.*) до Уряду більше не звертатися й негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями...».

Реакцією на позицію українських вояків — делегатів з'їзду, які на Софійському майдані дали урочисту клятву не залишати Києва, доки Центральна Рада не оголосить державного акта про запровадження автономії, став Перший Універсал. Він був зачитаний на останньому засіданні Українського військового з'їзду 10 червня 1917 р.

В подальших подіях роль М. Міхновського не прослідковується, хоча деякі автори без будь-яких документальних підтверджень намагаються довести, ніби виступ полуботківців (солдат Другого Українського полку ім. П. Полуботка) 5—8 липня 1917 р. стався з ініціативи й за планом М. Міхновського. Немов останній зробив це через невдоволення Другим Універсалом, в якому Центральна Рада пішла на істотні поступки Тимчасовому уряду. Гадається, не варто вдаватися в суперечки з міфотворцями. Досить відзначити, що жоден крок, чи документ тих днів не зафіксував причетності до виступу полуботківців М. Міхновського, хоча час доніс до нас десятки прізвищ не лише керівників, а й пересічних учасників згадуваних подій. І це, мабуть, не дивно, оскільки за іншими даними (вони, щоправда, теж не мають абсолютного характеру, оскільки є мемуарними), лідери Центральної Ради домоглися переведення свого конкурента із самостійницькими переконаннями на Румунський фронт, де він і перебував на початку липня 1917 р.

Восени 1917 р. М. Міхновський примикає до створюваної на Полтавщині Української демократично-хліборобської партії (УДХП), яка зайняла позицію на правому фланзі політичного спектра. Зовсім не за передбаченнями М. Міхновського розвивався й процес українізації армії, який, незважаючи на масштабність і глибинність, завершився провалом.

Все ж авторитет М. Міхновського залишався в політичних колах високим. Недарма ж австро-німецькі окупаційні власті розглядали у квітні 1918 р. його кандидатуру як ймовірного диктатора (гетьмана), а після того, як їхній остаточний вибір на цю роль упав на П. Скоропадського, М. Міхновський рекламувався на керівника уряду авторитарно-монархічної державності. Призначення не відбулося не стільки через принципово негативне ставлення М. Міхновського до П. Скоропадського та запроваджуваної державницької моделі, скільки через позицію гетьмана. Останній провадив «свою гру» і, по суті, ввів у оману керівництво українських хліборобів-демократів, домагаючись їхньої прихильності в момент перевороту, і досить швидко «забув» про обіцянки (зокрема, й щодо М. Міхновського), прийшовши до влади (мабуть, свою роль тут зіграли й дуже негативні характеристики, які давали особистості останнього в оточенні П. Скоропадського). А зустрічі, які мав із гетьманом М. Міхновський (хворий, він негайно після перевороту приїхав із рідної Турівки на Полтавщині до Києва, однак був розчарований пропозицією зайняти другорядну посаду і став у легальну опозицію до режиму), навряд чи характеризують його з найкращого боку.

Для прикладу — В. Винниченко з огидою, обуренням відкинув пропозицію П. Скоропадського очолити Раду народних міністрів. Відмовою на прохання співпрацювати з антидемократичним, репресивним, значною мірою антиукраїнським, режимом відповідали й інші провідні діячі тогочасних українських партій, не бажаючи зрадити себе, свої переконання. У цьому, як і в практично повному несприйнятті гетьманату масами, полягали головні причини падіння режиму, який деякий час тримався лише на силі австро-німецьких багнетів.

Коли влада П. Скоропадського захиталася, а під проводом Директорії почалося повстання, Українська демократично-хліборобська партія виступила з ідеєю примирення сторін і створення національно-демократичного кабінету при збереженні гетьманату. З такою пропозицією, написаною М. Міхновським, в Одесу, до представників командування інтервенційного корпусу військ Антанти, що висадився в чорноморських портах України, виїхали С. Шемет і Є. Любарський-Письменний. Передбачалося, що союзники вплинуть на ворогуючі сторони, примусять їх примиритися. Одночасно М. Міхновський виїхав до Харкова, де знаходився один з найкра-

щих корпусів повстанців — Запорозький. Але обидві місії закінчилися провалом.

М. Міхновський і С. Шемет повернулися до Києва ні з чим. М. Міхновський ставився до Директорії вкрай негативно. У ній він вбачав втілення соціалістичних орієнтацій, яких він не поділяв. Його обурювали спроби голови Директорії В. Винниченка і голови уряду УНР В. Чехівського ввести в Україні якусь подобу радянської системи (трудових Рад) і на цій основі порозумітися з більшовиками, витіснити з політичного життя несоціалістичні партії та групи. Один із членів УДХП В. Андрієвський у своїх споминах згадує розмову з М. Міхновським, яка відбулася в перші дні після вступу військ Директорії до Києва: «Там (в Директорії — В. С.) пане добродію, не дураки, а ідіоти! Повні і безпросвітні паралітики, котрим одна дорога — до дому божевільних!

Міхновський взагалі темпераментна людина і не любить перебирати у висловах...

— Але ж бо є різні стадії божевілля, деякі дастьсявилічити при відповідній курації. Треба тільки подбати про хворого.

— Скажіть, як можна виходити безпросвітнього ідіота-маніяка, що сам лізе у прірву й усіх, хто має нещастя бути коло нього, туди ж тягне за собою, та ще у гарячковім бреді бурмоче, що він спасає людськість».

Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. лідери УДХП розробили план усунення Директорії від влади. У цей час радянські війська опановували Україну, а армія УНР розвалювалася на очах. «Необхідно щось робити! Інакше — кінець Україні. Держава наша загине...», — заявив на партійній нараді М. Міхновський. Було вирішено зв'язатися з Є. Коновальцем — комендантом корпусу «Січових стрільців», який перебував у Києві, і П. Балбочаном — командиром Запорозького корпусу, що дислокувався на Харківщині. Це були дисципліновані та боєздатні частини армії, командири яких співчували УДХП. З їхньою допомогою було ухвалено встановити режим диктатури в Україні, домогтися нормалізації економічного та соціально-політичного життя, ліквідувати наслідки безладдя й анархії. «Необхідно їхати до Балбочана. Єдина надія на нього», — таким було рішення УДХП.

Сповнений рішучості та надій, М. Міхновський не міг знати, що місія до П. Балбочана — його остання політична акція. Запоро-

зький корпус відступав до Дніпра, і М. Міхновський знайшов його вже у Кременчуці. До того ж М. Міхновський тяжко захворів на висипний тиф і потрапив до лікарні. Там його було заарештовано радянськими властями й деякий час протримано у в'язниці. Лише завдяки клопотанням місцевої інтелігенції ув'язнення було замінено утриманням під наглядом у приватному помешканні. Після захоплення Кременчука військами отамана Н. Григор'єва він знову опинився на свободі.

Однак з політичного життя М. Міхновський був виключений. Важка хвороба підірвала його здоров'я. Він переїхав до своєї малої батьківщини — на Полтавщину. На початку 1920 р. М. Міхновський опинився в Новочеркаську. Звідти він спробував виїхати за кордон, але денікінці відмовили видати йому, «як непримиренному ворогу Росії», відповідну візу. Чотири роки М. Міхновський прожив на Кубані.

Доля розпорядилася так, що свої останні дні М. Міхновський прожив у Києві. Весною 1924 р. він повернувся сюди і за деякий час його заарештували органи ДПУ. С. Шемет у своїй посмертній згадці про М. Міхновського писав, що той цікавився життям за кордоном і в одному з небагатьох листів, які зумів переправити з України, писав про бажання покинути Батьківщину. Після кількох допитів його звільнили з-під арешту. Але вже наступного дня, 3 травня 1924 р., трапилося непоправне. М. Міхновського знайшли повішеним у садку будинку, де він квартирував. До цього часу немає відповіді на питання, що тоді сталося: вбивство чи самогубство?

Поховали небіжчика на Байковому кладовищі. Сьогодні чимало робиться для відновлення пам'яті про М. Міхновського. Щоправда, підходи до оцінки його постаті та дій залишаються контрверсійними. Мабуть, таке нерідко трапляється, коли мова заходить про неординарну особистість.

### **Праці М.І. Міхновського**

Самостійна Україна. Промова. Львів, 1900.

Програма Української народної партії. Чернівці, 1906.

Самостійна Україна. Справа української інтелігенції. Київ, 2007.

Самостійна Україна. Київ, 2010.

### Праці з додатковою інформацією про М.І. Міхновського

- Андрієвський О. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. 1974. № 4.
- Андрієвський О. Микола Міхновський. Мюнхен, 1950.
- Бойко О.Д. Міхновський Микола Іванович // Енциклопедія історії України. Т. 6. Київ, 2009.
- Горелов М. Передвісники незалежної України: історичні розвідки. Київ, 1996.
- Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 8—11.
- Кармазіна М. Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. 1998. № 6.
- Курас І.Ф., Турченко Ф.М. Перший речник українського самостійництва Микола Міхновський // Українська ідея та її творці. Київ, 1999.
- Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. 1992. № 9. С. 76—91; № 10—11.
- Ліпецький С.М. Міхновський. Міфи історіографії та правда історії // Молода нація: альманах. 1996. Вип. 1.
- Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995.
- Мартинець В. Микола Міхновський — піонер українського націоналізму // Політологічні читання. 1995. № 2.
- Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол української державності. Філадельфія, 1960.
- Невідомі документи про Миколу Міхновського // Українські проблеми. 1994. № 2.
- Овсієнко О.Ф., Сарнацький О.П. Невідомі листи М. Міхновського до М. Грушевського // Архіви України. 2003. № 1—3.
- Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995.
- Солдатенко В.Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський. Життя і слово») // Український історичний журнал. 2006. № 5.
- Ткаченко Ю. «Батько українських націоналістів» (Микола Міхновський) // Віче. 1995. № 11.
- Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: життя і слово. Київ, 2006.
- Шебет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. Кн. 5. Відень, 1924—1925.

## СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

Існує доволі усталена думка, що переламні, революційні часи з природним зростанням числа реальних суспільних альтернатив є найсприятливішими для народження і ствердження неординарних особистостей. Саме тоді об'єктивно створюється значно більше можливостей для вияву різнобічних талантів, торжества непересічних характерів, здійснення індивідуумів з особливими, оригінальними поглядами на життя, його сутність, орієнтацію на моральні цінності, вибір перспективи історичного розвитку. При цьому пропонувані ними цінності та ідеї не завжди виявляються домінуючими чи апріорі виграшними, одночасно заслуговуючи не лише на широку увагу, а й на масову повагу до їх репрезентантів, хоча з відстоюваними позиціями не солідаризувалися значні сегменти приведеного в рух соціуму, а часом і рішуче відкидали їх.

До таких авторитетних постатей є всі підстави віднести Сергія Олександровича Єфремова.

Відомий науковець і громадський діяч походив зі спадкового роду священників. В історіографії зустрічаються твердження, що справжнє прізвище батька було Охріменко. Народився Сергій Олександрович 23 вересня (6 жовтня) 1876 р. в с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії, був восьмою дитиною в сім'ї. На кар'єру священнослужителя націлювали й Сергія. В 10 років хлопчика, як раніше і всіх його старших братів, віддали до Уманського духовного училища. Через 5 років юнак вступив до Київської духовної семінарії. Поряд із навчальною програмою читав усе, що тільки міг знайти з українських книжок. Став відвідувати засідання семінарського гуртка української громади, поступово познайомився з О. Лотоцьким, В. Дурдуківським, Ф. Матушевським, М. Грушевським, В. Доманицьким, іншими молодими людьми, які активно цікавилися життям свого народу, його історією, традиціями, культурою. Уже тоді почали закладатися національно-ліберальні складові сві-

тогледу майбутнього діяча визвольного руху. Надалі він завжди вважав себе послідовником М. Драгоманова — «драгоманівцем». Захоплюючись літературою (і українською, і російською, і зарубіжною), юнак під впливом О. Кониського, і сам починає пробувати себе в творчості — пише й друкує перші оповідання.

Семінарію С. Єфремов не закінчив, залишив за власним бажанням і екстерном склав іспити за курс гімназії. У вересні 1896 р. став студентом юридичного факультету Київського університету Святого Володимира. На відміну від багатьох своїх друзів — «однокашників», поводив себе розважливо, наполегливо опановуючи академічні дисципліни. В політику не кидався, до модної того часу соціал-демократичної ідеології поставився стримано, якщо не упереджено, більше абстрактно-теоретично розмірковуючи над українською ідеєю, над ймовірністю її реалізації. Тому в 1901 р. спокійно завершив навчання, одержав університетський диплом.

Втім за фахом працювати й не збирався. Для себе вже твердо вирішив — займатиметься літературно-видавничою справою. Смак до публіцистики зміцнювався упродовж усіх студентських років: регулярно друкуючись у різних українських виданнях, Сергій Єфремов отримував від того дедалі більше задоволення.

Водночас на мотивацію вибору життєвої перспективи не меншою мірою вплинула й доволі тривала участь у громадівському русі, що розпочалася ще в семінарські роки й активізувалася в студентський час. На глибоке переконання С. Єфремова, одним із найнагальніших завдань, на якому мала сконцентрувати зусилля інтелігенція, були культурно-просвітницькі проекти, турбота про піднесення загальнокультурного та національно-освітнього рівня мас. До такого напрямку суспільної роботи він вважав підготовленим і персонально себе, набувши значного практичного досвіду як багаторічний член Всеукраїнської безпартійної загальної організації. Еволюція останньої під впливом, головним чином, молодих громадівців (С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький, В. Степаненко та інших) привела восени 1904 р. до трансформації в першу українську ліберальну партію, яка отримала назву Українська демократична партія. Тим самим символізувався перехід від аполітизму до політики, від громад до партій, від українофільства до національного радикалізму.

Водночас С. Єфремов, зважаючи на те, що українці були переважно селянською нацією, розумів, наскільки важливо вести роботу з організації саме цієї верстви, в 1905 р. доклав чимало зусиль для створення Української селянської спілки. В кінці року він був заарештований і чотири місяці провів у в'язниці. Невпинно зростав його авторитет як журналіста. Статті та брошури (деякі під псевдонімом С. Ярошенко) різними каналами знаходили своїх читачів. Відомий український громадський діяч Є. Чикаленко відзначав: «Це був єдиний серед нас чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена, з здоровим, тверезим розумом, а головне, що може писати дуже швидко... Раз у раз, коли у мене з'являлася думка про яке-небудь літературне діло, я зв'язував його з іменем Єфремова. Помимо того, що я цинив його як літератора, я любив його, як рідного, за його вдачу, за те, що діло він ставив раз-у-раз вище своїх особистих інтересів, вище свого самолюбства і т. ін.»

Ліберальний рух в Україні розвивався дуже непросто, і в його епіцентрі однією з ключових постатей виявився С. Єфремов. Він мав відношення до утворення Української радикальної партії, разом із іншими діячами (Б. Грінченком, Є. Чикаленком, Ф. Матушевським, М. Левицьким) очолив суперечливий об'єднавчий процес і оформлення єдиної Української демократично-радикальної партії (УДРП).

Також Сергій Олександрович бере найактивнішу участь у роботі найважливіших, стратегічних, програмних документів УДРП, ставши одним із головних її теоретиків, ідеологів. Сам він дедалі стверджується на позиції, що подолати негативи чинного ладу, досягти демократичного стану суспільства можна не стільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як те пропагували більш радикальні, соціалістичні партії (РУП, УНП, УСДРП), скільки шляхом природного розвитку народної самосвідомості та проведення адміністративних і соціальних державних реформ, здатних послабити суперечності між різними верствами та класами й відкрити дорогу до більш-менш поступального розвитку особистості.

Навіть називаючи себе соціалістом, С. Єфремов не сприймав марксистської ідеології. Він вважав найбільш доцільною перспективою реалізації національно-визвольних прагнень українців децентралізацію Росії, коли б Україні було надано автономний статус.

На його думку, цим було б гарантовано вільний розвиток нації та повною мірою забезпечено вигоди, які надає народам мирне співіснування в багатонаціональній державі. Тому, можливо, бажаною для нього виглядала співпраця з російською партією конституційних демократів (кадетів).

Однак влада все одно вважала діяльність С. Єфремова шкідливою та суспільно загрозовою, що спричинилося до його арешту як виконуючого обов'язки редактора щоденної української газети «Громадська думка». Адже плідного публіциста розглядали як соціаліста, й отже, закрили на кілька місяців у в'язницю разом із лідером УСДРП В. Винниченком, в одну камеру. Після звільнення С. Єфремов співпрацював із «Радою» та іншими українськими виданнями.

З вересня 1908 р. С. Єфремов входить до керівного ядра новоутвореної міжпартійної напівлегальної організації — Товариства українських поступовців (ТУП). Його основу склали Українська демократично-радикальна партія, а новоутворення часто йменували «професорською партією». До Ради організації входили М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Вязлов, В. Леонтович, А. Ніковський, Л. Яновська, В. Прокопович, Д. Дорошенко, Л. Старицька-Черняхівська, О. Корчак-Чепурківський, Л. Жебуньов, П. Холодний. Періодично до Ради входили також І. Шраг, В. Винниченко, П. Стебницький, С. Петлюра, Н. Григорійв, Ф. Штейнгель. Можна сміливо стверджувати, що це був цвіт нації, її еліта, якій належало готуватися до прийдешніх революційних випробувань. І Сергію Єфремову тут належало поважне місце, яке він завоював своєю невтомною працею, що втілювалася в масі публікацій, які постійно з'являлися під його ім'ям і різними псевдонімами мало не у всіх українських виданнях — «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка», «Літературно-науковий вісник», «Зоря», «Правда», «Киевская старина», «Нова громада», «Громадська думка», «Україна», «Література» та багатьох інших. Понад 20 років він був одним із керівників українського видавництва «Вік».

Публікуючись, зокрема, в неофіційному органі ТУП — «Раді», а також «Украинской жизни», С. Єфремов дотримувався дуже поміркованих позицій. Це убезпечувало і його самого, і, почасти, організацію, не надто широке коло національної інтелігенції, від царських репресій. Втім компромісну лінію витримати не завжди вдавалося. Так, на початку імперіалістичної війни Сергій Олександров-

вич, ставши секретарем Товариства українських поступовців, прагнув до нейтральної позиції, хоча підтримував і заклики «Ради», «Украинской жизни» до публічного захисту українцями завойовницьких планів Російської імперії. Однак, після «Галицької руїни» він написав схвалену Радою ТУП декларацію «Наша позиція» із засудженням політики самодержавства в Галичині й вимогами щодо припинення війни.

У січні 1917 р. Рада ТУП, за ініціативою С. Єфремова, звернулася з листом до президента США В. Вільсона з рішучою підтримкою запропонованих ним 18 грудня 1916 р. принципів завершення війни, і, зокрема, реалізації права на самовизначення, а також висловила сподівання, що мир принесе світу торжество справедливості, щастя усім націям, волю українському народу.

Як і значна частина української еліти, зокрема колеги по боротьбі за національну справу, Сергій Олександрович Єфремов майже одразу після революції, десь в 1905—1907 рр. долучився до масонства, вступив до однієї з лож «Великого сходу Франції». По цій лінії було налагоджено постійний зв'язок із російськими ліберальними колами, таким чином було отримано чимало важливої інформації.

Повалення самодержавства для діячів ТУП великою несподіванкою не стало. Відтак саме з їхньої ініціативи надзвичайно оперативно — 3—4 березня 1917 р. — було утворено політично-координаційний орган національно-визвольного руху — Українську Центральну Раду. Природно, до першого її складу був делегований і С. Єфремов, приєднавшись до когорта головних провідників Української революції.

Саме він виявився ініціатором реорганізації ліберального крила ТУП в Союз українських автономістів-федералістів (СУАФ), а в його партійному відгалуженні — по суті, відродженій Українській демократично-радикальній партії (УДРП) — став її Головою. Було також відновлено видання ліберального друкованого органу, перейменованого з «Ради» на «Нову Раду». Керівництво ним здійснював «дуумвірат» — А. Ніковський і С. Єфремов. Останній реалізовував принципіальне й ідеологічне керівництво впливовою щоденною газетою. А його статті з'являлися з незмінною стабільністю — бувало по 3—4 на тиждень, а іноді й кожного дня. Траплялись і випадки, коли в одному номері вміщувалось по 2—3 авторські матеріали. Друкований орган функціонував майже безперервно до кінця

січня 1919 р., змінюючи потім назви на «Рада», «Промінь», «Громадське слово». Відібрані з них 926 статей лідера українських лібералів склали два томи під назвою «Сергій Єфремов. Публіцистика 1917—1920 рр.» і нараховують понад тисячу повноформатних книжкових сторінок.

Не полишав науковець і улюбленої праці всього життя — літературознавчих студій. Лише в часописі «Книгарь: літопис українського письменства» за два з половиною роки було вміщено 47 його матеріалів, переважно фахових рецензій на тогочасні найпомітніші художні твори та відгуків на найважливіші події мистецького життя.

Голова УДРП був діяльною особистістю, що, зокрема, яскраво проявилось під час Українського національного конгресу (з'їзду) 6—8 квітня 1917 р. в Києві, брав участь у підготовці ключових документів, що в сумі стали науково обгрунтованою концепцією, стратегічною програмою Української національно-демократичної революції. Сергій Єфремов і В. Винниченко були обрані конгресом заступниками голови Центральної Ради М. Грушевського, а на організаційних зборах 8 квітня — також і заступниками Голови Комітету Ради (того самого М. Грушевського), пізніше названого Малою Радою.

Продовжувався і процес вдосконалення партійного будівництва, який привів до того, що конференція УДРП 12—13 червня 1917 р. під головуванням С. Єфремова ухвалила рішення про необхідність консолідації ліберальних сил і зміну партійної назви — на Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Звісно, термін «соціалістична» було вжито з огляду на популярність у масах радикальних лозунгів, негативне ставлення до яких в революційних обставинах неминуче призвело б до падіння авторитету партії. А ось автономістсько-федералістський курс залишався непорушним.

Хоча чисельність партійних лав зростала не так швидко, як бажалось, особливо в порівнянні з українськими есерами — виразниками інтересів більшої частини селянства, присутність в УПСФ серйозних інтелектуальних сил (вона не лише за назвою, а й за складом залишалася переважно «професорською партією») давала їй змогу чинити доволі істотний вплив на український рух загалом і на його керівника — Центральну Раду — зокрема.

Лідер українських соціалістів-федералістів був включений до складу делегації, яка в травні 1917 р. докладала зусиль, щоб домог-

тися в Петрограді від Тимчасового уряду задоволення справедливих, загалом дуже поміркованих, вимог українства. Однак офіційний Петроград, за підтримки керівництва практично всіх російських партій, грубо відкинув пропозиції бодай у чомусь зрушити з місця назрілу проблему. Якщо більшість у Центральній Раді драматично сприйняла прояви великодержавництва, то С. Єфремов реагував значно спокійніше, вважаючи, що ситуація ще може змінитися. Це яскраво висвітлив епізод підготовки Першого Універсалу Центральної Ради, як його було висвітлено М. Грушевським. Коли вироблявся документ, пише він, «Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно, дуже поміркований в [національних] домаганнях, сим разом унісся настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом, і заявив, що не тільки в редакції його брати [участь] не хоче [і] не підпише, але й у президії р[ади] не останеться. Винниченко заявив повну готовність “вигладити”. “Гладили” так, що, як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комітету прапорщик Потішко, від генер[ального] військового комітету тільки й остався заголовок “Універсал”. Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з’явилася як наслідок сеї операції».

15 червня 1917 р. було сформовано перший національний уряд України — Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. Надзвичайно важливу й особливо відповідальну, чутливу для того часу посаду генерального секретаря з міжнаціональних справ було запропоновано С. Єфремову. Уже наприкінці місяця в новій якості він взяв участь у непростих перемовинах з емісарами Тимчасового уряду (І. Церетелі, М. Терещенком, М. Некрасовим, О. Керенським). Оскільки українській стороні довелося дещо відступити від своїх попередніх позицій, можна думати, що і в даному разі позначилася примирлива, обережна поведінка лідера українських лібералів. В ситуації, що склалася, йому не могли серйозно протистояти два інших учасники дипломатичного двобою — В. Винниченко і С. Петлюра. Однак у цих нервових суперечках українська справа рухалася дуже повільно, що негативно відбилося на стані здоров’я Сергія Олександровича. Він навіть скаржився на це в листуванні з друзями. На 9 липня, пославшись на перевтому, політик залишив

посаду генерального секретаря. Невдовзі він склав із себе й повноваження заступника голови Української Центральної Ради.

Під час урядової кризи, що виникла в серпні у зв'язку зі скандалом навколо Інструкції Тимчасового уряду Генеральному секретаріату від 4 серпня 1917 р., С. Єфремову знову було запропоновано вийти до складу уряду, який безуспішно намагався сформувати Д. Дорошенко, але він знову відмовився. Між тим, саму інструкцію лідер УПСФ пропонував прийняти до виконання і не загострювати стосунків із петроградською владою, що, на його думку, могло обернутись для українства бідою.

Очевидно, певною мірою Сергію Олександровичу заважав налагоджувати конструктивну роботу в колективних органах його непростий характер. У нього склалися напружені стосунки з М. Грушевським, іншими українськими діячами, за винятком хіба що В. Винниченка. Він усіх критикував, лаяв, а втім, створюється враження, самоусувався від організаторської роботи. Щоправда, продовжував інтенсивну публіцистичну діяльність.

С. Єфремов схвально зустрів проголошення Третім Універсалом Української Народної Республіки. Він уважав цілком доцільним обраний державний статус — автономія в складі Російської демократичної федеративної республіки. Його зовсім не бентежило, що Росію ніхто федерацією не оголошував, а його розуміння демократії кардинально відрізнялося від пролетарської диктатури. Втім він, як і ще багато хто із сучасників, вважав, що в Росії це не надовго. В дискусії між прихильниками автономії та самостійності, що розгорілася наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. С. Єфремов продовжував залишатися послідовним, принциповим поборником федералістської ідеї. В день, на який було призначено скликання Українських Установчих зборів, коли очікувалося проголошення самостійності УНР, а саме — 9 (22) січня 1918 р., С. Єфремов у передовій статті «Нової Ради» під назвою «Непотрібний туман» наполягав: «Ми федералісти не тільки з принципових міркувань... Ми федералісти і на практичних підставах. Самостійність — не переступний етап... ми вважаємо для України неможливою». З ухваленням же 12 (25) січня Малою Радою Четвертого Універсалу (С. Єфремов солідарно проголосував за нього і поставив під ним свій підпис) УПСФ знайшла своєрідний (чи то симбі-

озний, чи то діалектичний) варіант-формулу: «Через самостійність — до федерації, — є тепер гаслом партії».

Природно, непримиренно-вороже ставився ліберальний політик до більшовиків, соціалістичної революції, радянської влади. Дуже яскраво й рельєфно це продемонстрував емоційно-сварливий «Лист без конверта» — публічне звернення до Юрія Коцюбинського — заступника народного секретаря військових справ радянської України, який у січні 1918 р., під час наступу червоних військ на Київ був призначений їх головнокомандувачем. С. Єфремова неймовірно обурила перспектива неминучого руйнування української столиці — Києва, і він слав гнівні прокльони сину великого українського письменника-демократа Михайла Коцюбинського. Відкритий лист як сміливий крок інтелігента наробив чимало галасу в національному таборі, однак змінити нічого не міг — революція... Але очікуваної репресивної реакції не сталося. Навпаки. І в радянському Києві продовжувала регулярно виходити ліберальна «Нова Рада» із «сердитими» статтями Сергія Олександровича...

Особна позиція УПСФ у національному таборі давала їй, її керівництву можливість для підтримання в суспільній свідомості враження про безкомпромісність, несхибність обраного курсу. С. Єфремов рішуче засудив підписаний у Бресті «хлібний» (грабіжницький) мир із Центральними державами, неймовірно обурювався його ганебним наслідком — австро-німецькою окупацією України. Соціалісти-федералісти перейшли в жорстку опозицію до есерівського уряду В. Голубовича, вимагали його негайної відставки. У розпал кампанії зі звеличення подвигу юнаків, що загинули в бою під Крутами й були з державними почестями перепоховані на початку березня на Аскольдовій могилі, Сергій Єфремов знову пішов «проти течії». Публікуючи свій теплий відгук-спомин про загиблого Володимира Шульгіна, якого політик-ерудит знав із дитинства і шанував високі обдарування юного патріота, він не втримався, щоб не висловити гнівного осуду на адресу влади. Остання, на його погляд, облудно скористалася благородними настроями, пориваннями молодих романтиків, ідеалістів. «І от тут починається страшна трагедія таких душ, як Шульгинова, — відзначає публіцист. — На заклик вони озвалися, пішли й зложили все, що мали... Але я уявляю, що довелось їм пережити там, під Крутами, покинутим, беззбройним і беззахисним, перед невблаганним диким ворогом, і може з

убійчою свідомістю, що чиста жертва їх ні на що не здалася, що вона за даних обставин страшно дезорганізації вийшла зайвою і непотрібною, нікого і нічого не рятувала. Воля, як і доля, “жертв искупительных просит” — з цим треба миритись. Але не можна миритись, коли ці жертви розтрачено так марно, як це було з святим поривом української молоді, що головами наклали під Крутами».

Однак впливати на перебіг подій соціалістам-федералістам було непросто. В їхніх рядах було тільки 200—500 членів, і лише поодинокі представники знаходилися на другорядних посадах в урядових структурах. Та й ті буквально напередодні державного перевороту — 27 квітня 1918 р — вийшли зі складу уряду.

Із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського Українська партія соціалістів-федералістів, яка мала соціалістичну назву, демократичну фразеологію, буржуазно-демократичну сутність, зайняла проміжне місце між російськими лібералами (саме вони стали основою Ради міністрів) й правицею української соціал-демократії. Проведений 10—12 травня партійний з'їзд продемонстрував неготовність УПСФ виробити чітку платформу. Вітаючи прихід до влади «сильної руки», поправління обраного політичного курсу, її керівництво було немало збентежене через очевидну втрату українських позицій. Тому, відмовляючись офіційно взяти участь у формуванні уряду, зійшлися на можливості згоди на зайняття міністерських та інших високих посад на індивідуальній основі. С. Єфремов відмовився від перспективних персональних пропозицій, що викликало критичні закиди з боку низки авторитетних однопартійців — Д. Дорошенка, М. Василенка, Л. Жебуньова та інших. Є. Чикаленко в ті дні занотував до свого «Щоденника»: «С.О. Єфремов особисто надзвичайно гарна людина, добрячий літературний критик, але ніякий політик, він, можна сказати, єсть “совість” українська, як Короленко — російська, але у всякім разі не політик, а тим паче, не дипломат». Дійсно, особисті зустрічі Сергія Олександровича з вищими функціонерами окупаційної адміністрації та з П. Скоропадським жодного позитивного наслідку не мали.

У той самий час голова Комітету УПСФ (з'їзд знову обрав його на цю посаду) не бажав втрачати зв'язку з опозиційними українськими партіями. Кілька проведених з його ініціативи і за його головування нарад прокладали шлях до створення єдиного демократичного блоку партій і організацій — Українського національно-

демократичного союзу (УНДС). Ставши в легальну опозицію до влади, організація викривала здійснюваний курс як антиукраїнський і малоефективний. Особливо активною тут була «Нова Рада», на шпальтах якої регулярно з'являлися матеріали за авторства Сергія Єфремова. «Те, що робиться тепер на Україні, — говорилося в одній із його кореспонденцій, — скидається вже не на державну боротьбу, не на втихомирення навіть, а просто на політичну помсту соціальних шарів, які знов прийшли до влади і нічого кращого не здумали вигадати як старими ж і забрудненими руками творити не суд, а розправу над своїми політичними ворогами».

Деякі політики вважали: С. Єфремов був переконаний, що недолуга політика гетьманату ось-ось збанкрутує, і П. Скоропадський змушений буде в пошуках порятунку звернутися до УПСФ, вручити їй долю уряду, Української Держави. Навряд чи подібні розрахунки можна віднести до реалістичних. У них просто не враховувався визначальний чинник — господарями становища були окупанти, на яких ні логіка, ні сподівання С. Єфремова і його колег враження не справляли. Запрошення до кабінету міністрів надійшло до керівництва соціалістів-федералістів у критичний момент — аж у середині осені 1918 р. До затвердженого 24 жовтня складу уряду партія відрядила п'ятьох функціонерів — А. Вязлова, О. Лотоцького, М. Славинського, П. Стебницького, В. Леонтовича. Демократична ж громадськість розцінила цей крок як запізнений, як «латання фасаду», спробу ввести суспільну свідомість в оману. Реалістичний погляд на ситуацію давав підстави для висновків, що врятувати антинародний режим уже неможливо, його падіння — лише справа часу.

С. Єфремов до останнього моменту сподівався на порозуміння з гетьманом, прагнув запобігти силовому варіанту розвитку подій, був одним із важливих фігурантів різних перемовин, конструювання рятівних моделей упокорення ситуації. Звісно, він негативно поставився до початку повстання під проводом Директорії, хоча під впливом успіхів цього заходу, перебуваючи під враженням від масштабів народної підтримки, яку він отримав, змушений був змінити позицію.

Відродження Української Народної Республіки поставило С. Єфремова, його колег-однопартійців у дискомфортне становище. Курс на народоправство, на будівництво Республіки Трудового

Народу на основі трудових Рад, позбавлення цензових (нетрудових, експлуататорських) елементів права голосу (а саме їхнім рупором, виразником інтересів була УПСФ) не обіцяв бодай якоїсь обнадійливої політично-державної перспективи. Принциповий прихильник європейських демократичних традицій, загального виборчого права, Сергій Олександрович з упередженням поставився до проведення Трудового Конгресу України, його рішень (схвалив лише те, що делегати не зважилися на впровадження влади Рад за більшовицькими зразками). Щоправда, розводити теоретичні дискусії не випало: Директорія з урядовими установами поспіхом евакуювалася до Вінниці. З ними від'їхала і більшість керівного складу УПСФ. Меншість же Головного комітету на чолі із С. Єфремовим, А. Ніковським, В. Прокоповичем, П. Стебницьким вирішили залишитися в Києві, який займали червоні війська. Судячи з усього, більш-менш чіткого уявлення про подальшу діяльність не існувало. Тому хапалися за все: і за вплив через однопартійців на уряд УНР, і за формування нелегального міжпартійного об'єднання, і за контакти з Антантою, і за продовження української просвітницької роботи, і за критику більшовиків. Одним словом, змагалися «на всіх фронтах». І така поведінка в чомусь виявилася навіть виграшною. Коли радянська влада закрила в Києві усі буржуазні газети, заборона не торкнулася «Нової Ради», оскільки вона рішуче виступала проти розвитку білого руху. Та все ж, після кількох сутічок із цензурним відомством, 26 березня 1919 р. С. Єфремова заарештували. З в'язниці його вдалося визволити 4 квітня клопотаннями Президента Української академії наук В. Вернадського. А через кілька днів Сергія Олександровича обрали дійсним членом УАН.

Лідер соціалістів-федералістів не залишав Києва й із захопленням української столиці денікінцями. Разом з А. Ніковським вони спромоглися у вересні 1919 р. відновити видання свого друкованого органу, щоправда, змінивши назву з «Нової Ради» на «Раду». Однак, як реакція на критично-саркастичні виступи газети проти єдинонеділимців, її було закрито білогвардійською владою, а самому С. Єфремову погрожували фізичною розправою. Довелось згорнути публічну політичну діяльність.

Проте Сергій Олександрович мав іншу вдачу. І, можливо, в цей скрутний час вона якнайбільше та найрельсфівніше виявилася. Він намагався ретельно обмірковувати поточну ситуацію, за можливос-

ті, науково прораховувати суспільну перспективу і принципово, наполегливо йти до мети. І змусити зійти з обраного шляху, тим більше самовільно відмовитися від нього, вже було неможливо. Увесь попередній революційний, партійний досвід ще більше ствердив поважного політика на непорушності принципу, який став життєвим *credo*: національні інтереси вищі за класові, державні — за партійні, а суспільні — за особисті. Людині, яка щиро вірить в такі ідеали, та ще й відповідним чином діє по праву належить почесне місце в когорті національної еліти.

Коли в лютому 1919 р. в Київ прийшла радянська влада, Сергій Олександрович вважав найважливішим особистим завданням залишатися «при національній справі», відстоювати здобутки національної державності, всіляко сприяти становленню й розвитку української нації. Коли ж у вересні Київ захопила Біла армія, він вважав за необхідне і за нових, вкрай несприятливих, обставин продовжувати розпочате в попередній період — підпільно гуртувати елементи з українських партій, що збереглися, в певну цілість. Вона навіть не мала назви, та те мало із часом прийти. Головне полягало в неухильному просуванні української справи, а за надихаючий приклад слугувало Товариство українських поступовців, що торувало дорогу до змін ще в умовах царського режиму. І справді, вже в 1920 р. підготовчі організаційні зусилля керівника УПСФ увінчалися створенням Братства української державності (БУД), на чолі якого став С. Єфремов. Причому, варто особливо наголосити (та й немало подивуватися), наскільки турбота про збереження й гуртування патріотичних кадрів, підтримання їхніх активних ідейно-політичних кондицій (зокрема, через участь у теоретичному опрацюванні актуальних документів — програм, концепцій, проєктів, статутів, резолюцій, пропозицій, гасел тощо) виявилися затребуваними, важливими. Коли в ході польсько-радянської війни до Києва повернулися й українські урядові структури (6—26 травня 1920 р.) та виникла потреба зміни Кабінету Міністрів, голова Директорії С. Петлюра звернувся по допомогу саме до С. Єфремова. За пропозицією керівника БУД, головою Ради народних міністрів було призначено В. Прокоповича, одного з найближчих соратників Сергія Олександровича в Києві, а ключові міністерські портфелі отримали не ті, хто повернулися до столиці в результаті здійсненої на виконання Варшавського договору (його С. Єфремов зустрів

стримано) військової акції, а переважно ті, хто боровся за українську ідею в підпіллі. У зв'язку з відступом з України військ Польщі й УНР довелося перейти на нелегальне становище, жити в різних передмістях, під паспортами з вигаданими прізвищами. Хоча за клопотанням Академії наук відомому вченому вдалося добути спеціальну Охоронну грамоту за підписом голови РНК УССР Х. Раковського, тривоги не пройшли, та й періодичні труси, короткотермінові арешти не припинялися. Радянські органи влади різними способами прагнули позбутися «незручного» громадянина — настирно пропонували виїхати на еміграцію, або обрати місцем проживання віддалені від України регіони, та він вперто не давав згоди, залишався в рідному Києві. І, незважаючи ні на що, наполегливо працював — відводив душу в науково-дослідній і видавничій діяльності. А ще багато листувався з друзями, систематично вів «Щоденник», серйозно розмірковуючи над життям, новинами. Як правило, критично оцінював революційне минуле та в'їдливо критикував радянський лад, більшовицьку політику в національній сфері. Двоїсто оцінював українізацію: вітав незаперечні успіхи, але картав за недоліки, прорахунки, бюрократичні нашарування — як завжди, прагнув «більшого»...

1920-ті роки стали для талановитого, авторитетного вченого — академіка (в 1922—1928 рр. він був віце-президентом ВУАН) найбільш плідним у творчому плані часом. Одна за одною виходили монографії про Івана Франка, Михайла Коцюбинського, братів Тобілевичів, Панаса Мирного, Тараса Шевченка. З'являлися сотні статей. Перевидавалася (в тому числі й за кордоном) двотомна «Історія українського письменства»...

Всі, хто торкалися біографії С. Єфремова, обов'язково звертали увагу на його непростий, «важкий» характер, складні стосунки і з керівниками, і з колегами, зокрема в академічних колах. Звісно, це предмет окремої, особливої розмови. Зауважити можна хіба що три наступні важливі моменти. Характер складної особистості сформувався не в одну мить, давався взнаки з ранніх років, трансформуючись у войовничу нетерпимість навіть в інтелігентному науковому, письменницькому середовищі. Вважати, що С. Єфремов на кінець 1920-х років змінив свої політичні уподобання та принципи, став законотрухняним громадянином, лояльним, без публічних, часто демонстративно-скандальних проявів ворожості до влади, що нерід-

ко кваліфікується як унікальні приклади чесності й порядності, — вочевидь, було б віддзеркаленням поверховості суджень, однобокості підходів. Суспільні процеси в СРСР кінця 1920-х — початку 1930-х років навряд чи могли пройти повз непересічну, знакову особистість, не втягнути її в жорсткий, безжальний вир загостреної політичної боротьби (якби сталось інакше — викликало б подив). Тобто доля навряд чи могла його врятувати.

Звільнений у 1928 р. з усіх адміністративних посад, академік С. Єфремов зазнав ідеологічних атак і цькувань, а 21 липня 1929 р. був заарештований. В квітні 1930 р. він був засуджений у справі «Спілки визволення України» до страти, заміненій згодом на 10 років тюремного ув'язнення. Помер у м. Ярославль за три місяці до завершення строку покарання. Реабілітований 11 серпня 1989 р.

### **Праці С.О. Єфремова**

Літературно-критичні статті. Київ, 1993.

Історія українського письменства. Київ, 1995.

Щоденник. 1923—1929. Київ, 1997.

Вибране. Київ, 2002.

Публіцистика революційної доби (1917—1920 рр.): у 2-х т. Київ, 2014.

### **Праці з додатковою інформацією про С.О. Єфремова**

Бойко Н.Р. Сергій Єфремов — представник української політичної еліти початку ХХ ст. (нарис політичної біографії) // Людина і політика. 2001. № 3 (15). С. 144—151.

Бойко Н.Р. Політичні ідеї Сергія Єфремова в контексті його суспільно-політичної діяльності. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009.

Бойко О.Д. Єфремов Сергій Олександрович // Енциклопедія історії України. Т. 3, К., 2005.

Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Сергій Єфремов // Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник. Київ, 1998.

Гирич І.Б. Публікації С. Єфремова в газеті «Нова рада», 1917—1919 // Український археографічний щорічник. Вип. 2. 1993. С. 336—375.

Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С.О. Єфремова // Записки історико-філологічного факультету відділу ВУАН. Частина офіційна. 1923. Кн. 2—3 (1920—1922). С. 42—92.

Лебедева О.А. Громадсько-політична діяльність С. Єфремова (1897—1929). Київ, 2009.

Могильний Л.П. Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України. Київ, 2011.

Наєнко М.К. Єфремов Сергій Олександрович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 9. Київ, 2009.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 1—4. Харків; Київ, 2008—2010.

Солдатенко В.Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917—1920 рр. Київ, 2017.

Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. — 1939 р.). Київ, 2002. 361 с.

Чикаленко С. Щоденник (1907—1917) // Червона калина. Львів. 1931.

Шаповал Ю.І., Левенець Ю.А. Повернення в історію // Українська ідея. Постаті на тлі революції. Київ, 1994. С. 73—92.

## II

# УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА — ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ

До кола тих, кого суспільна думка готова зарахувати до еліти — політичної, наукової, творчої чи будь-якої іншої, зрештою, потрапляють лише непересічні особистості, ті, хто здатен на власне неординарне мислення, принципову позицію, на оригінальну поведінку і вчинки, які справляють винятковий, іноді — неповторний вплив на перебіг історичних подій. Звісно, такі особи більше за інших прагнуть віднайти відповіді на виклики часу і домогтися, щоб їхні погляди, орієнтири стали масовим надбанням, перетворилися на керівництво до дії. Чи завжди їхні поривання та діяльність мають позитивний ефект — присуд виносить життя. Однак їм не можна відмовити в реально вибореному праві (справедливості ради, варто сказати, що вони не змагалися за таке право, адже були вище того — старалися впливати на життєві процеси) бути лідерами важливих історичних епізодів, знаменних етапів поступу нації, соціуму.

До числа таких політичних постатей варто віднести тих, хто в 1918 р. віддавав перевагу не революційному поступу українства, а його поверненню на консервативний шлях розвитку, намагався змінити вектор руху, втілити в життя мету, відмінну від тієї цілі, якої дотримувалися лідери національно-демократичного табору. Це прихильники та творці гетьманської моделі державності — Павло Скоропадський, Федір Лизогуб, Дмитро Дорошенко, Микола Василенко, В'ячеслав Липинський, Сергій Шемет, Микола Чубинський, Микола Сахно-Устимович, Сергій Шелухін.

Доведеться визнати, що коло цих історичних діячів значно вужче, ніж тих, хто в буремну добу сповідував народоправчий курс, плекав революційно-соціалістичні ідеї. Тому гетьман Павло Ско-

ропадський змушений був закликати на урядові посади та ставити на чолі державотворчого процесу шерegu російських лібералів, переважно кадетів, що безславно програли свою «партію» ще попереднього року, перебуваючи в Тимчасовому уряді Росії. І хоча серед них також були яскраві індивідууми й талановиті особистості, для них виявилися чужими інтереси, справи українства, які вони не лише не відстоювали, а й нездатні були зрозуміти, сприйняти. Таким чином, їх і не можна віднести до національної еліти.

## ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

Десь на початку нинішнього століття довелося бути присутнім на прем'єрному показі повнометражного двосерійного документального фільму про Павла Петровича Скоропадського, в якому вдалося зібрати про нього всі кадри кінохроніки, архівну інформацію, дані періодики, які тільки виявилися доступними. Під час обговорення стрічки, в якому взяли участь представники сучасної наукової та творчої інтелігенції, не можна було не звернути уваги на досить прикметну деталь: багато хто, якщо не більшість промовців, вважали за потрібне висловлювати щирі подяки на адресу кінематографістів, консультантів-істориків за надану можливість із такою наочністю ще раз візуально переконатися — українці мали свою аристократію, свою вишукану еліту. Та ще й яку!.. Справжню!.. Гідну подиву й поваги... Втім були й інші враження й міркування від побаченого.

Майбутній останній гетьман України, військовий і політичний діяч, народився 3 (15) травня 1873 р. у Вісбадені (Німеччина) в аристократичній родині з давнім козацьким корінням. Його предок — Іван Скоропадський був гетьманом України на початку XVIII ст. Дворянський рід був одним із найзаможніших в Російській імперії: володів майже 8 тис. десятин землі та ще нерухомістю на 1,5 млн золотих рублів. Однак перші 5 років Павло виховувався далеко від українських теренів — у Німеччині. Лише кілька літніх місяців він провів у маєтку свого діда в Тростьянці, де українське сприймалось радше за екзотичне, але ніяк не рідне. Тож навіть у зрілому віці П. Скоропадський зізнався, що мав «дуже неясну уяву про свою Батьківщину і людей, що її населяють». Себе ж уважав «малоросіянином високого походження», «глибоко відданим російським царям» — і аж до 1917 р. демонстративно дистанціювався від «українців».

Походження багато в чому наперед визначило кар'єру Павла Скоропадського: служити цареві слід на самому вістрі інтересів

імперії — зі зброєю в руках. Закінчивши в 1893 р. Пажеський корпус в Санкт-Петербурзі він стає корнетом і служить в лейб-гвардії кавалерійському полку. Одружується з Олександрою Дурново, що ще більше примножує родинні статки. Під час російсько-японської війни, маючи можливість не відправлятися на фронт як батько малолітніх дітей, Павло Петрович сам пише рапорт із проханням відправити його в Маньчжурію. Дістає чин осавула Забайкальської козацької дивізії та до повернення восени 1905 р. з театру воєнних дій одержує низку воєнних нагород, у тому числі стає кавалером золотої Георгіївської зброї. Тут же призначається флігель-ад'ютантом у царському почеті, командиром лейбескадрону кавалергардів у Царському Селі.

В 33-річному віці (грудень 1906 р.) він уже полковник, помітна постать в оточенні російського монарха. На кілька місяців улітку 1910 р. Павло Скоропадський виїжджає до Фінляндії, командуючи 20-м Фінляндським драгунським полком. Але вже навесні 1911 р. його переводять командувати лейбгвардії кінним полком, який охороняє імператорську родину, як флігель-ад'ютант царя через рік стає генерал-майором почету його імператорської величності.

Він був зразковим служачою, беручи все нові висоти в кар'єрі, хоча друзі далеко не завжди готові були характеризувати його здібності як значні, зауважуючи, що «обличчя розумом не дихало». Однак це зовсім не заважало хороброму генералові особисто достатньо успішно вирішувати завдання, які виникали на фронтах Першої світової війни, де, командуючи кінними дивізіями та бригадами, вже влітку 1916 р. він дослужився до звання генерал-лейтенанта. На початку 1917 р. П. Скоропадський був призначений командуючим 34-м армійським корпусом, що розквартирувався в Подільській губернії — близькому тилу Південно-Західного фронту.

На той час він не лише висококваліфікований військовий, а й особистість, яка дедалі більше цікавиться суспільними справами, хоч і в специфічний спосіб, але долучається до однієї з поширених таємних організацій. Уже в 1914 р. Павло Петрович здобувши 4-й ступень майстра, вступає до Київської ложі Андрія Первозванного, стає членом капітулу «Нарцис» — містичного ордену мартиністів-

розенкрейцерів. Можливо, це було певним підготовчим щаблем до тієї ролі, яку йому вготувала доля після повалення самодержавства.

Хоча П. Скоропадський був переконаним монархістом, зречення Миколою II престолу, судячи з усього, не стало для нього особистою трагедією. Швидко збагнувши, що вороття до старого не буде, генерал починає роздумувати над своїм майбутнім у республіканській Росії, демократичні процеси в якій привели до миттєвого злету національно-визвольного руху й вибуху Української революції. У листі до дружини в березні 1917 р. він зізнається, що збирається «можливо, зробитись українцем, але мушу сказати, по щирості, не дуже переконаним». Він відверто побоювався розвалу Росії, з великою настороженістю поставився до тенденції українізації в армії, гадаючи, що це призведе до воєнної катастрофи.

Можна сказати, що певною мірою генералу поталанило, коли ввірений йому корпус відмовився виконувати накази командування під час авантюрного червневого наступу на Південно-Західному фронті: вволю помітингувавши, військова формація не зрушила з місця, так і залишилася в тилу, зберігши життя тисячам вояків. Однак призначений після липневої кризи Верховний головнокомандувач Л. Корнілов прагнув зламати ситуацію в армії. Поряд із запровадженням жорстких дисциплінарних заходів, він вирішив скористатися із солдатських настроїв і поривань. Розуміючи, що стихійного процесу українізації армії не зупинити, меткий командувач дійшов висновку, що його краще очолити, спрямувавши потім у потрібне русло. Так П. Скоропадському було висловлено пропозицію українізувати його 34-й армійський корпус.

Генерал розгубився. Адже він навіть української мови не знав. Доходили і чутки про упереджене ставлення до його особи з боку Центральної Ради, лідери якої превентивно побоювалися можливих авторитарних кроків із боку П. Скоропадського. Власне, це підтвердив і візит до лідерів Української революції. І Павло Петрович, після певних вагань, зрештою погодився. Справа українізації корпусу (він був найменований Першим українським) посувалася мляво: особовий склад цікавили не стільки події на фронті, трансформації у владі, ситуація в регіоні, скільки питання про землю — кому вона належатиме, яка політична сила зважиться віддати її тим, хто її обробляє.

Із настанням ранніх холодів П. Скоропадський особливо гостро відчув не лише неприхильність, а й ворожість до себе з боку керівництва Центральної Ради, яка багатократно посилилася після того, як з'їзд Вільного козацтва в Чигирині в жовтні обрав генерала з гучним ім'ям своїм почесним отаманом. Перелому не змогли внести і події, пов'язані із роззброєнням вояками Першого українського корпусу солдатів Другого гвардійського корпусу. Останній був розпропагований більшовиками, рішуче брав у подіях їхній бік, частина корпусу намагалася, зокрема, через Київ виїхати на північ, щоб допомогти процесу встановлення влади Рад у Центральній Росії. Хоча скільки-небудь вірогідних даних про наміри гвардійців силою допомогти більшовикам встановити їхню владу в Києві не було, П. Скоропадський вправно скористався із ситуації, щоб довести свою потрібність, корисність. Однак Центральна Рада відреагувала на заподадливі дії генерала без натяку на вдячність, а солдати українського корпусу просто розбрелися по домівках ділити землю.

Залишившись без підлеглих, у вирішальні дні боротьби за Київ у січні 1918 р. Павло Скоропадський згадав про свою причетність до формування Вільного козацтва, кинувся в центр його організації — на Звенигородщину, але підтримки не знайшов і ні з чим повернувся до столиці, яку невдовзі захопили більшовики, а потім, за домовленістю із Центральною Радою, і німецькі окупанти.

Повернувшись у німецькому обозі 2 березня 1918 р. до Києва, Центральна Рада і Рада народних міністрів були не в змозі налагодити нормального функціонування державного організму. Німецька й австро-угорська окупаційна адміністрація, яка мала на меті одержання рятівного продовольства з України, дуже швидко переконалася в повній безпорадності української влади. Не довіряли окупанти й лідерам українських соціалістичних партій, які, на думку новоспечених союзників, більше займалися революційною риторикою, ніж нагальними справами.

Натомість навесні 1918 р. активізували свою діяльність праві партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. В Києві сформувалася Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала в своїх рядах землевласників та колишніх військових. Серед членів УНГ (їхня кількість, за найоптимістичнішими оцінками, не перевищувала 2 тис. осіб), значну частину

становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став Павло Скоропадський.

Керівництво Громади поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України. Серед останніх найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Союз земельних власників та Рада земель. Але між ними існували істотні розбіжності щодо підходів до розв'язання аграрного та національно-культурного питань. УДХП прагнула зміцнення української державності та виступала за парцеляцію великої земельної власності. Союз земельних власників та Рада земель захищали збереження поміщицьких латифундій, тому піддавали різкій критиці ідеї дроблення сільськогосподарських маєтків. Розбіжності між цими організаціями були зумовлені й їх соціальною базою. Союз земельних власників користувався впливом переважно на Лівобережній Україні, а серед його членів переважали росіяни-поміщики. Рада земель була організацією правобережних земельних власників, де більшість становили поляки.

УДХП стала ініціатором скликання в Києві Всеукраїнського хліборобського з'їзду. Громада підтримала це починання та вирішила взяти активну участь у його підготовці. Планувалося скликати цей форум обов'язково до 12 травня 1918 р., щоб випередити Центральну Раду, яка призначила на цю дату відкриття Українських Установчих зборів. П. Скоропадський направив свого представника до Союзу земельних власників, який мав переконати лідерів цієї організації в необхідності проведення такого з'їзду. Саме в цей час з'явилася друкована відозва УДХП, яка призначала відкриття Всеукраїнського хліборобського з'їзду на 29 квітня 1918 р. Керівники Громади та Союзу підтримали демократів-хліборобів.

Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла в П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли стало зрозуміло, що Центральна Рада та її уряд нездатні зупинити наступ більшовицьких сил. У цей час, як вище відзначалося, генерал відчайдушно намагався мобілізувати формування Вільного козацтва на протибільшовицький опір і сподівався за сприяння голови французької військової місії в Києві, комісара Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї залучити до спільної акції польський та чехословацький корпуси. Але цей план виявився нереальним.

У березні 1918 р. П. Скоропадський оселився в готелі «Кане» разом із колишніми офіцерами 1-го Українського корпусу. В цей час йшов процес вироблення ідейно-політичних орієнтацій Громади. Зокрема, планувалося запровадження загальних виборів, скликання Сейму (парламенту), призначення сильного уряду та створення боєздатної української армії. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме такий диктатор мав вивести Україну з економічної та політичної кризи. Парчевський був одним із перших, хто пропагував необхідність відновлення в Україні гетьманщини.

Керівництво УНГ хотіло провести державний переворот за допомогою колишніх офіцерів та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради та уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою директорії. Таку позицію землевласників підтримувало німецьке командування. Не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П. Скоропадського утворити новий, дієздатніший український уряд. Природно, слід було визначити претендента, який би його очолив.

Пошуком кандидатів на цю посаду займалися різні служби окупаційного командування. Так, німецька військова контррозвідка запропонувала П. Скоропадського, І. Луценка та І. Полтавця-Остряницю. Вони отримали таку характеристику: «Скоропадський — аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовільний але честолюбний; лікар Луценко — сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець — політичний авантюрист, готовий на всякі комбінації, якщо це принесе йому користь».

Інші німецькі служби кандидатами називали М. Міхновського, того ж таки П. Скоропадського та Є. Чикаленка. Остання кандидатура швидко відпала. Д. Дорошенко серед причин зняття прізвища багатого поміщика та відомого громадського діяча із числа «пошукачів» називає відмову самого Є. Чикаленка. Але, мабуть, ближчою до істини є Н. Полонська-Василенко, яка основну причину усунен-

ня Є. Чикаленка із числа реальних претендентів на владу вбачає в небажанні німецького командування та багатьох впливових українців поставити на чолі держави під час громадянської війни цивільну людину. Не було єдності із цього питання і в Союзі земельних власників. Так, один із його лідерів граф Гейдер пропонував на посаду диктатора Б. Ханенка (нащадок гетьмана М. Ханенка), але більшість також хотіла бачити на чолі України військового.

Загалом окупаційні власті віддали перевагу П. Скоропадському із цілої низки причин. Вони враховували, зокрема, наступне. Генерал мав достатньо гучне історичне ім'я. Скоропадські на 1917 р. належали до числа найбільших земельних власників і в ході революційних подій виявилися стороною, що серйозно постраждала — соціалістичне законодавство та здійснені на його основі перетворення були спрямовані на руйнацію самого способу існування поміщицького роду.

П. Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання й орієнтації. Він довгі роки знаходився в найближчому оточенні, в почиті Миколи II і як офіцер честі доводив вірність абсолютизму в ході російсько-японської та Першої світової війн. Опинившись у гострому конфлікті із Центральною Радою після українізації 34-го армійського корпусу та ставши почесним отаманом Вільного козацтва, П. Скоропадський яскраво уособлював неприйняття всіх революційно-народоправчих планів і зусиль національно-демократичного табору, тим більше радикальних більшовицько-радянських сил.

Все це дозволяло небезпідставно сподіватися на те, що рівняння на кайзерівські й цісарські шаблони для П. Скоропадського будуть природними, органічними, наслідуватимуться, як мовиться, не за страх, а за совість, матимуть достатньо міцне не лише ідейно-психологічне підґрунтя, а й цілком певний матеріальний, класовий інтерес. Тож кращого претендента на посаду, від якої залежало б розв'язання не стільки національно-українських проблем, скільки реалізація на теренах України інонаціональних інтересів, годі було й шукати.

Важливе місце в підготовці державного перевороту в Україні зайняла нарада представників Центральних держав у ніч з 23 на 24 квітня 1918 р., що проходила в помешканні начальника штабу Київської групи армій генерала В. Гренера. Саме тоді остаточно було визнано зміну влади «необхідною і такою, що не складає особ-

ливих труднощів» і вирішено питання про майбутнього диктатора України. Однак слід звернути увагу принаймні ще на два важливі аспекти. По-перше, це з'ясування того, чому саме цього дня — 24 квітня 1918 р. — представники Центральних держав остаточно вирішили долю Центральної Ради. Ще із середини березня в Києві почала працювати змішана комісія, яка мала підготувати новий економічний договір між УНР та Центральними державами. Делегацію Української Народної Республіки очолив М. Порш — голова Державної комісії з товарообміну, німецьку та австро-угорську — посли А. Мумм та Й. Форгач. 23 квітня представники делегацій трьох держав підписали економічний договір, яким сповна документально забезпечувались інтереси Німеччини та Австро-Угорщини, їхні потреби в продовольчих товарах та сировині. Більше того, окупанти домоглися колосальних односторонніх вигод. Прикладом може бути нав'язана ними гра цін. Ось як її оцінювала лише в одному з аспектів німецька сторона: «Значення договору про вугілля стає ясным із співставлення цін: в мирний час один пуд вугілля коштував тут 20 копійок, встановлена нами зараз (підкреслено мною. — В. С.) ціна  $4\frac{1}{2}$  — 5 карбованців (у 25 разів вища. — В. С.). Якщо, таким чином, Німеччина постачить Україні 19 мільйонів тонн вугілля, то це принесе нам величезний прибуток, приблизно близько 96 мільйонів марок. З іншого боку, підвищення встановлених для нас українським урядом цін на хліб складе в середньому близько 3 карбованців за пуд, тобто за належні поставці до Німеччини 30 мільйонів пудів хліба — близько 90 мільйонів карбованців, що рівняється в середньому 120 мільйонів марок. Таким чином, в результаті вигідних фінансових умов угоди на вугілля ми сплачуємо за хліб лише близько 24 мільйонів марок». Тому німецьке командування мало якомога оперативніше подбати про пошук та приведення до влади в Україні такої сили, яка була б здатна виконати умови договору.

По-друге, німці вирішили підтримати кандидатуру П. Скоропадського не беззастережно. На нараді у генерала В. Гренера обговорювався план дій Київської групи армій. Була підготовлена заява про поточну й майбутню діяльність військ Центральних держав на українських землях. Відхилення Центральною Радою положень цього документа означало б санкцію на державний переворот в

Україні. Тому завбачливо пропонувалось одержати згоду на подібний документ від майбутнього диктатора — П. Скоропадського.

Обидва документи (заява Центральній Раді та попередні умови П. Скоропадському) мали такі спільні положення: запровадження на території України окупаційних військово-польових судів, звільнення з державних установ «неблагонадійних елементів», відновлення приватної власності на землю, відміну всіх заборон на вивіз з України продовольчих товарів і сировини, неможливість формування українського війська чи його цілковита залежність від німецьких генералів. Таким чином, окупаційне командування забезпечувало зміцнення своєї влади в УНР незалежно від того, хто згодився б на їхні ультимативні вимоги і яким чином розвивались би події в Україні надалі.

Дізнавшись про зміст заяви, Центральна Рада відмовилася її визнати й негайно висловила протест генералу-фельдмаршалу Г. фон Ейхгорну та німецькому послу в Україні А. Мумму фон Шварценштейну. Це фактично вирішило долю керівництва УНР. Того ж дня, 24 квітня 1918 р., відбулася зустріч начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера з П. Скоропадським. Після визнання останнім попередніх умов генерал підкреслив, що його війська нададуть підтримку диктатору тоді, коли той власними силами здійснить державний переворот в Україні. До того ж моменту німці обіцяли витримувати нейтралітет. При цьому П. Скоропадському дали зрозуміти, що німецьке командування не допустить вуличних боїв.

Практичні ж, таємні дії окупаційного командування були зовсім іншими. В цей же день генерал Ейхгорн направив дві інструкції залозі в Києві. Перша встановлювала три таємні сигнали: «Готувати», «Здійснювати» і «Перепона звісткам». За першим німці мали зайняти стратегічні пункти Києва, після другого вони розпочинали роззброєння українських військових частин. Третій сигнал мав запобігти поширенню звісток з міста, а також не допустити зв'язку керівництва УНР з місцевими органами влади. Друга інструкція передбачала збереження контролю окупаційного командування над залізничним транспортом України. У випадку страйку українських залізничників німецькі війська мали здійснювати такі заходи: обсадити залозами всі важливі залізничні станції, майстерні та склади; захищати всіх осіб, які б виявили бажання продовжувати працю;

карати агітаторів та страйкарів. У разі неможливості негайного припинення страйку — встановити контроль над бодай однією залізничною лінією та забезпечити умови її функціонування. На ній мав діяти німецький військовий порядок, а український персонал повинен був йому підкорятися. Особи, які чинили б опір його діям, мали ув'язнюватися.

24 квітня 1918 р. відбулася ще одна подія, яка вплинула на позицію німецького командування. В Києві від імені доти невідомої організації — «Союзу порятунку України» — був заарештований багатий банкір А. Добрий. Його вважали одним із найвпливовіших фінансових діячів, що мали тісні стосунки з німецьким командуванням. Він не мав особливого значення для німців, але вони не хотіли втратити зручної можливості для перевірки «міцності» Центральної Ради та українського уряду, їх здатності до рішучих дій. Тому командування Київської групи армій заявило протест керівництву УНР. Воно вимагало ретельного розслідування цієї справи та покарання винуватців. На все це Раді народних міністрів відводилося 24 години. Німецькі генерали прекрасно розуміли, що уряд УНР не зможе впоратися в цей термін.

25 квітня, не отримавши позитивної відповіді на свою заяву, Г. Ейхгорн оприлюднив наказ про введення німецьких польових судів в Україні, заборону будь-яких мітингів та зборів, обмеження свободи слова й друку. Цього ж дня командуючий німецькими військами видав ще один наказ, яким фактично позбавляв український уряд можливості подбати про охорону Києва.

Німці зайняли всі стратегічні пункти міста. Їхні військові частини приступили до виконання заходів за сигнальними гаслами «Готувати» і «Здійснювати» від 24 квітня 1918 р. Тобто переворот розпочався, по суті, 25 квітня. Його здійснював аж ніяк не П. Скоропадський «власними силами», а окупаційні війська.

Ситуація вимагала від Ради народних міністрів рішучих дій. Однак керівництво УНР розгубилося, не спромоглося прийняти бодай якогось рішення. Воно не зважалося ні на переговори з німцями, ні на відкриту боротьбу проти окупантів. У діях керівників УНР не було чіткості й послідовності. Адже в той час як Центральна Рада заявляла протести окупаційному командуванню, український уряд дав згоду на роззброєння своїх військових частин, що знаходилися на околицях Києва. Активну допомогу в проведенні

цієї акції німцям надавали Січові стрільці. Уже в розпал подій, 26 квітня, командувач Київської групи армій отримав і офіційний дозвіл німецького імператора на проведення державного перевороту в Україні.

В ніч з 26 на 27 квітня німці роззброїли радикально налаштовану дивізію синьожупанників, сформовану свого часу в Німеччині з колишніх українських військовополонених. Паралельно з обшуком у приміщенні Центральної Ради і арештом кількох міністрів, 28 квітня німецькі генерали дали згоду П. Скоропадському озброїти своїх прихильників. Втім на той момент ситуація була взята під абсолютний контроль окупантами. Тому П. Скоропадський змушений був пізніше констатувати: «28-го квітня мені нічого не доводилося робити, все уже було готове». Та й ночі на 29 та 30 квітня генерал спокійно проспав, просинаючись пізніше, ніж зазвичай, і навіть згодом не з'ясувавши як слід, якими силами, коли були зайняті стратегічні пункти Києва. Довелося виправдовуватися, що з часом «просто призабув деталі, подробиці “дрібних сутичок”».

Можна, звісно, дивуватися надзвичайному спокою та здатності володіти собою генерала, виявлених у екстремальних умовах. А можна припустити, що П. Скоропадський від самого початку, як ніхто інший, знав свою справжню роль у перевороті, розумів, що від нього мало що залежить (зважаючи на сили, яких явно бракувало), а тому терпляче чекав фіналу. Що ж до головних подій ключового дня 28 квітня, то вони описані П. Скоропадським детально — доки силовими методами (однак з мемуарів не дуже ясно, хто їх насправді здійснював) блокувались установи, він міг кілька годин провести у роздумах біля пам'ятника Святому Володимирі, потім тривалий час говорити з архієпископом Никодимом тощо.

Можна зрозуміти П. Скоропадського, який пізніше з очевидною виправдальною метою дуже обережно згадував про «офіційний нейтралітет» окупантів — він вповні прикметно, зокрема, зауважував: «як я чув, ця нейтральність, звичайно, була скоріше на нашу користь». Коли ж вчитуєшся в мемуари генерала, важко зрозуміти, що він взагалі конкретно (окрім отримування інформації та розмов) робив у критичні години державного перевороту. Створюється враження, що принаймні він сам безпосередньо взагалі нічим не керував, не впливав на події. Навіть акт обрання П. Скоропадського гетьманом пройшов за його присутності лише на найостаннішій

стадії (коли все було готове), в усякому разі без втручання у процес вирішення питання хліборобів-власників, якими, вочевидь, диригувала інша сила. І цією силою були окупанти.

Сучасні дослідники по-різному оцінюють період правління П. Скоропадського. Одні вважають його «бюрократично-військовою диктатурою». Інші застерігають, що, прийшовши до влади, гетьман отримав диктаторські повноваження, але вони значною мірою були обмежені присутністю окупаційних військ. Дехто визначає гетьманську державу як «український різновид маріократії». Остання термінологічна конструкція, мабуть, має на меті, не міняючи нічого по суті, хоч трішки завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, яке дуже болісно зачіпає національне самолюбство — «маріонетковий режим». Зустрічаються й спроби найменувати період гетьманування П. Скоропадського «консервативною революцією», а державно-правову модель — «малоросійським проектом».

Загалом, здається, втручатися в тривалі суперечки з приводу досліджуваного предмету не надто раціонально. Достатньо звернутися до добре відомих документів, що походили з табору німецьких дипломатів і військової адміністрації, і все відразу стає на свої місця, виключно прояснює ситуацію.

2 травня 1918 р. посол фон Мумм повідомляв у Берлін: «За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час в країні влада — німецьке верховне командування. Через те можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч будь-якому бажанню генерала Гренера і моєму (тут і далі підкреслено мною. — В. С.) як особистого, так і ділового характеру. ...Дедалі сильне обмеження уряду, ніж те, яке уже проведено до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін. — В. С.) не рекомендується...».

Та й справді, чого можна було ще домагатися, коли штаб Ейхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування». А щоб жодних сумнівів ні в кого не виникало, та з рішучим бажанням розставити всі крапки над «і», той же штаб фельдмаршала запропонував відмовитися «від фікції дружньої країни (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört)», в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне команду-

вання потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватись підтримкою нового уряду».

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вичитало в наведених словах буквально наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо необхідним...» і, бажаючи у найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитись із Україною не як із державою, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як із окупованою областю».

Німецький посол принципово згоджувався з безпardonною лінією військових, у чому він багаторазово запевняв берлінське начальство, однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, боязко висловлював думку про те, що бажано «підтримувати на Україні фікцію самостійної дружньої держави постільки, постільки це співпадає з нашими інтересами».

Серед причин здійснення такої тактики фон Мумм виділив наступні: «...Необхідно рахуватися з суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватись з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він [уряд] є лише лялькою (pup Puppe) в наших руках (он як! — В. С.), а урядові установи обслуговують виключно наші інтереси».

Що ж до персони П. Скоропадського, то її не надто шанували, і перебування при владі ставили в пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом». Принагідно можна відзначити, що німці вважали брутальні образи на адресу українських діячів цілком виправданими.

Новопостала ж влада мовчазно все витримувала, бо і в зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої й сама потерпіла. Дуже наочно це видно, зокрема, з телеграми товариша (заступника) міністра внутрішніх справ М. Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовий чиновник наказував: «Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те,

що вся влада на Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням — німецьким і австро-угорським (підкреслено мною. — В. С.), яке виявило готовність на випадок необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією».

Отже, всі політичні гравці дуже добре знали свої справжні ролі в тогочасному суспільному процесі, але ще не навчились маскувати їх. Тож перша характеристика, яка сама по собі напрошується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна як маріонетковість. І перевершити, «перекрити» її не в силах будь-які інші визначення режиму, започаткованого в Україні 29 квітня 1918 р. Вони в кращому разі можуть лише доповнювати, часом «прикрашати» його сутність і спрямування.

Для з'ясування особливостей формування гетьманської концепції побудови Української Держави важливо встановити справжній ступінь національної самостійності (національного компонента) як з погляду теоретичних уявлень, так і з точки зору практичної його реалізації у сформованій політичній системі.

Сукупність нормативно-правових актів, якими проголошувався, визнавався, закріплювався, гарантувався суверенітет України, складалася із двох великих груп: власне українських, національно-державних і міжнародних. У свою чергу, кожна із цих частин поділяється на ряд різновидів. Так, національно-правові документи були розраховані на регуляцію як загальних, так і специфічних сфер функціонування створеної політичної системи. До перших належать, зокрема, законодавчі акти, оголошені гетьманом 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський доручив написати законопроекти, якими мали бути окреслені наріжні правові засади новоутвореного державного організму, члену Української народної громади правнику О. Палтову. Останній підготував проект відозви, яка, після кількох редакційних правок, була підписана гетьманом.

Цей документ отримав назву «Грамота до всього українського народу» і був проголошений 29 квітня 1918 р. За цією Грамотою Скоропадський тимчасово перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе «Гетьманом всієї України».

Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду міністрів. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їхні товариші (заступники) звільнялися зі своїх посад.

Частина документа мала програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського сейму. В Україні повною мірою відновлювалися «права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується низка заходів з обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд із цим передбачалося поліпшити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава.

Крім Грамоти О. Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які одержали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени УНГ та Союзу земельних власників, відомий правник за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905 р.)». П. Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження та ідеї документа, а також сутність проведеної «операції» не були секретом. О. Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту — «Державний лад і голова держави», він запозичив із зазначеного аналога 1905 р. практично без змін. Однак П. Скоропадський не в усьому підтримав запропонований варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши, у відповідності з національною традицією, назвати керівника держави «гетьманом». Не побажав він іменуватися й президентом, що загалом логічно, адже не відповідало суті функцій глави держави, що на той час вже цілком окреслилися. П. Скоропадський вніс до проекту ще один суттєвий момент, який стосувався тривалості періоду правління. Влада гетьмана проголошувалася тимчасовою — до скликання Українського сейму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України.

Врешті цей закон отримав назву «Про Гетьманську владу». Згідно з його положеннями, П. Скоропадський отримав необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, але й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження: «1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави. 2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили. 3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення. 4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами. 5. Гетьман є Верховний Воевода Української Армії і Фльоти...».

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П. Скоропадський, дає підстави резюмувати, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четверного союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а отже, шукав важелі посилення власного впливу на події.

Ще шість законів урегулювали різні аспекти життєдіяльності новопосталого суспільного організму — визначали права й обов'язки громадян, оголошували православ'я державною релігією, дозволяючи іншим конфесіям вільно відправляти свої обряди, регламентували діяльність уряду, фінансових і судових інституцій, встановлювали порядок прийняття вищих державницьких актів. Проте, аналізуючи тогочасні події від самого початку, важливо мати на увазі реальний вплив на українське життя міжнародних чинників, найвизначальнішим із яких була присутність в Україні практично півмільйонної окупаційної австро-німецької армії. Спираючись на підписані в Бресті договори (в тому числі й таємні угоди), окупаційна адміністрація вважала будь-які нормативні акти просто непотрібними, апелюючи в разі виникнення такої потреби до свого (німецького й австро-угорського) законодавства.

Гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення України, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апіорі нездійсненним. Одразу ж після зміни влади було утворено Центр українських партій (ЦУП), який мав координувати їхні дії під час переговорів із німецьким командуванням, до якого було вирішено відрядити делегацію. ЦУП зробив усе можливе, щоб блокувати формування гетьманського уряду. П. Скоропадський, навпаки, прагнув якнайскоріше сформувати свій кабінет. Виконати це завдання було доручено отаману (голові) Ради міністрів М. Устимовичу (Сахно-Устимовичу) — інженеру-технологу, одному з лідерів УНГ. Він мав залучити до роботи в новому уряді представників поміркованих українських партій та організацій. Втім М. Устимович не впорався з поставленим перед ним завданням. Фактично це був перший незначний успіх ЦУПу щодо блокування дій П. Скоропадського, позбавлення його широкої політичної підтримки. Тому вже 30 квітня гетьман доручив формування кабінету відомому вченому та громадському діячу — М. Василенку. Перед останнім було поставлено завдання до 1 травня, тобто за добу, завершити створення уряду. Проте претенденти на міністерські посади сприймали пропозиції здебільшого без ентузіазму, перемовини затягнулися, і персонально-партійний склад уряду вималювався лише 2 травня.

Гетьман запропонував відомому полтавському земському діячу Ф. Лизогубу посаду прем'єра, а 3 травня остаточно затвердив склад Ради міністрів. До уряду входили українці-ліберали Ф. Лизогуб, М. Василенко, В. Любинський, Б. Бутенко, В. Зіньківський, І. Кістяківський та М. Чубинський. Серед міністрів були й представники інших національностей: поляк А. Ржепецький, єврей С. Гутник, німець Ю. Вагнер та росіянин Г. Афанасьєв.

Значний вплив у першому гетьманському кабінеті й надалі мали російські кадети. Вони намагалися проводити політику, яка не в усьому відповідала українським національним інтересам. Під їхнім тиском уряд заборонив друковані органи УПСР — «Боротьба» та Селянської спілки — «Народна Воля». Часописи «Робітничка газета», «Нова Рада» потрапили під жорстку цензуру. Заборонялася критика Кабінету міністрів, проведення зборів, мітингів та маніфестацій. Волосні земства було замінені волосними комітетами. Членів цих органів призначав губернський староста. П. Скоропадський

погодився з деякими положеннями аграрної програми Партії Народної Свободи та затвердив низку її соціально-економічних вимог. Однак гетьман не підтримав пропозицій кадетів у національно-культурному будівництві.

Державний переворот в Україні та прихід до влади П. Скоропадського вітали підприємницькі кола, й передусім організація представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофіс).

Отже, соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р. та гетьманського режиму були підприємці та землевласницькі кола України, частина заможного селянства та праві консервативні партії. Всі вони були незадоволені тими змінами, що сталися після Лютого 1917 р., політикою Центральної Ради та сподівалися, що нова влада допоможе їм вирішувати проблеми, як вони звикли упродовж попередніх десятиліть і століть. Іншими словами, внаслідок державного перевороту до влади повернулися ті класи, які панували в дореволюційний час.

Звісно, П. Скоропадський з багатьох причин хотів би мати у своєму оточенні й уряді побільше представників українського демократичного табору, особливо українських соціалістів-федералістів. Однак патріотично орієнтовані сили, за рідкісним особистим винятком, не могли піти на компроміс із режимом, який вважали антинаціональним. Більшість політично свідомих елементів побоювалася скомпрометувати себе будь-якою лояльністю до новопосталої влади, не бажаючи зажити в революційний час в очах мас негативного іміджу.

Маси ж буквально з перших днів після перевороту висловлювали не лише неприхильне, а й навіть відверто вороже ставлення до Гетьманату. В усякому разі засуджували його через низку представницьких форумів. Можливо, тут додаткових емоцій додали рішення гетьмана про відміну Конституції УНР і заборону скликання призначених на 12 травня Українських Установчих Зборів, які продовжували бути мрією-ідеалом найширших демократичних сил. Реакцією останніх на заборонні акції влади стала радикалізація настроїв, які вилилися в резолюції тих зібрань, що, всупереч перешкодам (репресіям, арештам), вдалося таки провести.

Рішучим засудженням нового режиму, його невизнанням, закликами до непокори та боротьби з ним відзначалися документи, схва-

лені II Всеукраїнським селянським з'їздом (8—10 травня, понад 12 тис. делегатів), II Всеукраїнським територіальним робітничим з'їздом (13—14 травня, понад 200 делегатів), V з'їздом (конгресом) Української соціал-демократичної робітничої партії (13—14 травня), IV з'їздом Української партії соціалістів-революціонерів (13—16 травня).

Прагнучи реалізації обраної мети, П. Скоропадський, звісно, не міг не вдаватися до мімікрії. Вперше в житті написавши своє ім'я українською мовою 29 квітня 1918 р. під згаданою Грамотою, гетьман намагався всіляко демонструвати розуміння національних проблем, турботу про всебічний розвиток українства, врахування його інтересів. Як відповідь численним звинуваченням на адресу запровадженого ладу й уряду як «неукраїнських», ворожих Україні, у спеціальній заяві Кабінету міністрів, поширеній 10 травня 1918 р., наголошувалося, що П. Скоропадський не прагне стати самодержцем, що через гетьманство реалізуються ідеї незалежної та вільної України в історичній національно-державній формі. Уряд обіцяв зміцнювати державність, турбуватися про розвиток української культури, забезпечувати права національної мови. Гетьман намагався підкреслено демонструвати відродження давніх козацьких традицій. З огляду на це, роль головного символу гетьманської влади мав виконувати герб — «козак з мушкетом» і тризуб. На виконаній відомим графіком Г. Нарбутом державній печатці були поєднані «козак з мушкетом» і тризуб. Новим державним прапором України стало полотнище з синьої й жовтої смуг, а в центрі було зображення золотого тризуба із хрестом.

Засновувалися українські гімназії (таких було понад 40), йшла підготовча робота до створення української бібліотеки й українського архіву, двох українських університетів, Української академії наук. Однак соціальний курс Української Держави, дуже швидко ввійшов у суперечність із очікуваннями мас, практично відразу сягнувши апогею. Найбільш нервовою, збудженою, вибухоподібною на зміни, що сталися, була реакція українського селянства. Це природно, адже передусім, саме за його рахунок правлячі кола намагалися виконати умови Брестського «хлібного миру». Методично, безперестанно здійснювалося безпрецедентне та цинічне пограбування селянства за участі інституцій Української Держави. Можна наводити безліч документів, у яких дії окупантів абсолютно одно-

значно постають як силові вилучення всього добра, на яке натрапляли чужоземні зайди. Це набирало таких масштабів і форм, що часом не могли втриматися та виражали, як мінімум, боязке нерозуміння з приводу поведінки окупантів навіть високі урядовці. Втім у владних структурах більше було тих, хто не за страх, а за совість допомагав нагодувати українським хлібом чужі нації та принизливо вишиковувався в чергу на одержання орденів держав-грабіжниць.

Зачеплене, як мовиться, за живе, селянство швидко забувало про вчорашній «нейтралітет», відкидало апатію, що була спричинена не вельми прийнятною політикою Центральної Ради, та грізно заявляло про себе як про силу, здатну здолати, знести все, що не просто постало на його шляху, але й намагалося повернути до стану нещадно гнобленої і визискуваної, безсоромно ошуканої верстви. Документи свідчать: важко знайти якесь село чи поселення в 1918 р., з якого б у різні урядові інстанції Української Держави не надійшло жодного повідомлення про напади селян на поміщицькі маєтки, про пожежі й отрави в економіях, про опір карателям, убивства окупантів, про те, що буквально кожен пуд хліба давався «з боєм» тощо. Глибинність і всезагальність руху особливо вражають, якщо зважити, що він був не стільки наслідком цілеспрямованої діяльності політичних сил (хоч останні докладали чимало енергії, щоб спертись на нього), скільки стихійною реакцією на справді нестерпне становище, на бажання можновладців позбавити перспективи клас, перед яким саянула зірка свободи, надія, що результати праці власних рук будуть належати йому — трударю; що держава захищатиме його від жорстокого примусу й дикого свавілля. Та емоції відчаю через недосягнуту мету були незрівнянні з природним опором повсюдним актам вандалізму, найжорстокішого знущання, які набули статусу державної політики.

Гетьманську владу та її прихильників селянство вважало своїми ворогами, із чого випливало їхнє ставлення до режиму. Прикметний із цього погляду лист одного з лідерів УДХП С. Шемета до П. Скоропадського, в якому речі називаються своїми іменами. «З північних повітів Полтавської губернії отримані Народною управою партії відомості про те, — говорилося у документі, датованому 17 травня 1918 р., — що члени сільської спілки, повернувшись з Києва після заборони селянського з'їзду в багатьох селах уже винесли постанови про те, щоб повбивати всіх тих, хто їздив до Києва обирати

гетьмана. Вже піднімається повстання проти влади гетьмана, починають убивати хлібопашців (землевласників), їх жінок і дітей, палити будинки їх, забирати їх хліб. Зараз уже четвертий день йде бій між повстанцями, з одного боку, і гайдамаками, з іншого боку, в околицях сіл Буромка, Денисівна, Хрестителеві Лубенського й Золотоніського повітів. Повстанці змушують і господарів хлібопашців вступати до їх військ. Агітація проти влади пана гетьмана має великий успіх».

Схожих документів про настрої та дії селян — величезна кількість.

Потерпілі ж власники ображались на уряд і гетьмана за брак твердості, м'якотілість і дедалі більше покладались на власну ініціативу та апеляції до окупаційних властей. Зрозуміло, що в останніх були «вагомі» підстави брати бік поміщиків, великих власників. Перспектива владнання суперечностей за таких обставин мала дуже песимістичний, радше примарний вигляд. «Що це за лютий час був на Україні! — вигукує М. Шаповал. — Гетьманщина лютувала: 8 липня видала “закон” про боротьбу з розрухою в сільському господарстві, на основі якого встановлено було кріпацтво: селян змушували силою обробляти панські землі. На початку вересня Скоропадський поїхав на поклон до Вільгельма II в Берлін (5 вересня), після чого гетьманщина підписала (10 вересня) договір з Німеччиною на передачу німцям 35 % врожаю. Гетьманщина була така страшна, що розпочалась по всій Україні боротьба проти буржуазної диктатури і німців. Боротьба велась партизанським способом селянами під проводом соціалістів-революціонерів і Селянської спілки. Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, де стверджується що на Україні за 6 місяців було вбито 19. 000 німецьких жовнірів і офіцерів в сутичках з селянами! Розуміється, з боку селянства впало значно більше. Німці почали вивозити в Німеччину, в концентраційні табори, багато борців, переважно соціалістів-революціонерів і членів Селянської Спілки».

Ці самі факти використовує в своєму дослідженні й П. Христюк, припускаючи, що кількість убитих окупантів була занижена штабними службами. Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як «війну із селянством», яка, у відповідь, перетворювалась на «війну селянства з гетьманщиною». Це підтверджується не тільки пропоміщицькими, антиселянськими законами й розпорядженнями гетьмана, його уряду, а й

численними фактами терору, що чинили карні експедиції (контрибуції, шмагання, страти, «покріпачення»), й такими ж численними фактами різноманітних форм спротиву — аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу.

Селянську війну, як одну з найприкметніших характеристик доби Гетьманату, змушений визнати і прихильник П. Скоропадського, один із міністрів його уряду та видатний український історик Д. Дорошенко. Навіть генерал А. Денікін усвідомлював відверто пропоміщицький, антиселянський курс аграрної політики П. Скоропадського й закономірність боротьби селянства проти режиму, що той курс здійснював: «Село піднялося за землю проти пана, проти німця як оборонця пана і відбирача хліба», — зазначав лідер білогвардійського руху Півдня Росії.

Підбиваючи підсумки аналізу причин розвитку селянського руху в 1918 р., сучасні дослідники обґрунтовано стверджують: боротьба селян спрямовувалась насамперед проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та насадження грабіжницької продовольчої політики. І хоча майже ніхто не керував проявами селянської непокори та протесту (особливо навесні — на початку літа 1918 р.), вони поширювались, «вкриваючи» цілі регіони, перетворюючись на дедалі змістовніші й радикальніші.

Селянство бралось за зброю, створювало партизанські загони, піднімалось на повстання. Серед інших особливою масштабністю та впертістю відзначалися Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні — червні 1918 р., а також повстання у Звенигородському й Таращанському повітах Київщини. Власне, селянський рух тоді охопив усі регіони України. Генерал Г. Ейхгорн, командуєчий німецькими військами в Україні, очевидно, не «зі стелі» брав цифру в 10—12 % українських селян, що пристали до повстанських лав. Вона була, так би мовити, «вистраждана» саме в безпосередній боротьбі з тими озброєними селянами, чисельність яких, таким чином, сягала 2,5 млн осіб. Втім цим даним не всі довіряють і навіть оспорюють.

«Повстання то розбурхувались, то на якусь хвилю стихали, — пише П. Христюк. — Але селянин і в думці не мав того, щоб хоч на хвилину скоритись банді розбійників, грабіжників і насильників на чолі з генералом Скоропадським і поміщиком Лизогубом. Від хати

до хати, від села до села перебігала думка про необхідність масового, одночасного по всій Україні селянського виступу проти катів. Зусилля Української Партії Соц.-Рев. і Центрального Комітету Всеукр. Селянської Спілки, направлені до того, щоб вдержати селянство від передчасних сепаратних виступів, що здебільшого закінчувались тільки задушенням їх і немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху. Селянство не могло стерпіти гетьмансько-поміщицького терору та знуцання і бралось за зброю в надії, що таки вдасться повалити панування поміщиків та капіталістів і повернути назад соціально-економічні і політичні здобутки Української революції, які селянин вже мав, відчував, розумів і цинив».

Виступи селянства жорстоко придушувалися, вони буквально захлиналися кров'ю, однак про замирення з режимом не могло бути й мови, що засвідчили нові масові повстання на Чернігівщині й Полтавщині наприкінці літа — на початку осені 1918 р. На катастрофічне погіршення свого становища рішуче реагували й робітники. Живучи з продуктів, придбаних на ринку чи в крамниці, вони були практично позбавлені можливості мати до них доступ, оскільки все виявлене продовольство відправлялося до Німеччини й Австро-Угорщини. До того ж хронічно не виплачувалася заробітна плата. Прикладом того, як нестерпні умови призводили до соціальної дії, став страйк залізничників, який вибухнув 15 липня і блискавично втягнув у своє «силове поле» 200 тис. працівників (з 240 тис. загалом на той час).

Подібні процеси, хоча і в менших масштабах, розвивалися і в середовищі інших верств працюючих, службовців, інтелігенції. Остання концентрувала свої суспільно активні елементи передусім в українських політичних партіях. Причому ті з них, хто спочатку займав проміжне становище між гетьманщиною й лівими силами, уже в травні 1918 р. згуртувалися в опозиційний режиму Український національно-державний союз. До нього ввійшли Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-самостійників, Українська трудова партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Об'єднана рада залізниць України й Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки. Прагнення відновити єдиний національно-демократичний фронт (як це було за Центральної Ради в 1917 р.) привели в союз і УСДРП та частину УПСР (центральної течії, від партії в травні відкололося ліве кри-

ло — «боротьбисти»). При цьому з УНДС було «витіснено» гетьманців-державників — хліборобів-демократів, що займали праве крило партійно-політичного спектра. Трансформувалася й назва об'єднання — з УНДС в УНС — Український національний союз.

З приходом у середині вересня 1918 р. до його керівництва замість соціаліста-федераліста А. Ніковського лідера соціал-демократів В. Винниченка почали здійснюватися кроки щодо підготовки антигетьманського повстання, яке б базувалося на масовому невдоволенні режимом П. Скоропадського й окупантів. Ця діяльність, хоча і проводилася таємно, активізувалася в міру того, як дедалі очевиднішою ставала поразка Четверного союзу у війні та невідвротність революційних потрясінь у Німеччині та Австро-Угорщині.

З неминучою втратою військової підтримки з боку Центральних держав шансів на виживання у режиму П. Скоропадського практично не залишалося. Гетьман та його оточення з кадетського, єдинонеділимського табору заходилися гарячково реалізовувати приховувану до того ідею. Українська Держава виступила ініціатором об'єднання нерадянської Росії — Дону, Кубані, Кавказу, Криму й Добровольчої армії. Всіх їхніх представників спеціальною телеграмою було запрошено надіслати на спеціальну конференцію до Києва з метою погодження дій, які мали б «полегшити» спільну долю. На Добровольчу армію гетьман покладав особливо великі надії, оскільки упродовж всього періоду свого правління таємно й відкрито сприяв Білому руху. Однак керівництво «добровольців» недвозначно заявило, що не потерпить жодних претензій будь-яких національно-державних одиниць на існування — всі вони мають розчинитись у «єдиній і неділимій»».

Як і наприкінці 1917 р., на заклик офіційного Києва відгукнувся лише отаман Всевеликого Війська Донського. Тепер це був не О. Каледін, а П. Краснов. 3 листопада на станції Скороходово відбулася таємна зустріч двох царських генералів — П. Скоропадського і П. Краснова, які не просто швидко порозумілися, а й домовилися, що саме Українська Держава розпочне процес відродження «єдиної Росії», яке означало початок одночасного знищення української державності. П. Краснов сам поспішив розсекретити угоди, які хотіли до часу не робити надбанням громадськості. Це завдало потужного удару по авторитету П. Скоропадського, відразу дезавуювало його українську риторичку.

З блискавичною оперативністю з акції П. Скоропадського того ж таки 14 листопада, скористався В. Винниченко, обраний напередодні головою Директорії — органа для керівництва антигетьманським повстанням. Четверо членів Директорії виїхали до Білої Церкви, щоб почати наступного дня збройний похід на Київ для повалення режиму. А В. Винниченка, який, окрім інших якостей, мав видатний літературний таланти, залишили в Києві для написання й поширення відозви до українства із закликами до підтримки повстання. Як і очікувалося, документ виявився яскравим, пристрасним, мобілізуючим, тонко враховував домінуючі психологічні настрої та гостроту моменту.

Організоване Директорією антигетьманське повстання мало серйозні шанси перемогти буквально в тижневий строк, та цьому завадили непрості міжнародні чинники, дещо пролонгувавши офіційне існування Української Держави. 14 грудня 1918 р. генерал П. Скоропадський оголосив, що він зрікається влади. На відміну від багатьох попередніх гетьманських документів, останній державний акт виявився небагатослівним і дуже мінорним: «Я, гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців докладав усіх моїх сил, щоб вивести країну з того важкого становища, в якому вона перебувала. Бог не дав мені сили впоратися з цим завданням. Нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись винятково добром України, від влади відмовляюсь».

І смислом, і духом наведений документ кричуще дисонує із численними спробами адептів національного монархізму довести, що гетьману вдалося навести в Україні лад і порядок, а запропонована модель суспільної організації була найкращою за всю буремну добу 1917—1920 рр. І якщо згодитися з тим, хто вважає, що «зречення продемонструвало найвищий ступінь культури П. Скоропадського», то мабуть, якнайперше треба вести мову про чесне визнання гетьманом безрезультатності спроби вивести край із кризи, провалу здійснюваної політики.

Перевдягнений у німецьку військову форму, П. Скоропадський переховувався деякий час у Києві, а потім виїхав із санітарним поїздом за межі України. В емігрантській пресі невдовзі з'явилися твердження ад'ютанта П. Скоропадського — С. Моркотуна (керівника однієї з київських масонських лож) про те, що Головний отаман повстанських військ С. Петлюра знав про місце, в якому пере-

ховувався П. Скоропадський, однак отримав розпорядження масонів не чіпати гетьмана та не зважився на непослух. Хоча публічний скандал виявився гучним і тривалим, Головний отаман ніколи не висловив жодного слова на свій захист, не спростував жодного свідчення, які наводили і супротивники, і колишні співники, зокрема В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші.

З погляду вищевикладеного навряд чи доцільним видається додатковий пошук суб'єктивних причин краху гетьманської моделі державності. Вона виявилася історичним анахронізмом, незважаючи на пізніші спроби прихильників П. Скоропадського заднім числом довести її теоретичні та логічні переваги. В умовах революційного збурення вона не змогла скільки-небудь ефективно конкурувати й з планами відродження, з одного боку, демократичної республіки (Українська Народна Республіка), а з іншого — соціалістичної республіки (Українська Соціалістична Радянська Республіка). Інше місце і роль Української Держави в історичному поступі українства уявити собі важко.

Мабуть, зовсім не варто підозрювати П. Скоропадського в нещирості, коли, за його словами з останньої грамоти-відречення, він прагнув керуватися «винятково добром України». Та в історичного поступу своя глибинна детермінованість, а в революцій — своя логіка і свої невблаганні закони. Збагнути їх непросто, а воювати з ними — значить, зрештою, неминуче програвати... Іншого в багатовіковому суспільному досвіді поки не було.

Опинившись в еміграції, П. Скоропадський поселився з родиною на віллі неподалік Берліна і зусиллями прихильників перетворився на прапор українського монархізму. Заснував Союз гетьманців-державників. Майбутнє України бачив у конституційній монархії. Правда, великої ваги правий сегмент українських емігрантів не мав, помітним авторитетом на міжнародній арені не користувався.

Помер останній гетьман України від важкого поранення, якого зазнав під час бомбардування, 25 квітня 1945 р. у м. Меттен (Німеччина).

### **Праці П.П. Скоропадського**

Слово ясновельможного пана гетьмана Павла Скоропадського на святочних загальних зборах МОСГД. Берлін (22.02.1942).

Спомини. Київ, 1992.

Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 рр. Київ; Філадельфія, 1995.

Спомини. Кінець 1917 — грудень 1918 рр. Київ, 2018.

**Праці з додатковою інформацією про П.П. Скоропадського**

- Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Провал проекту малоросійської України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. Київ, 2004.
- Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1—3. Київ; Відень, 1920 (1990).
- Гетьманат Павла Скоропадського. Історія, постаті контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19—20 травня 2008 р. Київ, 2008.
- Деникин А. Очерки русской смуты: в 5-ти т. Т. 5. Париж, 1926.
- Державник і Держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України: зб. наук. праць. Київ, 2018.
- Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Ужгород. Т. 1. 1932; Т. 2. 1930.
- Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ, 1997.
- Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936.
- Любовець О. Політична опора гетьманату П. Скоропадського. Київ, 2009.
- Михайлова О.Ю. Павло Скоропадський «Крім негідників, усі підуть за мною». Київ, 2018.
- Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). Київ, 1995.
- Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ, 2003.
- Папакін Г.В. Павло Скоропадський та Українська академія наук. Київ, 2018.
- Піріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ, 2008.
- Піріг Р.Я. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.
- Рєєнт О.П. Павло Скоропадський. Київ, 2003.
- Савченко В. Павло Скоропадський. Київ, 2009.
- Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. К., 1999.
- Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 2: Рік 1918. Київ, 2010.
- Солдатенко В.Ф. «Бог не дав мені сил справитись із цим завданням» (П. Скоропадський) // Проект «Україна». 1917—1920 рр. Постаті. Харків, 2011.
- Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн. Украина в 1917—1920 гг. Историко-историографические эссе. Москва, 2018.
- Феденко П. Влада Павла Скоропадського. Лондон — Мюнхен, 1968.
- Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. 1—3. Прага, 1921.
- Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.
- Шкільняк М. Павло Скоропадський та його гетьманування // М. Шкільняк Україна у боротьбі за державність в 1917—1921 рр. Київ, 2016.

## МИКОЛА ВАСИЛЕНКО

Звання академіка не просто почесне, воно викликає особливу повагу в будь-якої людини. А якщо мова заходить про одного з перших академіків в державі, фундатора вищої наукової організації та президента академії наук, авторитет такої особистості незаперечний. Коли ж видатний вчений робить помітний внесок ще й у національне державотворення, йому гарантується місце серед тих, кого по праву відносять до національної політичної еліти. Саме таким і був Микола Прокопович Василенко, якому судилося справляти істотний вплив на свідомість і долю українського загалу.

Майбутній громадсько-політичний і державний діяч, історик держави і права, академік Всеукраїнської академії наук України народився 2 (14) лютого 1866 р., в с. Єсмань Глухівського повіту Чернігівської губернії, в сім'ї дрібного службовця. 1883 р. закінчив Глухівську шестикласну прогімназію. Сьомий — восьмий класи проходив у Полтавській гімназії. Після закінчення гімназії 1885 р. вступив до Дерптського університету на медичний факультет, а згодом перейшов на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1890 р. і захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата російської історії. Відтак М. Василенко переїхав жити до Києва; восени 1890 р. та протягом 1891 р. вдосконалював свої знання вже в Університеті Святого Володимира, відвідуючи лекції В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, В. Іконнікова, І. Лучицького, О. Лазаревського та інших відомих професорів: став членом редакційної колегії журналу «Киевская старина».

Протягом 1893—1903 рр. Микола Прокопович викладав у жіночій гімназії, Фундуклеївській гімназії та Володимирському Київському кадетському корпусі. З 1903 р. перейшов на державну службу: був неодмінним членом губернської опіки щодо народної тверезості (посада в штаті Міністерства фінансів) і одночасно секретарем губернського статистичного комітету (Міністерство внутріш-

ніх справ). 1905 р. подав у відставку і почав займатися редакторською працею.

Впродовж 1905—1906 рр. М. Василенко був фактичним редактором газети «Киевские отклики», яка стала одним із найважливіших осередків громадсько-політичного життя Києва; писав передові публіцистичні та науково-популярні статті, рецензії, бібліографічні огляди. За публікацію матеріалів «антидержавного змісту» (із закликами до запровадження республіканського ладу в Росії та захисту політичних в'язнів) був засуджений на один рік ув'язнення в петербурзькій тюрмі «Кресты». Вивчивши правознавство, 1907 р. успішно витримав іспити в Державній юридичній комісії при Новоросійському університеті в Одесі й отримав диплом першого ступеня, що надавав йому право на здійснення адвокатської діяльності.

1910 р. М. Василенко вступив до лав Конституційно-демократичної партії. Водночас він належав і до міжпартійного об'єднання — Товариства українських поступовців, яке мало багато рис політичної партії та врешті-решт у червні 1917 р. перетворилося на Українську партію соціалістів-федералістів. 1910 р. склав іспити на здобуття ступеня магістра російської історії при Київському університеті; 1911 р. йому було присвоєно звання приват-доцента.

Протягом кількох років М. Василенко читав лекції в університеті, але у січні 1913 р. його звинуватили в «українському сепаратизмі», прихильності до ідей М. Грушевського, і він був змушений відмовитися від викладацької діяльності. Засоби до існування йому дала адвокатська практика. 1914 р. М. Василенко став присяжним повіреним при Одеській судовій палаті, де провів майже 150 справ. А в 1916 р. був призначений захисником при канцелярії 12-го кримінального відділення Київського окружного суду.

Однак Миколу Прокоповича дедалі більше приваблювали наукові студії. Особливу насолоду він відчував, долучаючись до вивчення джерел з історії козацьких часів. В історіографії закріпилась думка, що після М. Грушевського М. Василенко був найгрунтовнішим знавцем Гетьманщини, її архівної спадщини. Це знайшло втілення в багатьох публікаціях, зокрема у фундаментальній праці «Нариси історії Західної Русі та України» (1916 р.).

Високий фаховий рівень досліджень, широка джерелознавча ерудиція, щира повага до минулого рідного народу вирізняли М. Василенка в колі науковців. Користуючись зростаючою повагою в

культурно-просвітницькому середовищі, він отримував пропозиції на публікацію статей у престижно-фундаментальних виданнях. Лише в енциклопедіях Брокгауза і Ефрона та братів Гранат було вміщено близько 90 матеріалів за авторства М. Василенка.

Із початком революції становище М. Василенка змінилося. 24 березня 1917 р. Тимчасовий уряд призначив його куратором Київської шкільної округи (до неї входили Київська, Чернігівська, Полтавська, Вінницька і Подільська губернії), а 19 серпня 1917 р. — товаришем (заступником) міністра освіти по відділу вищої школи Тимчасового уряду. Він був прихильником еволюційного шляху формування української системи народної освіти, що розходилося з політикою українізації освіти, виробленою I та II Всеукраїнськими учительськими з'їздами та здійснюваною генеральним секретарством освіти.

Після Жовтневого перевороту М. Василенко повернувся з Петрограда в Україну. Цілком віддався науково-педагогічній діяльності, був обраний професором у кількох вищих школах Києва, читав історію України та історію українського права на Вищих жіночих курсах, в Українському народному університеті та інших навчальних закладах. Він не брав активної участі в політичному житті під час правління Центральної Ради, хоча в січні 1918 р. був обраний як юрист за фахом до Генерального Суду Української Народної Республіки.

За гетьманства П. Скоропадського М. Василенко повернувся до політичного життя. У день перевороту він був запрошений до складу уряду, а 30 квітня П. Скоропадський доручив йому формування кабінету. Гетьман цінував М. Василенка за широку ерудицію, інтелігентність, високу працездатність, особливо ж — за ґрунтовне знання українського питання, помірковане ставлення до росіян, їхньої культури. Щоправда, глава Української Держави зазначав, що Миколі Прокоповичу «були притаманні всі якості й недоліки наших професорів». А втім, незважаючи на це, гетьман вважав, що «мати такого міністра народної освіти все ж була знахідка».

Використавши свої зв'язки, М. Василенкові вдалося залучити в уряд досить авторитетних на той час діячів, сформувати першу гетьманську Раду міністрів. Проголовувавши на двох перших засіданнях уряду 2 і 3 травня 1918 р., М. Василенко передав прем'єрські обов'язки Ф. Лизогубу, а за собою залишив посаду міністра освіти

(з другої половини червня — міністра освіти та мистецтв) та за сумісництвом (до 21 травня) міністра закордонних справ.

Приступаючи до виконання обов'язків міністра освіти, М. Василенко на початку травня 1918 р. подав гетьманові доповідну записку, де зазначив умови, на яких він погоджувався прийняти цей пост. У записці висувались такі вимоги: заснувати 4 українські університети, українізувати всі типи шкіл, заснувати Академію наук, національні бібліотеки, архів, музей та театр.

Значну частину цього плану Миколі Прокоповичу вдалося оперативно втілити в життя. Були започатковані Українська національна бібліотека та два українських державних університети в Києві та Кам'янці-Подільському, відкрито 50 нових українських загальноосвітніх шкіл, вжито заходів щодо організації в нижчих школах навчання українською мовою тощо.

Користуючись особливою довірою й повагою П. Скоропадського, який часто радився з відомим інтелектуалом (а той, своєю чергою, вважав гетьмана високоосвіченою, інтелігентною особою), М. Василенко добився менше ніж за півроку свого керівництва міністерством освіти підписання 72 законів та наказів загальнодержавного значення, підготовлених у підпорядкованому йому відомстві.

Предметом окремої турботи урядовця-патріота стала мовна політика. Підтримку, розвиток, розширення царини функціонування української мови він розцінював як надзвичайно важливий чинник національного державотворення. «Мова і нині є одним з тих гасел, які подають силу цій державності, — наголошував Микола Прокопович. — Я вважаю питання про українську мову надзвичайно важливим у державному будівництві України».

Водночас міністр освіти виявляв делікатність, національний такт, навіть обережність (можливо, певне значення тут мала приналежність до партії російських кадетів), коли підходив до питання про ступінь рішучості застосування адміністративних акцій на кшталт різних обмежень, заборон тощо в проведенні реформ у сфері культури й мовної політики. «Держава має прийти на допомогу цьому, — наголошував М. Василенко, — не заборонами, не дратуванням національностей, а створенням у якомога більшій кількості тих установ, які сприяють ростові і зміцненню української національної культури».

Але на особливу увагу заслуговує участь М. Василенка у заснуванні Української академії наук (УАН). За твердженням В. Вернадського, у Миколи Прокоповича, з яким «одразу склалися дорогі для нас обох дружні стосунки», «першого виникла думка про створення Української академії». Тут він продовжив підготовчу роботу, проведenu Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові (НТШ) і Українським науковим товариством у Києві (УНТ), які очолював М. Грушевський. З ініціативи М. Василенка до Києва було запрошено В. Вернадського, а також таких велетів наукової думки, як А. Кримський, В. Іконніков, В. Перетц, М. Туган-Барановський О. Левицький, І. Огієнко, Д. Багалій.

За два місяці (з травня по червень) вони зібрали три комісії: зі створення національної української бібліотеки світового зразка, по наукових установах та вищій школі, з розробки законопроекту про заснування Української академії наук. 30 липня 1918 р. М. Василенка було призначено заступником голови Ради Міністрів Української Держави, а 9 серпня 1918 р. — президентом Державного Сенату — вищого судового органу України, що був створений замість колишнього Генерального Суду.

Невдовзі було розв'язано й питання про заснування Української академії наук. 14 листопада 1918 р. було ухвалено відповідний закон, а 27 листопада відбулися установчі збори. Президентом став В. Вернадський, а першими академіками 12 визначних вчених. Учені надзвичайно високо оцінили роль М. Василенка у створенні вищої наукової установи в Україні. У спеціальному зверненні відзначалося: «Спільне Зібрання Української Академії наук у Києві 30 листопада 1918 року, вперше зійшовшись на ділову працю після виборів свого президента, одноголосно постановило заслати Вам, Високоповажний Миколо Прокоповичу, своє щире привітання та гарячу подяку, що будиши Міністром Народної Освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії». А перший президент УАН взагалі вважав, що втілити в життя його план зі створення вищої наукової установи України вдалося тільки завдяки зусиллям Миколи Василенка.

В жовтні М. Василенко вийшов зі складу гетьманського уряду, залишаючись президентом Державного Сенату. З політичного боку це рішення було зумовлено тим, що в цей час П. Скоропадський

прагнув досягти угоди з керівництвом українських соціалістичних партій, обіцяючи включити їхніх представників до складу уряду, який в результаті мав стати більш «українсько-національним». Це викликало рішучий протест у групи міністрів-кадетів, лідером якої був М. Василенко.

В добу Директорії М. Василенко вже не брав активної участі у політичному житті, хоча його прізвище й було названо у складі відновленого Генерального Суду. Він більше зосередився на науково-викладацькій діяльності. У лютому 1919 р. був обраний президентом Київського університету, також читав курси лекцій у кількох інших вузах.

Особливо багато й плідно вчений працював в історико-юридичній сфері досліджень, надаючи особливої уваги археографічному аспекту — виявленню, збиранню, вивченню, систематизації і публікації пам'яток історії та культури українського народу.

26 липня 1920 р. М. Василенка обрали академіком Української академії наук. 18 липня 1921 р. спільним зібранням УАН його було обрано президентом Академії наук. Тоді ж Українська академія наук була перейменована на Всеукраїнську академію наук (ВУАН).

27 лютого 1922 р. М. Василенко на вимогу більшовицького уряду склав повноваження президента, а сам заглибився в суто наукову працю. У вересні 1923 р. академіка було заарештовано за участь у контрреволюційній організації «Київський обласний центр дій» і засуджено до 10 років ув'язнення, але, завдяки неодноразовим клопотанням академічної громадськості, зарубіжних вчених і політиків, 24 листопада 1924 р. М. Василенка було помилувано та звільнено з-під арешту.

Протягом всієї наукової діяльності М. Василенко входив до складу багатьох наукових товариств, комісій та комітетів. 1891 р. вступив до Історичного товариства Нестора-літописця, членом якого, а певний час і головою, був протягом майже сорока років. Був одним із членів-фундаторів Українського наукового товариства (УНТ), заснованого 1906 р.; 1910 р. став головою історичної секції УНТ. 1911 р. обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові; входив до складу історико-філософської секції цього товариства і його Археографічної комісії. Як адвокат був членом Київського юридичного товариства при Київському університеті. Протягом 1922—1926 рр. очолював Товариств-

во правників при ВУАН. У 1925—1933 рр. плідно працював на посадах голови соціально-економічного відділу ВУАН та Голови Комісії по вивченню історії західноруського та українського права, в інших академічних комісіях та комітетах. З 1934 р. припинив активну наукову працю. Визначний вчений залишив по собі велику наукову спадщину, зокрема фундаментальні дослідження української історії, історіографії, суспільного устрою та права, політичних поглядів українських діячів, мислителів. Показчик лише основних друкованих праць складає близько 300 творів, а загалом — понад 500 публікацій.

Помер М. Василенко 3 жовтня 1935 р. в Києві.

### Праці М.П. Василенка

Генеральное следствие о маенностях Киевского полка: 1729—1730 / Под ред. Н.П. Василенко. Киев, 1892.

Генеральное следствие о маенностях Киевского полка: 1729—1730 / Под ред. и с предисл. Н.П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-Летописца. 1893. Кн. 7. Отд. 3.

Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н.П. Василенко. Вып. 1: Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка, 1729—1830. Чернигов, 1901.

Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н.П. Василенко. Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений. Чернигов, 1902.

М.С. Грушевский как историк // Украинская жизнь. Кн. 12. Москва, 1916.

Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев, 1916.

До Ради Міністрів Української Держави від міністра народної освіти та мистецтв пояснююча записка по законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. Київ, 1918.

Промова п. міністра народної освіти і мистецтв Н.П. Василенка при відкритті діяльності комісії, 9-го липня 1918 р. // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. Київ, 1919.

Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. Т. 3. Москва, 1929.

Матеріали до історії українського права / ВУАН. Зб. соціал.-екон. відділу. № 11. Т. 1. Київ, 1929.

### Праці з додатковою інформацією про М.П. Василенка

- Василенко Микола Прокопович // Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. Київ, 1969.
- Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Другий президент. Історико-бібліографічний нарис про М.П. Василенка / Вісн. АН УРСР. № 2. 1990.
- Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. Київ, 1991.
- Доленга С. Скоропадщина. Варшава, 1934.
- Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Ч. 3; Доба гетьманщини (1918). Львів, 1923.
- Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. 2; Українська гетьманська держава 1918 р. Ужгород, 1930.
- Листування Володимира Вернадського з українськими вченими і громадськими діячами // К. Ситник, Т. Бєвз. Володимир Вернадський. Людина. Громадянин. Учений. Київ, 2017.
- Микола Василенко: «Московські вчені задрять Українській академії наук. Документи до 125-річчя з дня народження // Вісник АН УРСР. № 2. 1991.
- Микола Прокопович Василенко. (Біобібліографія вчених Української РСР). Київ, 1990.
- Наріжний С.М. П. Василенко і його наукова діяльність. Відбитка з «Нашої культури» за 1936 р. Львів, 1936.
- Оглоблін О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. 1966. № 3—4.
- Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). Київ, 1995.
- Пиріг Р.Я. Уряди гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.
- Полонська-Василенко Н.Д. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність // Український історик. № 3—4. 1966.
- Революция на Украине по мемуарам белых. Москва: Ленинград, 1930.
- Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія, 1995.
- Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки; в 4-х т. Т. 2; Рік 1918. Київ, 2009.
- Солдатенко В.Ф. «Мати такого міністра народної освіти все ж була знахідка» (М.П. Василенко) // Проект Україна 1917—1920 рр. Постаті. Київ, 2011.
- Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р. Вінніпег, 1965.
- Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. 3. Прага, 1921.
- Юрчук В.І. Один з фундаторів Української академії наук (Микола Василенко) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. Київ, 1994.

## ДМИТРО ДОРОШЕНКО

Одним із природних плацдармів, на якому захищалася українська справа, відточувалася, рафінувалася українська ідея, була історична наука. І одним з її відданих, послідовних «бійців», чи то потужних чорноробів, невтомних популяризаторів усе творче життя був Дмитро Іванович Дорошенко. Ще до революції його численні публікації в різноманітних виданнях про минуле народу, непростий поступ нації, її кращих уособлень все ширше розходилися серед одноплемінників, викликаючи в душах і свідомості натхнення, віру в майбутнє, а також почуття вдячності до вченого. Його популярність була доволі значною та продовжувала зростати, сягнувши апогею в час пошуку шляхів суспільно-політичного розвитку українства, що сходило на новий щабель свого розвитку.

Майбутній учасник революційних подій, громадський і державний діяч, дипломат, вчений-історик, публіцист, народився 8 (20) квітня 1882 р. у м. Вільно (нині м. Вільнюс, Литва) в сім'ї військового ветеринара. Походив зі старовинного козацько-гетьманського роду. Освіту здобув у Варшавському, Петербурзькому і Київському університетах (1909 р.). Розпочав активну громадську діяльність спочатку в українській студентській громаді, згодом — в РУП та УСДРП. Набагато пізніше свої політичні вподобання студентської пори коментував так: «Я побачив, що не може бути “свідомого українця” — не соціаліста, чи хоч не радикала, і що не можна принести добра Україні, не “працюючи” в якійсь соціал-революційній партії». Він наголошував, що «не захоплювався ніколи доктринами» і мав нахил «до живого діла» — в «Раді», «Просвітах», Товаристві українських поступовців.

Громадсько-наукову діяльність розпочав 1897 р., друкуючи власні статті спочатку в галицькій, а потім російській та українській пресі. Співпрацював із петербурзьким журналом «Украинский вестник», часописами «Нова громада», «Рідний край», «Рада», журналами «Україна», «Літературно-науковий вісник», а також працю-

вав у Київському товаристві «Просвіта», Українському науковому товаристві. У 1908 р. став одним з найдіяльніших членів ТУП.

Не маючи можливості одержати посаду вчителя в навчальних закладах Києва, Д. Дорошенко 1909 р. переїхав до Катеринослава, де працював у комерційній школі учителем історії. Водночас співробітничав у Катеринославській вченій архівній комісії, редагував «Летопись ученой архивной комиссии», часопис «Дніпрові хвилі» (1910—1913 рр.), був заступником голови Катеринославського товариства «Просвіта». Великий вплив на нього в той час мав Б. Грінченко. Зайнявшись систематичними науковими дослідженнями, Д. Дорошенко надрукував десятки статей про визначних українських діячів і вчених (Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, Б. Грінченка, М. Грушевського, Г. Барвінок, М. Лисенка, Д. Яворницького, В. Біднова, Я. Новицького та інших), про українську мову, освітні та громадсько-наукові заклади, про етнографічні особливості різних земель України.

Багато займався усною пропагандистською роботою — читав лекції, виступав у різних аудиторіях із просвітницькою метою. Повернувшись 1913 р. до Києва, викладав історію в двох комерційних школах і одночасно працював бібліотекарем Історичного музею та секретарем Українського наукового товариства. У 1915 р. його обрали уповноваженим Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті та заступником голови «Товариства допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій», головним завданням якого стала турбота про біженців-галичан.

Діяльність в українському громадському русі висунула Д. Дорошенка на керівні посади в революційну добу. Він був обраний товаришем (заступником) голови Центральної Ради та призначений заступником губерніального комісара Київщини (віце-губернатором). Не маючи можливості поєднувати обидві посади, Д. Дорошенко попросив Центральну Раду звільнити його від обов'язків товариша голови. На з'їзді ТУП (25—26 березня 1917 р.), коли товариство було реорганізовано у Союз українських автономістів-федералістів, його обрали до складу Тимчасового ЦК союзу, який на Всеукраїнському національному конгресі делегував Д. Дорошенка членом Центральної Ради.

А Тимчасовий уряд призначив його в квітні крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора. З реор-

ганізацією Союзу українських автономістів-федералістів в Українську партію соціалістів-федералістів став одним із її лідерів. Після відступу російських військ із Галичини в липні 1917 р. змушений був повернутися до Києва.

В серпні 1917 р. під час першої кризи в Генеральному секретаріаті Д. Дорошенко опинився в епіцентрі подій, протягом кількох днів (13—18 серпня) був головою українського уряду. Після драматичних переговорів української делегації на чолі з В. Винниченком у Петрограді 4 серпня 1917 р. з'явилася Тимчасова інструкція Тимчасового уряду Генеральному секретаріату України. Цей документ зухвало відкидав помірковані домагання українців, зафіксовані в «Статуті вищого управління Україною», вкрай обмежував прерогативи Генерального секретаріату як органу Тимчасового уряду, практично навпіл розчленовував Україну (визнавав належними до неї лише 5 з 9 губерній).

Хоча В. Винниченко, не дочекавшись завершення переговорів і не ознайомившись навіть із проектом згаданої інструкції (Тимчасовий уряд свідомо зволікав із визначеними кроками), залишив Петроград, повернувся до Києва, саме на нього в українських колах було покладено відповідальність за невдачу дипломатичної місії та вкрай незадовільний текст документа. Значне невдоволення соціал-демократом В. Винниченком виявляла фракція УПСР, а Тимчасовий уряд саме розпочав масовану кампанію проти голови Генерального секретаріату як «німецького шпигуна».

Тому з початком обговорення ситуації, що склалася, на сесії Української Центральної Ради 6 серпня 1917 р. В. Винниченко заявив, що складе повноваження, незалежно від результатів обговорення інструкції та рішення щодо ставлення до неї. Ліве (радикальне) крило Центральної Ради (на чолі з М. Поршем) висловилося за відхилення інструкції, помірковане (на чолі з В. Винниченком) — за її прийняття, але із цілою низкою застережень, які б значною мірою дезавувували антиукраїнську спрямованість документа.

Д. Дорошенко, який у момент оголошення інструкції перебував у Петрограді, ознайомившись з її проектом, радив прийняти документ і розглядати його як перший крок будівництва уряду з надією, що життя згодом внесе свої корективи. Про цю його позицію добре знав Тимчасовий уряд. 9 серпня, після прийняття Центральною Радою Інструкції Тимчасового уряду, голова Генерального секретаріа-

ту В. Винниченко заявив, що виконавчий орган у повному складі подає у відставку, залишаючись виконувати функції до сформування Малою Радою нового Секретаріату. Паралельно Тимчасовий уряд продовжував тиск на голову Центральної Ради, домагаючись будь-що відсторонити «яскравого соціаліста» В. Винниченка від урядових справ і надати перевагу Д. Дорошенку, що досить лояльно ставився до офіційного Петрограда і добре зарекомендував себе на посаді урядового комісара Галичини й Буковини, а на той момент висувався на посаду губернського комісара Чернігівщини.

Виходячи з усіх згаданих обставин, В. Винниченко на засіданні Малої Ради 13 серпня 1917 р. категорично заявив про свій відхід від урядових справ. Того ж дня на засіданні президій фракцій Центральної Ради було доручено сформувати новий склад уряду Д. Дорошенку. Погодився на такий варіант і голова Центральної Ради М. Грушевський, хоча всім були відомі ревні стосунки між двома українськими діячами-істориками.

Не виключено, що М. Грушевський просто змушений був підкоритись масонській дисципліні (на зв'язки по масонській лінії з Петроградом — і свої, і Дорошенкові — через барона Ф. Штейнгеля він кілька разів обережно посилається у своїх спогадах). Як би там не було, Д. Дорошенко взявся за формування Генерального секретаріату і вироблення його платформи. Однак сформувати високоавторитетний, кваліфікований Генеральний секретаріат з досвідчених політиків і добрих фахівців виявилось справою дуже нелегкою. Більшість тих, кому були запропоновані посади генеральних секретарів, відмовлялись. Цікаво при тому відзначити, що барону Ф. Штейнгелю було запропоновано портфель генерального секретаря торгу і промисловості.

Та найбільші ускладнення виявились у іншій площині. Коли Д. Дорошенко виголосив у Малій Раді коротку декларацію з приводу платформи Секретаріату, вибухнув конфлікт. За словами М. Грушевського, «се була присяга на вірність чиновника, пошанованого довір'ям начальства, а не парламентарського прем'єра, яким ми всі уявляли собі голову Ген[ерального] секретаріату: Дорошенко заявив, що приймаючи уряд голови Ген[ерального] секретаріату, відповідального перед Тимчас[овим] урядом, він, як досі на своїх комісарських урядах, буде точно виконувати всі доручення уряду і т. д. Се був чистий скандал, особливо в тодішнім моменті, коли ми

збирались вести організовану боротьбу з інструкцією, Тимчас[овим] урядом, московською нарадою, конвенцією, буржуазією і т. д.»

Хоч і дещо м'якше, та, по суті, так само розцінив епізод і В. Винниченко. «...Перший же виступ Д. Дорошенка перед Центральною Радою, — писав він, — показав, що він не відповідав тим завданням, які склалися на голову українського революційного Уряду. Д. Дорошенко, стоявши весь час поза життям і діяльністю Ц. Ради, не бравши безпосередньої участі в революційному ходові всіх подій, не розумів і не відчував духу й змісту нашого напрямку. Він дуже точно, совісно підійшов до Інструкції, прийнявши її, як справжню Конституцію, якої треба строго додержуватись. З його невеличкого експозе Ц. Рада побачила, що в його особі був би не революціонер, не борець за дальший розвиток здобутків, а акуратний і совісний урядовець Тимчасового Правительства. Розуміється, це не могло задовольнити Ц. Раду».

Під впливом М. Грушевського Д. Дорошенко згодився змінити декларацію, наблизивши її до платформи Другого Універсалу, й оперативно це здійснив. Проте, незважаючи на прохання голови Центральної Ради до репортерів не вміщувати завчасно розповсюджений серед них текст попередньої декларації, «Киевская мысль» оприлюднила заяву Д. Дорошенка. Це, природно, додало масла у вогонь, а в Д. Дорошенка викликало сумніви щодо вірності прийнятого політичного рішення.

«До того ж, — повідомляє М. Грушевський, — як він (Д. Дорошенко. — В. С.) мені розповів — приїхав з московської наради Штейнгель — його протектор в городському союзі, — поділився з ним враженнями, що кадетський противукраїнський курс зміцнюється, перспективи української автономії і “краєвого органу” дуже слабкі, отже з того виходило, що Ген[еральний] секретаріат — установа ілюзорна, і Дорошенкові ніяк не треба зв'язуватись з нею й ризикувати постом чернігівського губернатора, з котрого він був таким щасливим... Отже, Дорошенко заявив мені, що він не хоче бути в Генеральнім секретаріаті. Було се дуже недоречно, грозило новими провокаціями і ускладненнями, бо Винниченка уряд міг би не затвердити. Але не було що робити. Дорошенко ніяк не хотів ризикувати своїм щастям, а за те обіцяв їхати до Петербурга і просити за затвердження Винниченка. Кінець кінцем вирішено було помириться з сим фактом і пробувати щастя з Винниченком — за браком

якоїсь іншої комбінації. По закритті засіданні 18 серпня, що затяглося в глибоку ніч, проголошено відмову Дорошенка; вона мотивувалася тим, що метод фракційного формування не оправдав себе: кандидати, визначені до Генерального секретаріату фракціями, часто в їх неприсутності, без попереднього порозуміння, відмовлялися від сих доручень, і справа протягається. Тому Мала Рада прийняла відмову Дорошенка до відому й доручила формування кабінету Винниченкові».

Пізніше Д. Дорошенко доводив, що М. Грушевський, незважаючи на певні тертя, що виникли, дуже вмовляв його залишитися на посту голови Генерального секретаріату, однак зашкодила та обставина, що його вважали креатурою Тимчасового уряду (саме так було витлумачене й інтерв'ю заступника прем'єр-міністра М. Некрасова, що з'явилося у ті дні). А у своїй відомій праці «Історія України. 1917—1923 рр.» він писав, що «Центральна Рада доручила йому скласти Генеральний секретаріат, перше автономне українське правительство, але скоро зрікся формування цього правительства й головування в ньому через тактичні й принципіальні розходження з головою Ц. Ради проф. М. Грушевським».

Д. Дорошенко стверджував також, що він сам взявся вмовляти В. Винниченка повернутися на залишену посаду й очолити той склад Генерального секретаріату, який запропонував Д. Дорошенко, що він же пообіцяв якнайшвидше владнати з Тимчасовим урядом питання про затвердження Секретаріату і домогся цього.

Наприкінці серпня Д. Дорошенко був призначений губернiальним комісаром Чернігівщини зі збереженням за ним і посади галицько-буковинського комісара. Оцінюючи дещо пізніше тогочасні події, Д. Дорошенко писав: «Революція 1917 року відкрила всю підсвідому, органічну “нереволюційність” моєї вдачі, моєї психіки. Спочатку непомітно для інших я в революції грав уже здержуючу роль, був фактично контрреволюціонером і всі свої високі посади в новій пореволюційній ієрархії використовував не для “углублення революції”, а для її загальмування: революцію я стрів без ентузіазму; із самих перших днів мене охопило пророче передчуття чогось страшного, але ніколи було віддаватись почуттям».

З переїздом до Чернігова, за словами Д. Дорошенка, «більше на службі в “Українській революції”» він не був. З падінням Тимчасового уряду Центральна Рада і Генеральний секретаріат надали

Д. Дорошенкові статус свого представника в Чернігові. Проте реальної влади в його руках було мало. Маса швидко більшовизувалася. Дмитро Іванович, відчуючи свою безпорадність, залишив Чернігів напередодні встановлення там влади Рад і переїхав до Києва. Однак і тут чогось корисного зробити не зміг.

Під час відступу Центральної Ради на Волинь залишався в Києві, проте не крився від радянських властей, відвідав кілька разів свого земляка, головнокомандувача збройних сил радянської України Ю. Коцюбинського, намагався довести до кінця незавершені справи по галицько-буковинському комісаріату. І ще — брав участь у діяльності ЦК партії соціалістів-федералістів разом із С. Єфремовим, А. Ніковським, В. Прокоповичем та іншими громадсько-політичними діячами.

З поверненням до Києва Центральної Ради разом з австро-німецькими окупаційними військами Д. Дорошенкові пропонували посади міністра освіти, посла до Голландії, але він згоди не давав. Пізніше він пояснював це невірою в можливість Ради налагодити скільки-небудь ефективне функціонування державного апарату й українського суспільства. Більше того, на думку Дмитра Івановича, просто неможливо було розраховувати хоч на якийсь контроль за подіями з боку лідерів УНР.

Гетьманський переворот соціаліст-федераліст зустрів із певними надіями, хоч добре розумів обмежені можливості нового уряду вести в умовах окупації незалежну політику, розбудовувати українську державність. На відміну від українських соціал-демократів і українських есерів, які перейшли в опозицію до гетьманського режиму, частина керівництва українських соціалістів-федералістів (і серед них Д. Дорошенко) вважали за можливе співпрацювати з урядом, щоправда на особистих, не партійних засадах.

Після кількох попередніх розмов-консультацій і подолання внутрішніх невизначеностей і вагань Дмитро Іванович вирішив скористатись пропозицією П. Скоропадського та ввійти до складу уряду Ф. Лизогуба. Уже 20 травня 1918 р. він приступив до виконання обов'язків керівника міністерства закордонних справ і очолював зовнішньополітичне відомство України майже півроку — до 14 листопада. А з 2 вересня цього ж року його офіційна посада — міністр закордонних справ.

Можна стверджувати, що саме в цей час було налагоджено повноцінну дипломатичну службу України. Безперечно, за весь час Української революції це був найбільш плідний період зовнішньополітичної діяльності України. Молоду державу «де-юре» визнали 12 країн і «де-факто» — 8 країн. В Україні було відкрито 33 консульства 20 держав. У свою чергу, Україна відкрила свої консульські установи в 22 державах. Безперечно і те, що у здобутках зовнішньополітичної діяльності Української гетьманської держави значною мірою втілились неабиякі здібності, знання, талант Дмитра Івановича Дорошенка.

Працював він із величезним натхненням, не шкодуючи сил і здоров'я. Це не значить, що він в усьому поділяв політику гетьмана П. Скоропадського, уряду держави, в усьому підтримував своїх колег. Навпаки, було чимало конфліктів, взаємного невдоволення, непорозумінь. Людина з проникливим аналітичним розумом, Д. Дорошенко бачив негативні риси характеру і самого П. Скоропадського, і багатьох міністрів, боляче переживав зволікання з розв'язанням пекучих проблем, які з дня на день дедалі ускладнювали, загострювали ситуацію. Однак він свідомо прийшов в уряд, хоч це коштувало йому членства в УПСФ; із завзяттям включився в державотворчу діяльність, прагнучи якомога ефективніше використати зовнішньополітичний чинник для розбудови України.

За його глибоким переконанням, однією з вирішальних умов зміцнення української державності в тогочасних конкретно-історичних обставинах був пошук шляхів досягнення стратегічної мети Української революції, яка майже безроздільно панувала в 1917 р. — створення федеративного союзу національно-державних утворень колишньої Російської імперії на нерадянській основі. Він взагалі вважав, що з Росією слід рахуватися як з фактором найпершої величини, як із найголовнішим суб'єктом у стосунках України із зовнішнім світом. Тому він надавав великого значення і переговорам із РРФСР, які почалися уже 23 травня 1918 р. і тривали весь час, доки Д. Дорошенко був міністром закордонних справ.

Хоч пізніше Д. Дорошенко і робив різні закиди щодо фактів контактів членів російської делегації Х. Раковського і Д. Мануїльського з В. Винниченком, Ю. Мазуренком та іншими опозиціонерами гетьманату, які готували державний переворот, у 1918 р. він розглядав українсько-радянські переговори як елемент зміцнення ста-

більності національної державності. Як політик-реаліст, він досить тверезо оцінював вагу австро-німецьких багнетів для збереження гетьманського режиму. І восени 1918 р., коли виснажені війною Німеччина й Австро-Угорщина запросили миру в Антанті і США, Д. Дорошенко змушений був відправитися до Берліна з проханням залишити окупаційні війська в Україні. Там його застала революція в Німеччині. Терміново довелося перебиратися до Швейцарії в надії на переговори з Антантою. Та гетьман П. Скоропадський в умовах піднятого Директорією повстання вирішив вдатися до розпуску уряду Ф. Лизогуба як «германофільського» і міністр Д. Дорошенко також потрапив у відставку.

В умовах політичного дискомфорту, підозрілого ставлення до себе з боку Директорії, а також моральної та фізичної втоми Д. Дорошенко вдався до улюбленого заняття — науково-літературної праці. Серед інших публікацій готував історію галицької руїни 1914—1917 рр., що була опублікована в журналі «Наше минуле». Водночас подав прохання до міністерства народної освіти про призначення приват-доцентом кафедри історії України Українського університету, який було створено в Кам'янці-Подільському за гетьманату. Міністр і ректор університету І. Огієнко дав згоду.

Дмитро Іванович поринув у роботу, із задоволенням взявся до викладання, намагався триматися осторонь політичного життя, хоч Кам'янець досить швидко став його епіцентром. Саме сюди переїхали спочатку опозиційні Директорії політичні діячі, а потім і сама Директорія, що під тиском радянських військ змушена була залишити Київ, а відтак і Вінницю. Під безпосередньою загрозою виявився і Кам'янець-Подільський.

Саме в ті дні Д. Дорошенко у складі «закупової комісії» виїхав до Галичини з метою придбання устаткування для університетської друкарні. Із Станіслава, де не вдалося здійснити запланованої покупки, було вирішено їхати до Праги, а далі — до Відня. Тимчасом збройні сили УНР зазнали нових поразок у Галичині, повернення на Батьківщину стало проблематичним, відпадала потреба і в друкарському устаткуванні.

Деякий час Д. Дорошенко перебував в Чехії, де завершив роботу над рукописом підручника з історії України, ще раніше замовленого міністерством освіти. Кілька місяців очолював місію Українського Червоного Хреста на Балканах, займався репатріацією

українських полонених з Італії, Сербії, Румунії. Скрізь, де бував, працював у місцевих бібліотеках. Врешті, наприкінці 1919 р., опинився у Відні, де остаточно визначився його статус як емігранта, «вигнанця» з усіма наслідками незавидного становища.

Озираючись назад, Дмитро Іванович бачив не лише «звиви» своєї політичної кар'єри доби революції, а й цілу низку опублікованих праць; історико-літературознавчі — про П. Куліша, М. Костомарова, І. Нечуя Левицького (Київ, 1918, 1920), краєзнавчі — «Коротенька історія Чернігівщини» (Чернігів, 1918), «По рідному краю» (Київ, 1919), «Про минулі часи на Поділлі» (Кам'янець-Подільський, 1919), «Угорська Україна» (Прага, 1919).

Подружжю Дорошенків жилося на чужині дуже сутужно. Матеріальні нестатки доповнювались браком необхідних матеріалів для справжньої науково-дослідницької роботи (а на Батьківщині залишилися багата бібліотека, архів, рукописи), примножувались невимовною тугою за рідним краєм. Сам Дмитро Іванович вважав, що він здебільшого займається популяризацією історичних знань, читаючи курси з української історії. І це було не стільки виявом природної скромності, скільки свідченням вимогливого ставлення до себе, до того, що справжня історична наука, оригінальні історичні праці без надійної джерельної бази неможливі. В одному з листів до В. Липинського Д. Дорошенко з боєм писав: «Поки я не сиджу коло архівів, як Ви колись, доти з мене історик хіба в планах. Оце моє фальшиве становище історика, це моя болюча рана, на яку я не можу вжити ліків, хоч і знаю які ці ліки...».

Та й згодом не раз у листах до колег, у розмовах з ними він жалівся на долю, на те, що не судилося йому як слід зайнятись дослідницькою роботою, до якої був особливий потяг і від якої відчував справжнє задоволення. «Не з моєї вини так сталося, — ділився він з О. Оглоблиним, — аж до самої еміграції я більше присвячував часу і праці діяльності громадській і політичній, ніж науці, в якій через те був скоріше аматором. Опинившись же на чужині, я був відрізаний від джерел, від архівів і знов же мусив зайнятись науково-педагогічною працею та й тією самою політикою... Отже залишилося працювати хіба над історіографією та популяризацією».

Дорошенку-досліднику робить честь те, що за найменшої нагоди він не заспокоювався, доки не опановував архіви тих країв, куди його закидала доля, або куди міг дістатися в пошуках корисної ін-

формації. Саме тому й у його творах є велика кількість посилань на архіви Німеччини, Австрії, Швейцарії, Чехословаччини, Польщі, Туреччини... Хоч вчений вважав, що того замало.

У 1923 р. Д. Дорошенка обирають професором Українського вільного університету та Карлового університету (Прага) по кафедрі української історії. Того ж року його обирають і членом-кореспондентом Вищої школи слов'янських студій Лондонського університету. Свою науково-публіцистичну діяльність Дмитро Іванович завжди оцінював дуже скромно, хоч насправді вона була не просто значною, а й навіть вражаючою, особливо беручи до уваги умови, в яких здійснювалась. У короткий термін йому вдалося видати «Курс історії України для вищих клас середніх шкіл» (Відень, 1921), «Короткий курс історії України» (Катеринослав, Ляйпціг, 1923), Огляд української історіографії (Прага, 1923), низку монографій і ґрунтовних статей про діячів української науки і культури: «Пантелеймон Куліш» (Ляйпціг, 1923), «Микола Іванович Костомаров» (Ляйпціг, 1924), «Вячеслав Липинський і його думки про українську націю та державу» (Відень, 1925), «Пам'яті академіка Миколи Сумцова» (Прага, 1925), «Пам'яті П.Я. Дорошенка» («Хліборобська Україна». Відень, 1920, Зб. 1), «“История Руссов”, як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття» («Хліборобська Україна». Відень, 1921. Кн. 5—6).

У 1925 р. у Празі Д. Дорошенко в черговий раз перевидав значно доповнений і виправлений «Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки», що вперше був виданий ще у його студентські роки. Дуже інтенсивно займається в цей час Дмитро Іванович і мемуаристикою. Поєднання фахового бачення історичного процесу з блискучою пам'яттю, здатною зберігати безліч деталей та нюансів, і талантом публіциста роблять його спомини не просто помітним явищем, але й вирізняють їх серед інших мемуарних творів особливими притягальними якостями, дістають незмінно високу оцінку не лише науковців, але й широкого читачького загалу. Достовірність опублікованих даних ніколи не викликала сумніву, й історики, особливо ті, хто вивчає історію міжнародних відносин, дипломатію, завжди користувалися ними як своєрідними зведеннями фактів. Чималий інтерес становлять праці «Дещо про закордонну політику української держави в 1918 році» («Хліборобська Україна». Зб. 1—3. Відень, 1920, 1921), «Война и революция

на Україне» (Историк и современник. Кн. 1—3, 1921; Кн. 4, 1923; Кн. 5, 1924). Дуже змістовними й оригінальними є спогади-написи про І. Шрага, Ф. Матушевського, А. Вязлова, В. Науменка, Т. Зінківського, Л. Милорадович, П. Мирного, Д. Марковича, О. Потєбню, А. Шептицького. Особливе місце займають досить ґрунтовні, детальні, багатопланові «Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920)» (Львів, 1923, 1924). Автор прагнув у них дати об'єктивні факти, створити замальовки-спостереження, не підкорені політичним уподобанням і наперед визначеним схемам.

Та найвагомішою працею тих років став тритомник «Слов'янський світ в його минулому й сучасному» (Берлін, 1922). Кілька років поспіль Д. Дорошенко був захоплений дослідженням, осмисленням історії 1918 року в Україні, на який припав апогей його власної політичної кар'єри. Автору дуже поталанило: у Відні та Берліні вдалося роздобути численні дипломатичні документи, в тому числі й цілком таємні: комплекти тогочасних періодичних видань. Деякі матеріали, новітні праці надіслав з Радянської України С. Єфремов. Автор зібрав численні публікації про події 1918 р., мемуари, використав власні записи та спомини. Восени 1925 р. праця була завершена, проте необхідні для видання рукопису обсягом 50 друкованих аркушів кошти було знайти дуже непросто, і вихід книги безперспективно відкладався з року на рік. Разом з іншими негараздами (нестабільністю викладацької діяльності, необхідністю частих переїздів, перманентною фінансовою скрутою) все це псувало настрій, породжувало невіру у смисл роботи, сенс життя.

У той час Д. Дорошенко писав у одному з листів до М. Грінченку (вони з дружиною, як і інші справжні інтелігенти, вели досить інтенсивну переписку з друзями): «Взагалі наша будучність уявляється в дуже непевних і неясних рисах. Ми вже тут засідали, і нашим господарям вже надокучило. Вони раді б нас здихатись, але як? І куди нас подіти? Додому вертатись? Але, не кажучи за все інше, що там робити? З чого шматок хліба їсти? Який заробіток можна знайти? Де, наприклад, діватись з таким “фахом”, як українська історія? Кому вона потрібна? І взагалі, кому потрібні ми, тріски великого зрубаного лісу? Отак, як подумаєш, то й прийдеш до висновку, що очевидно судилося нам тут і пропадати на чужині між “ляхи і чехи”, як той Святополк Окаянний. Не хотілось би, розуміється, хотілось би ще послужити рідному краю, є ще й сили

деякі, і охота велика, та видно, таких, як ми, красіві не треба і місця нам там немає. Значить, поки можна, будемо щось тут і далі робити, а як і цієї змоги не стане, то доведеться пропадати. Виходу нема».

Влітку 1926 р., завдяки зв'язкам і клопотанням П. Скоропадського, в Берліні було створено Український науковий інститут. Його директором на пропозицію В. Липинського було призначено Д. Дорошенка. Вибір, безумовно, виявився вдалим. Не позбавлений партійних і особистісних політичних симпатій, Дмитро Іванович водночас був справжнім вченим, готовим заради наукової істини піти на певні жертви, ідеологічні відступи тощо. Та обставина, що в ньому вчений дедалі брав гору над політиком, позитивно позначилась і на кадровому забезпеченні інституту. Запрошувались співробітники на підставі оцінки передусім їхніх наукових здібностей, а партійній належності не надавалось першочергової уваги. Прагнення бути переважно науковцем, аніж політиком, давало змогу директору Українського наукового інституту підніматись вище дріб'язкових інтриг, що значною мірою захопили емігрантські кола, не залишивши осторонь і інститут.

Під керівництвом Д. Дорошенка наукова установа міцно стала на ноги, виконала ряд оригінальних досліджень. Плідними виявились ті роки й особисто для Дмитра Івановича. З'явилась ціла низка праць із давньої історії України, історії української культури. Серед інших особливу цінність становить розвідка «Шерерові *Annales de la Petit Russie*» та їх місце в українській історіографії» («Ювілейний збірник на пошану професора І. Бідла». Прага, 1928).

Д. Дорошенко активно підтримує реноме блискучого мемуариста, випускає брошуру «Як було проголошено гетьманство у Києві 29 квітня 1918 року» (Вінніпег, 1927), публікує численні статті, чільне місце серед яких належить періоду Української революції: «Київ в перших днях революції» («Український голос». № 10. 1927), «З минулого» («Бюлетень Гетьманської Управи». № 1. 1929), «Організація збройних сил Української держави» («Бюлетень Гетьманської Управи». № 2. 1929), «Церква і революція на Україні» («Січ». 1931. № 1—8.), «Гетманство 1918 года на Украине» («Голос минувшего». Кн. 5. Париж, 1927) тощо.

Головним же результатом тогочасного зосередження на науковій роботі стала підготовка фундаментального дослідження — «Історія України. 1917—1923 рр.» Природно, що непересічна особис-

тість, висококваліфікований талановитий дослідник, Д. Дорошенко створив оригінальну працю, яка має цілу низку характерних особливостей. «Історія України» Д. Дорошенка створювалась тоді, коли вже побачили світ і пройшли випробування часом найголовніші твори інших учасників і керівників Української революції: М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, О. Шульгина, М. Шаповала. І на події 1917-го, наступних років історик міг дивитись не лише крізь призму часу, а і з урахуванням того, як сприймалось їх відтворення у дослідженнях представників різних у минулому політичних течій і партій. До того ж за перехресної експертизи різних оцінок тих самих подій нерідко можна було углядіти непомічені раніше нюанси, звернути увагу на деталі, до яких не дійшли попередники.

Д. Дорошенко мав змогу критично використати також праці ідейних і політичних суперників, наприклад К. Оберучева, П. Мілюкова. В руках автора були й радянські видання, в яких із комуністичних позицій висвітлювались революційні події 1917—1920 рр. Це, в першу чергу, створені на основі численних документів хроніка «1917 год на Киевщине» і чотиритомник В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне». Д. Дорошенко мав у своєму розпорядженні й діаспорну та радянську наукову періодику, окремі наукові монографічні дослідження, що з'явилися за кордоном. Нерідко він посилався і на рукописні матеріали, які йому надали товариші по еміграції, а також дослідницькі закордонні центри, які до початку 1930-х років розгорнули досить широку роботу і нагромадили чимало цікавої інформації.

Безумовно, все це створювало додаткові сприятливі можливості для всебічного аналізу процесів, що вивчались, хоч у передмові до першого тому видання Д. Дорошенко зауважив, що «документальних матеріалів до історії 1917 року було в моїх руках дуже мало; та й взагалі більша частина тих матеріалів через бурхливі події часів революції і громадянської війни загинула, а те, що збереглось і переховується по архівах Радянської України, було мені недоступне. Я мусів обмежитись переважно друкованими джерелами».

Враховуючи це застереження, слід сказати, що історик ефективно використав друковані органи всіх напрямків, всіх політичних партій. Зіставлення, порівняльний аналіз інформації значно урізноманітнили, урізнобарвили книгу Д. Дорошенка. Варто відзначити і

прийоми, манеру роботи Д. Дорошенка з матеріалами. У більшості випадків він тяжіє не до цитувань окремих місць, положень, а до повного (без будь-яких купюр) відтворення документів (це Універсали, закони, резолюції, заяви, ноти тощо). Читач одержує можливість не лише перевірити істинність запропонованих оцінок, глумачень, міркувань, а й дійти власних висновків.

Д. Дорошенко чесно застерігає: «...Я не претендую на вичерпуюче-повне змалювання подій з нашого недавнього минулого, ані на абсолютно безстороннє їх освітлення... Як свідок і близький учасник подій, я не міг писати про них холодно-безстороннє». І справді, автор не приховує своїх політичних симпатій, оцінюючи історичний досвід крізь призму політичних уподобань члена партії соціалістів-федералістів, а потім — прихильника гетьманської державності.

Його книга — це своєрідний кут зору на історію Української революції, причому кут зору державника. Дмитро Іванович відноситься сучасними історіографами до тих, хто започаткував і яскраво представляв саме цей напрям.

На відміну від інших своїх колег, про яких йшлося вище, Д. Дорошенко працював здебільшого не в Києві, а на периферії (Галичина, Буковина, Чернігівщина), що теж позначилось як на специфіці бачення досліджуваних явищ і процесів, так і на прагненні показати розвиток революції на місцях. Щоправда, тут автору теж багато чого не вдалось досягти. Не все в праці Д. Дорошенка рівноцінне. Окремі сюжети виписані просто блискуче. До них можна віднести висвітлення питання про передісторію Брестської мирної конференції, про роботу самої конференції, позицію української делегації, ухвалені рішення. Безумовно, тут позначився дипломатичний досвід автора. Його оцінки глибинні й істотні, зауваження точні, виважені, іронічно-дошкульні та водночас дипломатично тактовні. Інші ж сюжети виглядають в порівнянні дещо слабше. До них можна віднести відтворення воєнних дій, міжпартійних стосунків тощо. Д. Дорошенко вирішив перевести всі події 1917 — початку 1918 рр. на новий стиль (хоч країна до лютого 1918 р. жила за старим стилем), що створило певні незручності для читачів. Однак важливіше інше: іноді автор сам припустився плутанини («забув» перевести час, або зробив це двічі).

Особливості структурної побудови книги зумовили невиправдані порушення хронології викладу матеріалу, а також повтори.

Проте відзначене жодним чином не може переважати позитивних моментів книги або скільки-небудь істотно позначитися на її загальній оцінці. В історіографії закріпилося твердження, що «Історія України. 1917—1923 рр.», зокрема том про Українську гетьманську державу, були написані з ініціативи, під впливом і за участі в редагуванні найкрупнішої теоретичної сили монархічного напрямку — В'ячеслава Липинського, а при підготовці до публікації текст ретельно переглядався та правився колишнім гетьманом Павлом Скоропадським.

Як вище згадувалось, рукопис історії 1918 р. в Україні було підготовлено Д. Дорошенком ще до призначення директором УНІ. Тому то так і сталося, що задумавши панорамний твір, автор в 1930 р. випустив одну його частину, а саме — другу, яка не була ні початком, ні кінцем тих подій, які планувалось відтворити. Відтак у 1932 р. вийшов перший том, який охопив майже весь період історії Центральної Ради.

Якою за обсягом, у скількох томах мала вийти праця в цілому — невідомо, хоч автор, безперечно, мав намір продовжити своє дослідження, про що записав в останніх рядках другого тому. Однак, наприкінці 1931 р. загострилися стосунки Д. Дорошенка з О. Скоропис-Йолтуховським, який був заступником куратора Українського наукового інституту. Причиною стали різні погляди на основний напрямок роботи закладу, що сполучав науково-дослідну і пропагандистсько-навчальну діяльність. Дмитро Іванович сам був блискучим лектором, багато уваги приділяв викладацькому процесу, користувався незмінним успіхом у будь-якій аудиторії. Проте головним у роботі інституту він вважав розробку наукових проблем українства. О. Скоропис-Йолтуховський дотримувався протилежної думки. Можна лише здогадуватись, що далися взнаки і старі партійні незгоди, які явно примножилися з виходом «Історії України 1917—1923 рр.», в якій Д. Дорошенко не став обходити питання про зв'язки Союзу визволення України й зокрема одного з його лідерів — О. Скоропис-Йолтуховського — з німецькими військовими колами та допомогою останніх СБУ в роки Першої світової війни. Та як би там не було, талановитому історика довелося залишити інститут, і надзвичайно прикро, що у зв'язку із цим перервалась, а потім і зовсім припинилась робота над продовженням історії Української революції.

Адже двотомник Д. Дорошенка — ще, без жодних сумнівів, один з найглибших і найкращих творів про події в Україні в буремні революційні роки. Стабільне зростання звертань до нього сучасних фахівців — переконливе свідчення цінності, вагомості зробленого популярним істориком.

У Празі, куди переїхав Д. Дорошенко наприкінці 1931 р., він багато займався викладацькою роботою, не скоротивши обсяг наукової та громадської діяльності. В 1936—1939 рр. Дмитро Іванович очолював кафедру історії всесвітньої церкви на православному факультеті Варшавського університету. Із початком Другої світової війни він повертається до Праги, викладає історію України в Українському вільному університеті. Підсумковим твором цього десятиліття став двотомний «Нарис історії України» (Варшава, 1932—1933) — стислий виклад української історії з найдавніших часів до початку XX століття. Це, власне, перший повноцінний університетський курс історії України. Щоправда, він не позбавлений полемічного забарвлення, містить чимало оригінальних суб'єктивних оцінок і міркувань.

У 1939 р. в Едмонтоні (Канада) вдалося випустити англomовне видання «Історії України», а в 1942 р. у Кракові — Львові — скорочений курс «Історії України».

Дмитра Дорошенка вважають істориком державницького напрямку. Думається, що це визначення відносне, умовне. Воно радше позначає особливі симпатії того чи іншого автора, в тому числі й Дмитра Івановича, до тих етапів в історії України, коли особливо яскраво виявлялися тенденції боротьби за національну державність, а інші періоди розглядаються теж під кутом зору оцінки державної суверенності чи ж її відсутності тощо. Д. Дорошенко надає особливої уваги оцінці впливу на історичну долю українства Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, що найяскравіше уособили прагнення народу до власної державності.

Цим же зумовлено і підвищений інтерес до періоду Української революції, її керманичів. При цьому Д. Дорошенко зовсім не однобічний, заангажований описувач подій, а глибокий аналітик, який ретельно, скрупульозно відтворює політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти історії українства, тобто створює повнокровну картину життєдіяльності народу. Паралельно з узагальнюючими, фундаментальними історичними працями з'явилися і змістовні

глибокі дослідження професора з історії церкви в Україні, української історіографії. Численні біографічні нариси було присвячено видатним історичним діячам, митцям, науковцям від сивої давнини до найновіших часів. Значно поповнився в той час і список опублікованих спогадів Д. Дорошенка, особливо присвячених початку XX століття, хоча новими виданнями вийшли й ті, що побачили світ раніше.

На офіційне замовлення фашистських окупаційних властей Д. Дорошенко написав книгу «Україна і рейх», що вийшла німецькою мовою у Лейпцігу 1942 р. Після завершення війни Український вільний університет перебазувався до Німеччини. Сюди ж переїжджає і Д. Дорошенко, працює професором УВУ та Православної богословської академії. В 1945 р. в Аугсбурзі було створено Українську вільну академію наук, а її першим президентом було обрано Д. Дорошенка.

З 1947 по 1951 рік професор викладав історію України у Вінніпезі, куди був запрошений колегією Святого Андрія. У повоєнний час не припиняється і плідна науково-публікаторська діяльність вченого. Виходять «Історіографія України» (Записи лекцій. Аугсбург, 1946), нове видання «В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу» (Аугсбург, 1946), чергове видання «Історії України» (Аугсбург, 1947). У співавторстві з О. Оглоблиним було написано узагальнюючі статті про джерелознавство та історіографію історії України для «Енциклопедії українознавства» (1949. Т. 1, ч. 2). Побачили світ і «Мої спомини про давнє-минуле» (Вінніпег, 1949).

Тяжко хворий Д. Дорошенко повертається з Вінніпега до Мюнхена і буквально за кілька днів, 19 березня 1951 р. помирає. Нереалізованими залишились численні задуми, зокрема ґрунтовне дослідження про М. Драгоманова. Уже після смерті автора перевидавалися його твори з історії України, історіографії, краєзнавства (бібліографія творів вченого нараховує близько 1000 позицій). Серед творів, які передруковуються знову і знову, викликаючи незмінний науковий і громадський інтерес, — «Історія України. 1917—1923 рр.» Т. 1—2. (Нью-Йорк, 1954; Вінніпег, 1973); «Мої спомини про недавнє-минуле» (Мюнхен, 1969; Київ, 2002).

Останнім часом потяг до історичної спадщини Д.І. Дорошенка надзвичайно зріс. І пояснення тому слід шукати, можливо, не стіль-

ки в тому, що його твори передусім присвячені Українській революції, скільки через те, що вони є яскравим втіленням так званого державницького напрямку в українській історіографії.

Оцінювати публікації видатного історика слід, мабуть, не лише за тривіальною логікою: нинішній етап розбудови Української Держави знову привернув увагу до його праць, зробив їх модними. Цінність доробку Д.І. Дорошенка в іншому — в його науковості, глибині, аргументованості, оригінальності — якостях, що шанувались і шануються в будь-який час.

### Праці Д.І. Дорошенка

Звістки про український театр // Літературно-науковий вісник. Кн. 4. 1899.

Відчит Д. Яворницького // Літературно-науковий вісник. Кн. 7. 1990.

Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. Санкт-Петербург, 1904.

Народная украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания. Санкт-Петербург, 1904.

Я.П. Новицкий и его труд по истории и этнографии Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. Вып. 7. 1912.

Запорозький батько // Дніпрові хвилі. Ч. 10. 1913.

З минулого Катеринославщини. Коротка історія краю і його заселення. Катеринослав, 1913.

Покажчик нової української літератури в Росії за 1798—1897 pp. Ч. 1. Чернівці, 1917.

П.О. Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. Київ, 1918.

На громадській роботі (про П. Куліша). Київ, 1918.

Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. // Хліборобська Україна. Кн. 2: 1920—1921. Відень, 1925.

Слов'янський світ в його минулому й сучасному. Т. 1—3. Берлін, 1922.

Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. Прага, 1923 (перевидання. Київ, 1996).

Пантелеймон Куліш. Літературні характеристики українських письменників. Кн. 4. Лейпциг, 1923.

Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920 pp.). Ч. 1—4. Львів, 1923, 1924 (перевидання. Мюнхен, 1969).

Микола Іванович Костомаров. Літературні характеристики українських письменників. Кн. 6. Лейпциг, 1924.

Покажчик української літератури в Росії за 1798—1897 роки // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чеськословацької республіки проф. др. Т.Г. Масарикові для вшанування 75-ти роковин його народження. Ч. 1. 1925.

Ватрослав Ягіч про українську мову і про назву «українці» // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. Кн. 10. Київ, 1927.

Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropaischen Literatur des XVIII und der ersten Halfte des XIX Jhs. // Abhandlungen des Ukrain. Wiss. Institutes in Berlin. Band. 1. 1927.

Schererovz «Annales de la Petite Russie» a jejich misto v ukrajinske historiografi i // Sbornik venovany I. Bidlovi. 1928.

Історія України. 1917—1923 рр. Ужгород. Т. 1. 1932; Т. 2. 1930 (перевидання. Київ, 2002).

Про «свразійців» та «свразійство» // Хліборобський шлях. № 11. 1932.

Діяльність Франтішка Палацького і українська справа // Науковий збірник Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Т. 2. Прага, 1933.

Євген Чикаленко, його життя і громадська діяльність. Прага, 1934.

Die Ukraine und das Reich. Neun Jahr-hunderte Deutschukrainischer Beziehungen in Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur. Leipzig, 1942.

Тарас Шевченко. Його життя і твори. Відень, 1942.

Історія України. Аугсбург, 1947 (перевидання. Київ, 1992).

Мої спомини про давнє-минуле. Вінніпег, 1949.

3 листів Д. Дорошенка до О.П. Оглоблина // Український історик. 1966. № 1—2.

Що таке історія Східної Європи // Український історик. № 2—4 (78—80). 1983.

### **Праці з додатковою інформацією про Д.І. Дорошенка**

Андреев В. Творча біографія Д.І. Дорошенка (1882—1951): еволюція історіографічних зацікавлень і поглядів // Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори). Літературно-науковий збірник. Вип. 2. Київ; Херсон, 2006.

Андреев В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. № 4. 2007.

Білецький Л. Дмитро Дорошенко. Вінніпег, 1949.

Верстюк В. Українська Центральна Рада: навч. посіб. Київ, 1997.

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник. Київ, 1998.

Винар Л. Дмитро Дорошенко — видатний дослідник української історіографії і бібліографії // Український історик. № 3—4 (74—75). 1982.

Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1—3. Київ; Відень, 1920 (репринтне відтворення. Київ, 1990).

Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ; Відень, 1919 (репринтне відтворення. Київ, 1990). 572 с.

Грушевський М. Спомини // Київ. № 9—12. 1988.

Коровицький І. Дмитро Дорошенко // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Т. 6: Листи Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Філадельфія, Пенсільванія, 1973.

Крупницький Б.Д. І. Дорошенко (Спомини учня) // Науковий збірник Української вільної академії наук. Ч. 1. Нью-Йорк, 1952.

Пінчук Ю., Гриневич Л. Дмитро Дорошенко та його твір «Огляд української історіографії» // Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. Київ, 1996.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1914 — грудень 1918 рр. Київ; Філадельфія, 1995.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1997, 1999.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 1—2. Харків; Київ, 2008, 2009.

Солдатенко В.Ф. «Тріска великого зрубаного лісу» (Д.І. Дорошенко) // Проект «Україна» 1917—1920 рр. Постаті. Харків, 2011.

Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. Київ, 1996.

Українська політична еміграція 1919—1945. Документи і матеріали. Київ, 2008.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1—2. Київ, 1996, 1997.

Ульяновська С., Ульяновський В. Автори «Української культури» // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ, 1993.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. 1—4. Відень, 1921, 1922.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Київ, 1998.

Ohlbyllyn O. Ukrainian historiography (1917—1956) // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. 1957. V. 5—5. № 4.

Оглоблин О. Дмитро Дорошенко // Енциклопедія українознавства: словникова частина. Париж; Нью-Йорк, 1953.

## В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

Серед видатних інтелектуалів, які відчували себе українцями по духу, світосприйняттю та прагненням, було немало й тих, в чиїх жилах нуртувала кров іншого етнічного походження. Один із найяскравіших прикладів — «українець польської культури», «римокатолицький українець» — В'ячеслав Казимирович Липинський.

Він походив із давнього шляхетського роду, частина якого ще у XVIII столітті переселилася з Мазовії на Волинь. Сім'я виділялася чималими статками, мала у своєму володінні понад 600 десятин землі. Перші роки життя (народився майбутній політичний діяч, дипломат, теоретик, вчений-історик, публіцист 5 (17) квітня 1882 р. в с. Затурці Волинської губ.) проходили в зведеному на пагорбі, трохи віддалік від сільського масиву, просторому, світлому будинку, де діти отримували початкову домашню освіту.

А потім було навчання — в гімназіях Житомира, Луцька та Києва. Відбулося знайомство з молоддю, яка тягнулась до прогресивних ідей. Природно, більшість із них були українцями. Деякий час (1902—1903 рр.) довелося віддати військовій службі в кавалерійському полку. Потяг до знань привів до Ягелонського університету (філософський факультет) у Кракові та Женевської вищої школи політичних наук (факультет літератури та соціальних наук). Заняття (1903—1908 рр.) доводилося неодноразово переривати через хворобу на сухоти, що вразила ще в молодому віці.

За вимушених академічних пауз В'ячеслав не марнував часу, почав шукати себе в науковій роботі, самотужки зайнявшись вивченням українофільських тенденцій серед поляків Правобережжя. Захоплення й потреба самовираження невдовзі переросли в бажання зайнятись публіцистичними спробами. Вони виявилися не просто вдалим, а й ввели початківця до кола української інтелігенції, яка гуртувалася навколо київської «Ради» (газету редагував відомий меценат Є. Чикаленко) і львівського «Літературно-наукового вісника» (редактор — М. Грушевський).

Симпатії до українського національного руху зміцнювалися ще й тому, що історичні розвідки про польську шляхту, її зв'язки з українством не знаходили очікуваного відгуку в освічених польських колах, сприймалися прохолодно та скептично. Вже тоді почалася еволюція політичних поглядів — від польського монархізму й територіального патріотизму до українського монархізму.

Поступово зароджуються й кристалізуються погляди на українське питання, шляхи його розв'язання. Це, власне, комплекс теоретичних елементів — ідей, які постійно обмірковуються, логічно обґрунтовуються. Серед них — ідея самостійної держави, один із варіантів досягнення якої вбачався, зокрема, в приєднанні всієї України до Австро-Угорської імперії з її демократичними засадами. Вже на цьому етапі виявляється упереджене ставлення В. Липинського до соціалістичних вчень і проєктів, революційних методів досягнення мети. Небажаною він вважав і участь у загальноросійському демократичному русі, який, оновлюючи й посилюючи Росію, лише віддаляв би реалізацію української ідеї.

Можливо, в даному разі давалося взнаки і серйозне зміцнення власницьких мотивів — отримання від дядька обширних угідь на півдні Київщини (на Черкащині), будівництво дорогого маєтку Русалівські Чагарі в Уманському повіті. Поряд із господарськими справами В. Липинський безперестанно займався самовдосконаленням, теоретичними пошуками, чому сприяла створена в маєтку бібліотека із чималим книжковим фондом. В 1914 р., з огляду на науково-публіцистичну діяльність, В.К. Липинського обирають дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

В'ячеславу Казимировичу довелося взяти участь у Першій світовій війні, в подіях на її початку, які були пов'язані з безславною долею армії генерала О. Самсонова у Східній Пруссії. Однак із загостренням туберкульозу він був переведений до резерву та в складі різних кінних частин служив у містах України. Лютневу революцію зустрів у Полтаві, що певною мірою вплинуло на характер його суспільної діяльності на ближчу перспективу.

Сталося так, що саме на Полтавщині, в Лубнах, навесні 1917 р. зібрались ідейні й політичні однодумці — прихильники непорушності приватної власності, передусім великих землеволодінь, і виразники самостійницьких проєктів української державності — Микола Міхновський, Сергій Шемет, Федір Лизогуб і В'ячеслав Ли-

пинський. Захисники інтересів заможної хліборобської верстви склали ініціативну групу, яка підготувала створення в червні 1917 р. окремої хліборобської партії.

На установчий з'їзд (29 червня) до Лубен прибуло до однієї тисячі делегатів із різних (переважно північних) повітів Полтавщини. За соціальною приналежністю це були здебільшого поміщики, представники заможних і середніх верств селянства, частково — інтелігенції. Учасники з'їзду в загальних рисах обговорили основні засади партії, що мали увійти до програми. Новостворену організацію спочатку найменували хліборобською, та невдовзі додали слово «демократична» й офіційно затвердженою назвою стала Українська демократично-хліборобська партія (УДХП)

В.К. Липинський участі в з'їзді не брав, однак уже в липні 1917 р. був запрошений керівництвом вступити у члени партії й відразу був уведений до Ради (вона була невдовзі перейменована в Управу), став організатором відділу УДХП в Полтаві.

Незважаючи на зусилля ініціаторів, широкого розвитку нова політична формація не отримала й надалі нерідко іменувалася «партією одного повіту», тобто Лубенського. Проте сконцентровані в ній інтелектуальні сили робили її діяльність достатньо помітною і поза межами Полтавщини, зокрема в Центральній Раді.

У серпні 1917 р. розпочалася розробка партійної програми. Було підготовлено три проекти, авторами яких стали В. Липинський, В. Андрієвський і С. Шемет. Проте опубліковано було лише написаний В. Липинським проект, який закріпився як офіційна програма партії. Гадається, це не випадковість: документ був ґрунтовно продуманим, теоретично досконалим (звісно, в ракурсі певної системи світосприйняття), надійно фактологічно аргументованим.

У передмові до публікації документа категорично заявлялося про незгоду з партіями і групами, що сповідували соціалістичну ідею й наголошувалося на необхідності єднання сил нації, діяльність яких вирізняли наступні засади:

«1. Ідея повної рівноправності українського народу зо всіма іншими народами, в тім числі з російським народом, цебто признання суверенітету українського народу.

2. Свідомість того, що сучасний момент дає щасливі обставини для забезпечення українському народові повної волі і рівноправності і що цей момент неодмінно мусить бути використаний.

3. Свідомість потреби в інтересах всіх демократичних верств українського народу усунути надмірне загострення класової боротьби, яке вже раз в історії привело нас до повної страти всіх прав, добутих революцією Хмельницького.

4. Свідомість потреби найшвидше встановити соціальний мир, цебто привести людей різних достатків до земельного порозуміння і співробітництва».

«Нарис програми Української демократичної хліборобської партії», як назвав документ сам автор, сповнений почуття національної гідності й переконання, що настав час реалізації заповітних прагнень. «Велика революція народів Російської держави, — урочисто звучить уже в перших словах програми, — дала їм і оповістила всьому світові священне та непохитне право кожної нації на повне самовизначення. Це право стало законом революції. На підставі того закону заявляємо:

Український народ хоче і має право бути народом вільним. Він рівний всім іншим культурним народам світу і має повне право сам за себе своєю волею рішати свою долю. Він повний хазяїн Української землі і має право провести у себе такий лад, який найбільше відповідає його волі, виявленої ним самим, без огляду на чиї б то не було сторонні бажання та інтереси. Так само в зносинах з іншими сусідніми і несусідніми народами народ Український має право керуватись тільки своєю волею і входити тільки в такі міжнародні союзи, котрих він сам бажає і котрі найбільше відповідають його інтересам».

Обґрунтовуючи основоположні принципи майбутньої Української держави, програма робила особливий акцент на суверенності, а не на домінуючій автономістсько-федералістській концепції. В політичній, економічній сферах передбачались заходи ліберального, навіть більше — консервативного спрямування і характеру. Такий зміст основоположного партійного документа доволі істотно відрізнявся від соціалістично-народоправчих проєктів, якими жили основні партії Центральної Ради — УСДРП, УПСР. Отже, хліборобам-демократам не дозволили направити своїх представників до Центральної Ради, і партія опинилася в опозиції до урядового курсу, весь час, аж до гетьманського перевороту, посилюючи негативне ставлення до керівництва Української Народної Республіки.

В'ячеслав Липинський виявився певною мірою причетним до постанов гетьманату і був одним із його високопоставлених функціонерів-репрезентантів. Як один із лідерів і безперечний ідеолог Української демократично-хліборобської партії він був у числі тих, хто відверто критикував політику Центральної Ради, а з поверненням її до Києва в березні 1918 р. особливо наполегливо виступав за реконструкцію влади в Україні. Власне УДХП «освятила» гетьманський переворот (дала йому назву своєї «фірми»). Проте вона була слабо організованою та не могла претендувати на всеукраїнський характер, за оцінками П. Христюка, «до самого перевороту була властиво групою куркулів Лубенського повіту».

Свою боротьбу проти Центральної Ради демократи-хлібороби повели цілком відкрито й активно ще з березня 1918 р., після славнозвісної делегації на чолі з В. Шеметом, яка вже тоді вимагала не тільки скасування есерівського земельного закону, а й зміни складу Центральної Ради (шляхом доповнення її «хліборобами») та її політики.

Зусилля партії, спрямовані на повалення Центральної Ради, координувалися з діяльністю поміщицької неукраїнської організації «Союза земельных собственников», що згодом прибрала собі назву «Всеукраїнського Союзу Земельних Власників». УДХП увійшла в тісне порозуміння із «Союзом земельных собственников», маючи на меті скликання 28—30 квітня 1918 р. спільного з'їзду.

Цей з'їзд відбувся 29 квітня 1918 р. й закінчився «виборами» гетьмана. Щоправда, при цьому стався невеликий конфуз. Приїхавши на спільний з'їзд, провідники «хліборобів» зрозуміли, що зі з'їздом пов'язуються далекосяжні плани: справа може закінчитись не просто розгоном Центральної Ради й запровадженням інституту гетьманату (цього вони всією душею прагнули), а чимось набагато серйознішим. Наприклад, переходом всієї державної влади в Україні цілком і неподільно до інонаціональної великої аграрної та промислово-фінансової буржуазії, відтісненням їх — «хліборобів», які так дбайливо торували собі стежку до влади. Тому «хлібороби» намагалися 28 квітня 1918 р. знайти компроміс із Центральною Радою, а наступного дня планували особне (від делегатів «Союза земельных собственников») засідання. Однак німецькі генерали призначили на 29 квітня 1918 р. «вибори» гетьмана і недвозначно заявили «хліборобам», що гетьмана має обирати весь «народ» разом — на

одному з'їзді. Окремого засідання «хліборобів» не відбулося. Вони брали участь у виборах «ясновельможного пана гетьмана».

Щоправда, після «виборів», 30 квітня 1918 р., члени УДХП влаштували власне зібрання, на якому, з одного боку, вітали зміни в Україні, а з іншого — висловили побоювання, що «ясновельможний» може замість «хліборобсько-хуторянської» розбудовувати «велико-панську», «поміщицько-буржуазну Україну». Тому демократи-хлібороби підготували особливу заяву до гетьмана й ухвалили запросити його на свій з'їзд, щоб порозумітися з ним щодо майбутньої ролі українських сільських господарів у розбудові гетьманської держави.

«Ясновельможний пане Гетьмане! — говорилося у документі. — Ми, українські хлібороби-демократи, знаємо, що без сильної влади не може бути доброго ладу. Але ця влада мусить бути щиро народньою, демократичною, щиро українською. Влада мусить бути сильною не тільки багнетами, але, головне, державним розумом і любов'ю усього українського народу. Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, котра піде золотою серединою, котра, взявши приклад з великих культурних держав, буде дбати про весь нарід, не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим багатилям, а зуміє заслужити любов всіх чесних і вірних синів України. Аби нова влада заслужила любов і признание всього народу, потрібно, щоб вона твердо заявила, і заяву ту в найближчі дні затвердила ділом про те, що: 1) Метою нової влади є незалежна, вільна, народня українська держава; 2) Що буде скликано повноправну, вибрану усім народом Українську Державну Раду після того, як настане спокій на Україні і во всякім разі не далі, як через шість місяців, і що виборчий закон не позбавить прав виборчих широких верств селянства і взагалі громадянства і не буде вужчим як тепер в германській державі в виборах до парламенту; 3) Що після скликання Державної Ради нічого без згоди Ради робитися не буде; 4) Що тимчасові розпорядження української влади в справі земельній будуть тільки такі, які не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, аби великі маєтки на законній підставі були поділені у власність між хліборобами; 5) Що во всякім разі до скликання Державної Ради спекуляція землею не буде дозволена і не буде дозволено купувати землю нікому, окрім українських селян; 6) Що в Українськiм Уряді більша части-

на людей буде належати до тих, хто давню працю показав своєю вірністю українській національно-державній ідеї і своє розуміння потреб селянства і робітників; 7) Що в Українському Уряді є місце тільки для вірних синів України і не може бути людей, які тягнуть до Росії або до Польщі; 8) Що в цей перехідний час порядок буде наводитись обережними, заснованими на ясному законі мірами».

Зіставлення наведеного документа з положеннями «Програми УХДП», проєкт якої, як зазначалося, належав перу В. Липинського, показує їх практично повний збіг по принципових позиціях.

Ознайомившись із заявою, генерал П. Скоропадський відрядив на з'їзд «хліборобів» свого генерального писаря І. Полтавця-Остриця й осавула Г. Зеленецького, які оголосили записану зі слів гетьмана відповідь:

«Вірні сини України, дорогі брати мої! Коли в такий мент я взяв владу в свої руки, то це для того, щоб збудувати Україну і до кінця днів своїх бути вірним сином дорогої нашої Неньки і всіма силами боронити державні і національні права українського народу. Прошу і наказ даю вам, брати, вірно і щиро служити незалежній Українській Державі нашій. Українська Державна Рада буде скликана зараз же після того, як настане спокій на Україні. Думки, висловлені в заяві вашій, взагалі й мої думки. Буду дбати об тім, аби по змозі сил своїх і обставин задовольнити Ваші бажання дорогих серцю моєму селян-хліборобів. Кличу Вас всіх не жаліючи сил і здоров'я до енергійної праці по відбудуванню незалежної Української Держави, ладу і спокою на Україні. Амінь. Гетьман Павло Скоропадський».

Збори вітали відповідь Скоропадського гучним «Слава!» та ухвалили додаткові до заяви постанови: «1) Аби негайно було повернуто хазяїнам пограбоване у них майно; 2) Аби розпущені були комітети і переобрані земства; 3) Аби скасовані були вибори до Установчих Зборів; 4) Аби негайно було видано закон про підданство і про присягу на вірність українській державі».

Провінційні відділи УДХП також вітали «ясновельможного хазяїна», вимагаючи репресій проти «селянської голоти» й нагадуючи про бажання збільшити земельні володіння.

Однак «хлібороби» помилились. Гетьман не виправдав сподівань «дорогих братів» і не запросив до уряду жодного їхнього представника.

Між тим, сам В. Липинський продовжував залишатися достатньо впливовою особистістю. «Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партіях взагалі, — підкреслював Д. Дорошенко, — що ім'я В. К. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу кабінету міністрів, як кандидата на пост міністра закордонних справ, від чого одначе він ухилявся з власної волі». Сам Д. Дорошенко, який одержав у кабінеті Ф. Лизогуба портфель міністра закордонних справ, пропонував йому стати товаришем міністра, або ж очолити міністерство. Зрештою В. Липинський прийняв запрошення взяти на себе обов'язки посла Української Держави в Австро-Угорщині.

Це був ключовий дипломатичний напрямок, з огляду на те, що імперія Габсбургів мала у своєму складі українські та польські землі, і це вимагало від Української Держави особливо сильної й активної дипломатії в даному регіоні. «Як людина, що... була дуже добре обізнана з польською справою, — наголошував Д. Дорошенко, — а також із становищем західноукраїнських земель, В.К. Липинський як не можна краще надавався на посла Української Держави до Австро-Угорщини, де таку важну роль в політиці відігравало питання польсько-українських відносин».

Та українські соціалістичні партії, що формували Центральну Раду, визначали її політичне обличчя, розпочали проти В. Липинського кампанію, звинувачуючи його в антиукраїнстві. «Нова Рада» — друкований орган УПСФ — намагалася переконати громадськість, що послами Української Держави за кордоном, окрім О. Шульгина, призначені неукраїнці. Позапартійний друкований орган — газета «Відродження» піддала безпідставній жорсткій критиці діячів українського посольства в Австро-Угорщині, назвавши їх зрадниками України. В. Липинський сприйняв ці випадки як такі, що спрямовані не лише проти нього особисто, але й в цілому проти Української Держави і вимагав від Міністерства закордонних справ офіційної реакції на спроби дискредитації державної політики. «Дуже неприємно вразила нас всіх стаття в “Відродженні”, про котру пишу Вам окремо, офіціальним листом, — наголошує у посланні до Д. Дорошенка В. Липинський. — Щоб напівофіційно ширив поголоски про “зраду” державних урядовців — се щось неможливе. Всякому безоголов'ю мусить бути якась межа, навіть в наших скрутних умовах».

В. Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Брестський мирний договір. Він провів обмін ратифікаційними грамотами з уповноваженими Болгарії (15 липня 1918 р.), Німеччини (24 липня 1918 р.) та Туреччини (22 серпня 1918 р.).

Так сталося, що свою безпосередню дипломатичну роботу В'ячеслав Липинський розпочав у країні (його офіційне призначення сталося 10 червня 1918 р.), яка єдиною відмовилася ратифікувати підписані в Бресті документи. Більше того, не встиг він ще як слід увійти в курс справ, як змушений був поринути в скандальну атмосферу, що вимагала неабиякої принциповості, послідовності, мужності у відстоюванні українських інтересів супроти Габсбургської монархії. Урядові кола останньої саме в той час активізували пошуки шляхів зриву брестських угод про «коронний край» і прилучення Холмщини до України. Хоча у своїх діях австрійці не координували своїх дій із німцями, однак у разі потреби зверталися до них за підтримкою і, як правило, знаходили розуміння.

Примушені підписати мир у Бресті винятково тяжкими обставинами (браком продовольства), частково під тиском могутніших союзників, австрійські, а ще більше угорські політики вважали його просто ганебним. У Відні та Будапешті саме існування незалежної України чимдалі сприймалось як протиприродне і навіть в чомусь образливе. Закономірним результатом війни урядовці Габсбургської монархії воліли бачити не поділ Галичини, на яку в цілому претендувала Польща, не на обмеженішу автономію австрійських українців, а прилучення до Австро-Угорщини нових територій Поділля й Волині. Одним із найяскравіших і найзатятіших уособлень такої позиції був посол Австро-Угорщини в Українській Державі граф Й. Форгач, за оцінкою Д. Дорошенка, «переконаний ворог слов'янства взагалі й українства спеціально», «настроєний супроти української національно-державної справи».

Посол виявився ключовою фігурою в анулюванні договору про поділ Галичини й саботуванні справи втілення в життя протоколів щодо Холмщини та Підляшся. З наближенням обіцяної дати (20 липня 1918 р.) підготовки законопроекту про Коронний край зі Східної Галичини й Буковини посилювався польсько-угорський тиск на офіційний Відень, який, у свою чергу, розгорнув масову публіч-

ну кампанію про недотримання Україною зобов'язань щодо постачання Австро-Угорщині хліба.

Справді, із запланованого, через безліч причин, вдалося реалізувати лише 20 %, однак і це було незрівнянно більше за рівень виконання зобов'язань партнерами. Проте, облудно звинувачуючи лише одну сторону у «зриві» Брестського «хлібного» миру, офіційний Відень дав полякам обіцянку взагалі анулювати таємний протокол про Галичину. У цілком секретній телеграмі з Відня австрійському послові в Києві від 1 липня 1918 р. зазначалося: «...Ратифікація договору неможлива. Ми не можемо виконувати секретний протокол від 8 лютого про об'єднання Галичини і Буковини в єдиний коронний край. Ми про нього навіть згадувати не можемо. Таємний протокол прийнято поспішно, він слугує українським інтересам, що неприйнятно для Австро-Угорщини. Це стосується і таємної угоди від 4 березня 1918 р. між Австро-Угорщиною і Україною про входження Холмської землі до України».

У відповідності з інструкціями, Й. Форгач 4 липня 1918 р. наніс візит П. Скоропадському і несподівано для гетьмана, без будь-яких попереджень і пояснень, заявив, що Австро-Угорщина в односторонньому порядку відмовляється від договору щодо Галичини. Спроба боязко протестувати була зухвало відкинута. Натомість Й. Форгач, як, власне, й урядовці у Відні, цинічно натискав на ту обставину, що влада в Україні слабка і повинна скоритись силі. Вони навіть вимагали, щоб і факт анулювання угоди було утаємничено.

Того ж дня П. Скоропадський мав розмову з приводу галицького питання з міністром закордонних справ Д. Дорошенком.

Було вирішено сповістити українського посла у Відні В. Липинського про демарш посла Й. Форгача й просити його в'яснити, чи то справа центрального віденського уряду, чи акція самого Й. Форгача, який, можливо, тільки зондує ґрунт. Під час наступної розмови гетьмана з Й. Форгачем, яка мала відбутися 6 липня, П. Скоропадський повинен був заявити, що він, на жаль, не має сили противитися анулюванню договору, але не може залишити його без протесту. Отже, міністр закордонних справ мав офіційно передати ноту з протестом. (Така нота була оперативно підготовлена й копія її передана гетьману.)

Під час аудієнції 6 липня, коли гетьман завів мову про протест, посол Й. Форгач категорично заявив, що Австро-Угорщина будь-

яку ноту, де присутня критика заяви про анулювання договору та натяки на Галичину, розглядатиме як втручання в її внутрішні справи, і, якщо міністр закордонних справ України звернеться з такою нотою до нього, то він, граф Й. Форгач буде рішуче домагатися, щоб негайно міністра усунути з кабінету. «Часи, коли Австро-Угорщина підписувала з представниками України договір в Берестю про справи, які торкаються її внутрішніх справ, належать вже до минувшини і всяка дискусія на внутрішньо-політичні теми про Галичину в офіціальних відносинах з Україною виключена». Гетьман відповів, що, уступаючи силі, він, із болем у серці, бере сказане до відома.

П. Скоропадський відмовився прийняти і наступну пропозицію міністра Д. Дорошенка, щоб той особисто подав ноту, складену в гострих тонах, опублікував би цілу «справу в офіціальному комунікаті й потім, узявши всю відповідальність на себе, подав у відставку як “винуватець” цих заходів». Було вирішено дати доручення послу В. Липинському протестувати у Відні, а самим звернутися за допомогою до німців. На той час зв'язок між Києвом та Віднем був дуже утруднений через залізничний страйк, який вибухнув на українських залізницях, а шифровані телеграми, на гадку Д. Дорошенка, навмисне передавалися до Відня в спотвореному, урізаному вигляді.

Проте В. Липинський навіть з уривчастих повідомлень зрозумів, усвідомив усю відповідальність і невідкладність справи, не чекаючи детальних інструкцій і директив кур'єрською поштою, розпочав діяти на власний розсуд і переконання.

24 липня український посол наніс візит міністру двора і закордонних справ Австро-Угорщини графу І. Буріану і запитав його, чи є позиція графа Й. Форгача офіційною лінією Відня. Одержавши ствердну відповідь, В. Липинський вручив урядовцю складену особисто ноту протесту наступного змісту: «Посольство Української Держави у Відні одержало від свого правительства з Києва повідомлення, що Ц. і К. Правительство Австро-Угорської монархії анулювало дане при заключенні мира в Бересті-Литовськім зобов'язання, яким Ц. і К. Правительство, в цілі скріплення близької приязні та живих взаємних зносин між обома державами, зобов'язалося:

Предложити найпізніше 20 липня ц.р. законопроект про відділення від королівства Галичини областей східньої Галичини з пе-

реважаючим українським населенням і злучення їх з Буковиною в один суцільний коронний край — та настояти всіма доступними йому по конституції засобами, щоб це пропозиція одержало силу закону.

Факт цей було підтверджено Вашою Ексцеленцією особисто дня 24-го липня ц.р. З огляду на вище сказане, ні в чім не порушуючи гарячого бажання Української Держави — жити в якнайбільше приятельських і якнайтісніших зносинах з Австро-Угорською Монархією, я нижче підписаний, посланник Української Держави у Відні, складаю від імени правительства на руки Вашої Ексцеленції протест проти цього анулювання, взятого на себе Ц. і К. Правительством з власної і доброї волі виключно в намірах скріплення приязні між обома державами.

Знаючи, що в даному разі заміри Ц. і К. Правительства були збудовані на основі замірів, які Його Цісарське і Королівсько-Апостольське Величество висловили при обнятті правління і підтвердили в своїй престольній промові, як також і в маніфесті до народів Австрії з дня 12 лютого 1918 р. і тому непохитно вірячи, що на крок анулювання свого зобов'язання Ц. і К. Правительство мусило рішитись з причин зовсім інших, а тільки не тому, щоб порушити дружні відносини між Австро-Угорщиною й Україною, Правительство Української Держави через моє посередництво висловлює тверду надію, що його бажання, аби Берестейський мир був якнайшвидче ратифікований в Австро-Угорській монархії і щоб були допущені українські адміністраційні власті в занятій Ц. і К. Військами частини Хомської землі, — буде сповнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох держав і їх народів».

Австрійський міністр відмовився прийняти ноту протесту, посилаючись на те, що справа вже остаточно вирішена в Києві. Того ж дня В. Липинський обмінювався в німецькому посольстві ратифікаційними грамотами Брестського миру і там дізнався, що офіційний Берлін не лише зрештою підтримав Відень, а й що, на прохання останнього, ще 16 липня 1918 р. було спалено єдиний оригінальний примірник таємного договору про Галичину, який українські дипломати в інтересах безпеки згодились передати на зберігання до німецького міністерства закордонних справ.

Український посол не міг терпіти такої наруги над країною та народом, інтереси яких він репрезентував, і вирішив за будь-яку ціну довести до відома австрійського уряду ставлення до дій Австро-Угорщини. Тому через три дні він направив поштою графу І. Буріану вищенаведену ноту в супроводі такого листа:

«Ваша Ексцеленціє! Тільки що одержавши через нашого кур'єра підтвердження наказу мого Правительства в справі передачі ноти з протестом, я засилаю цю ноту на адресу Вашої Ексцеленції і одночасно дозволяю собі, з огляду на вагу порушеної справи, коротко повторити в цій приватній листі головні тези, які я вже висловив в моїй розмові з Вашою Ексцеленцією 24. ц. місяця, а саме:

1) Згаданий протест не переслідує зовсім мети — порушити приязні відносини, які існують між Австро-Угорщиною та Україною і жодним чином їх не порушує.

2) Так само, поки анулювання договору залишається таємним, нота з протестом проти анулювання так само залишається в секреті.

3) Моє правительство так само як і Ваша Ексцеленція, як що я Вас добре зрозумів, не бажає зв'язувати питання про анулювання таємного договору, а ще більше — ноти з протестом проти цього анулювання, з не ратифікацією Берестейського договору. Навпаки, моє правительство бажає, щоб ратифікація Берестейського миру наступила якнайшвидше, незалежно від долі таємного договору. Воно сподівається, що цей мир буде ратифікований і що через це саме будуть закріплені сприятливі умови для розвитку в майбутньому приязних відносин між обома державами.

4) Нарешті, я дозволяю собі висловити думку, що, на мій погляд, факт протесту нічим не пошкодить інтересам Австро-Угорської Монархії, бо так само, як тепер політика Австрії, кермована бажанням консолідації добрих відносин з Україною, вимагає анулювання таємного договору, так само може прийти момент, коли ця сама політика вимагатиме його відновлення, і от тоді та таємна протестація мого уряду може стати базою для відновлення традиційної політики. Між іншим, ця нагода, на мою думку, повстане тоді, коли Австро-Угорщина візьметься до вирішення польського питання в цілім його обширі і коли, в зв'язку з цим, яко інтегральна частина цієї проблеми, виникне справа урегулювання українсько-польських відносин не тільки на території Монархії, але й взагалі.

Прошу прийняти, Ваша Ексцеленція, засвідчення моєї пошани і високої поваги.

В'ячеслав Липинський. Відень, 28 липня 1918 р.»

Доводиться із жалем констатувати, що то виявився єдиний документ, який містив протест проти віроломної політики Австро-Угорщини щодо України у справі здійснення умов Брестського миру. То була також і єдина спроба створити хоч якийсь ґрунт (якісь зачіпки) для того, щоб повернутись до цього питання, поки дійде до практичної реалізації встановлення польсько-українського кордону. В міністерстві закордонних справ Української Держави існувала думка, що спільній комісії з врегулювання лінії кордону можна буде запропонувати певні поступки в Холмщині на користь Польщі та досягти за рахунок цього певного прогресу в галицькій проблемі.

Хоча істотних наслідків демарші В. Липинського не мали, все ж вони не давали можливості австрійській стороні до кінця «закрити» проблему. У своїх донесеннях графу І. Буріану посол в Україні граф Й. Форгач повідомляв, що на початку серпня він мав цілу низку розмов із П. Скоропадським, під час яких намагався довести безпідставність протестів українського уряду проти анулювання таємного договору після того, як, мовляв, усе було покінчено розмовами з гетьманом на початку липня і взяття останнім, хоч і із сумом, до відома факту анулювання договору австро-угорською стороною.

При першій розмові 3 серпня 1918 р. П. Скоропадський заявив Й. Форгачу, на його здивування, що, мовляв, український уряд через свого посла у Відні знову порушує вже полагоджену справу таємного договору; що тепер справа виглядає зовсім інакше, ніж місяць тому: сам Відень не втримав таємної справи в секреті, та тепер уся українська преса в Галичині б'є на сполох і покладає вину за анулювання договору на уряд Української Держави. І коли раніше, уступаючи силі, можна було взяти акт австро-угорського уряду до відома, хоч із жалем, але мовчки, то тепер обійти мовчанкою й не протестувати — вже неможливо.

Граф І. Буріан відповів великою телеграмою, в якій радив переконати П. Скоропадського, що Австро-Угорщина не змогла змиритись з існуванням такого договору, як таємний договір про поділ Галичини: «Досить було б просто сконстатувати факт невиконання Україною договору про постачання хліба — як права для оголо-

шення з нашого боку недійсною таємну умову, але треба з'ясувати повну безглуздість становища, коли держава, якій фундамент поклали Австро-Угорщина й Німеччина, якої внутрішнє будівництво відбувається під охороною й авторитетним впливом обох Центральних Держав — має право вмішуватися у внутрішні справи Австрії. Треба з'ясувати, що таке право уявляло би собою *unicat*; у відносинах європейських держав між собою і що, само собою розуміється, така велика держава, як Австро-Угорщина ледве чи заслуговувала б цього титулу (себ-то великої держави), коли б вона не анулювала вирвану у неї при виїмкових обставинах уступку, яка являлась пониженням її суверенітету, якимсь *capitis deminutio*».

Посол Австро-Угорщини ревно виконував дані йому доручення, скільки міг, заважав полагожденню також Холмської справи. В. Липинський і тут намагався всіма доступними для нього методами протидіяти польським планам відриву від України Холмщини, переконував уряд Австро-Угорщини у справедливості ухвалених в Бресті домовленостей щодо територіальних розмежувань між Польщею й Україною, зустрічався з впливовими політиками у пошуках підтримки позиції Української Держави, поширював у західній пресі матеріали про сутність, характер, спрямування зовнішньої політики своєї Батьківщини.

Хоча зарадити українській справі демарші посла в Австро-Угорщині не могли, вони, гадається, проливають додаткове світло на особисті якості В'ячеслава Липинського. Водночас загальна ситуація навколо боротьби за реалізацію брестських домовленостей — ще один приклад того, що представники інших національностей часом боронили українські інтереси не менш рішуче і послідовно, ніж самі українці.

Додати тут можна хіба що й те, як, по-суті, з демократичних позицій, оцінював В. Липинський і внутрішню політику гетьманату, як він засуджував, зокрема, каральні заходи польського поміщицтва щодо українських селян на Правобережжі. Ознайомившись із натуралістичними картинами численних страждань, завданих польськими поміщиками сільському «бидлу», якими були переповнені мемуари волинської землевласниці З. Коссак-Шезуцької, В. Липинський із жалем і обуренням відзначав: «З-під пера автора навмисне пробивається презирство і брудний садизм у щедро розкиданих описах, що викликають огиду».

Тож, наведене — переконливе підтвердження того, як розважливо виконував свою державницьку місію гідний представник української еліти В. Липинський і як принципово він ставився до подій, учасником і свідком яких він був.

В. Липинський болісно переживав політичний крах гетьманату. Однак, на відміну від багатьох інших політиків і теоретиків, він намагався не тільки збагнути причини поразки та змиритися з тим, що сталося, а прагнув розібратися в негативному досвіді для наполегливих пошуків нових шляхів відродження форми державності, з якою його тісно зв'язала доля. Саме цьому підпорядковувалися його відомі концепції класократії, трудової «дідичної» монархії тощо. 1918-й рік, як жодний інший чинник, спонукав його до творчої праці, найвищим, найяскравішим утіленням якої стали відомі «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і практику українського монархізму».

Відсутність чіткого уявлення про бажану модель національної державності В. Липинський вважав чи не найголовнішою вадою українства революційної доби. Він виходив із того, що українська демократія взагалі не здатна сконсолідувати націю та побудувати незалежну державу, не вірив, що народ готовий вирішити, хто з його провідників гідний керівної суспільної ролі, а народні обранці будуть у спроможності визначити, як краще будувати державу. «Народ ніколи не буває кращий і розумніший од своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть», — наполягав політик.

На його думку, державу не можна створити без застосування фізичної військової сили, вона народжується з війн і революцій. Однак лише цього недостатньо. Потрібен легітимний уряд, визнаний всіма соціальними групами. І тут В. Липинський вважав, що саме інститут монарха надавав будівництву держави та викристалізації нації легітимності, і лише він міг обмежити сваволю провідників, оскільки був, за його словами, «одним єдиним для цілої нації Головою національної держави, символізуючою собою повагу, силу, єдність і неподільність цілої Української Нації».

Не маючи жодних сумнівів у перевагах гетьманату над іншими формами державності, В. Липинський, не покладаючи рук, працював над реабілітацією монархічних ідей і особистостей з ним пов'язаних і передусім, природно, П. Скоропадського. «...З цілим завзяттям, з яким все своє життя робив і роблю те, в що вірю, —

писав дещо пізніше В. Липинський, — взявся я за працю — з одного боку над продовжуванням формулювання нашої ідеології, а з другого — над відновленням авторитету Гетьмана і сотворенням легенди Роду Скоропадських. Така легенда була необхідна для досягнення двох цілей: 1) виховання нею самого Гетьмана; 2) підготовки громадянства для майбутнього сприйняття династії і гетьманства».

Пов'язуючи історичне майбуття нації з панівною верствою — елітою, «дідичами»-лицарями, спадковими власниками, пов'язаними із землеробством, вчений із неприхованим захопленням, високим пафосом писав про виняткову особисту роль П. Скоропадського в долі нації. Полемізуючи з демократичною, уенерівською інтелігенцією, він доводив: в 1918 р. почали втілюватись у життя «нездійснені мрії». «Нащадкові старого, Гетьманського Роду вистало лицарської самоповаги і українського патріотизму, щоб забути про свої егоїстичні панські інтереси. Замість зайнятись маєтками, зібрати готівку і спокійно виїхати за кордон, він цілого себе віддав Батьківщині Україні. Він кинувся на її порятунок і не побоявся взяти на себе — страшний в українськiм хаосі — тягар Гетьманської влади.

І у панів українських найшлось ще стільки українського державного інстинкту, чести і відваги, щоб здригнутись на згадку історичного Імени Гетьманського. Вони відновили в лиці його Нащадка українську традицію державну. Вони одні зуміли цим вказати єдиний порятунок від страшних наслідків української безвласнодержавности і колоніального розкладу».

В. Липинський був внутрішньо переконаний у своїй правоті, а отже, дуже настирливо, в чомусь навіть агресивно, пропагував свої погляди. «І пам'ятайте Ви, інтелігенти українські — звертався він до опонентів з демократичного табору, — що народ український визволитись може лиш тоді, коли з пащі московської і варшавської метрополії він свою голову вирве. Голова його — це пани. Не тільки сучасні, а всяка, у всякій добі, місцева верхня — провідна і правляча — верства, яку Ви — представники народу — своїми “очима завидючими і руками загребушими”, всякий раз, як починає творитись Держава Українська, назад в Москву та Польщу заганяєте. Верству цю Ви мусите до народу притягнути і з народом в одну націю зв'язати. А зробите це лиш тоді, коли панські сепаратистські

українсько-державницькі стремління всіми силами своїми, всім Вашим впливом на народ піддержите. Без цього вся Ваша українська — соціалістична, націоналістична, чи як би Ви її не називали — праця, буде конвульсіями живого кадовбу з прищемленим верхом. І не називайте екскрементів, які Ви, безвершники, будете в цих конвульсіях виділяти — Україною, бо реальної України — Держави Української — з них не буде ніколи, ніколи».

Хоча виглядає й не дуже інтелігентно, зате щиро й прямо. А одним із визначальних кроків у реалізації задумів стало створення В. Липинським разом із прихильниками (Д. Дорошенком, М. Кочубеєм, А. Монтрезором, С. Шеметом, Л. Сідлецьким та іншими) Українського Союзу хліборобів-державників (УСХД) і підписання в травні 1920 р. угоди з П. Скоропадським. «Завданням нашим, — говорилося в документі, — являється збудування незалежної, міцної Української Держави. Завдання це будемо вважати виконаним, коли державну організацію завершимо коронаційним актом».

Переконуючи в доцільності інституту гетьманства, В. Липинський наголошує, що в досвіді українства виборність і залежність від чужих держав виявились шкідливими для розвитку нації. Тому саме спадкова, «дідична» монархія, до якої наприкінці свого життя прагнув і Б. Хмельницький, має, на його думку, стати найвідповіднішою формою державного устрою в Україні. Обґрунтовуючи теоретичні засади інституту монарха в Україні, В. Липинський наголошував, що УСХД має об'єднати всіх, хто бажає відродження України: «Ми хочемо, щоб вони всі муром стали біля Гетьмана і його Роду, як одинокого, реального, живого Символу України. Бо тільки така точка опори України в самій собі, тільки такий сталий, з батька на сина переходячий український центр дасть хребет українству — зародкові Української нації». В. Липинський підкреслював, що основою діяльності та «світогляду» УСХД є відродження Гетьманства в Україні «як найкращої системи організації українотворчих сил».

Закладаючи ідеологічні підвалини українського монархічного руху, В. Липинський планував обмежити владу гетьмана політичним органом — Радою присяжних і виконавчим органом — Гетьманською управою. В результаті інститут гетьманства мав виконувати консолідуючі та представницькі функції, таким чином, гетьман мав залишитися, по суті, символічною фігурою в державі та

лише репрезентувати гетьманський рух, насправді не будучи його політичним лідером. Одночасно В. Липинський сподівався, що міцна гетьманська організація «орденського типу», якою видавався УСХД, ідеологічно й політично очолюваний ним самим, зуміє контролювати дії гетьмана та керувати його кроками, скріплюючи його морально-політичний авторитет назовні.

При всій своїй абстрактно-теоретичній стрункості й довершеності концепція «дідичної» монархії від моменту свого обнародування викликала неоднозначну реакцію та істотні заперечення. Підбиваючи своєрідний підсумок дискусіям, академік М. Попович м'яко, делікатно зауважував: «Так чи інакше, позиція В. Липинського може бути зрозуміла за умов революційної анархії, але не може бути прийнята». Здається, справедливості ради, можна вжити й жорсткіших оцінок. Якщо на практиці гетьманська модель державної організації виявилася безпорадною в часи революційних потрясінь, коли втомлені суспільства часто схиляються до пошуків варіантів «сильної руки», то ще менше підстав для реалізації моделі «дідичної» монархії було в безконфліктну або малоконфліктну добу. Мабуть, небезпідставно історик Я. Дашкевич припускав: В. Липинський зрештою й сам зрозумів нездійсненність вистражданої й виплеканої ним «романтичної», «захоплюючої» моделі Української державності.

Невідвратною була масштабна протидія силовому насадженню монархічно-авторитарного устрою. Для XX століття він загально перетворився на історичний анахронізм.

Що ж до українства, то йому ніколи не були притаманні антидемократичні традиції. Воно у своїй більшості незмінно тяжіло до систем суспільної організації на народоправчих засадах.

Великі питання викликала і ніби наявність харизми в П. Скоропадського. Адже більшість його сучасників, так само, як і велика кількість дослідників у майбутньому взагалі вважали його випадковою постаттю на владному Олімпі, особистістю, потенції якої зовсім не відповідали викликам часу і потребам розвитку нації. Без харизматичного лідера, як стрижня й «марки» усієї політичної системи, нічого було розраховувати на втілення накреслених планів у життя.

Не існувало в Україні й скільки-небудь міцного прошарку «дідичів» — «лицарів», пов'язаних із землеробським способом вироб-

ництва — основної умови реалізації задумів В. Липинського. На його думку, цю верству заможних господарів-власників-хліборобів історія й обставини мали лише сформувані в перспективі. І що те має статися неодмінно — навряд будь-хто взявся б гарантувати напевне.

Навіть у середовищі монархістів-гетьманців логічні конструкції В. Липинського були сприйняті з осторогою, недовірою, а то й взагалі ворожо. Це було великою трагедією вченого, який щиро прагнув якнайбільше прислужитися власному народу, однак поступово потрапляв у дедалі більшу ізоляцію.

Відрадою було зайняття історичною наукою. Важливим внеском у вітчизняну історіографію стали публікації В. Липинського про Українську революцію під проводом Б. Хмельницького, а також його фундаментальна монографія «Україна на переломі (1657—1659)». З їх появою пов'язують сутнісне ствердження державницького (на відміну від народницького, де лідером був М. Грушевський) напрямку чи школи історичної науки. Помітним явищем стала і праця 1925 р. «Релігія і церква в історії України».

Після тяжкої хвороби вчений, публіцист, послідовний ідеолог українського монархізму помер 14 червня 1931 р. у санаторії Віннервальд поблизу Відня. Згідно із заповітом, був похований в рідному селі Затурці.

### **Праці В.К. Липинського**

Україна на переломі 1657—1659: замітки до історії українського державного будівництва в 17-м столітті. Відень, 1920 (перевидання. Київ, 1997).

Покликання «варягів» чи організація хліборобів? // Хліборобська Україна. 1925. Кн. 5. Філадельфія, 1925.

Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ; Філадельфія, 1994.

Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Нью-Йорк, 1954 (перевидання. Київ; Філадельфія, 1995).

Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // В. Липинський. Твори Т. 2. Історична секція. Філадельфія, 1980.

З епістолярної спадщини. Київ, 1995.

Релігія і церква в історії України. Київ, 1995.

З епістолярної спадщини // В. Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Архів. Листування. Т. 1. Київ; Філадельфія, 2003.

### Праці з додатковою інформацією про В.К. Липинського

- Босий В. В'ячеслав Липинський — ідеолог української трудової монархії. Торонто, 1951.
- В. Липинський як політик і ідеолог. Ужгород, 1931.
- В'ячеслав Липинський в історії України (До 120-річчя з дня народження). Київ, 2002.
- В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ; Філадельфія, 1994.
- В'ячеслав Липинський та його доба: наук. збірник. Київ; Житомир, 2008.
- Галушко К. Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». Київ, 2002.
- Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. Т. 2: Українська гетьманська Держава. Ужгород, 1930.
- Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень, 1925 (перевидання. Аусбург, 1946).
- Калакура О. Липинський В'ячеслав Казимирович // Політична енциклопедія. Київ, 2011.
- Любовець О. Нарис історії Української демократично-хліборобської партії (1917—1920 рр.). Київ, 2002.
- Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський: державний муж, історик та мислитель. Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. Т. 2. Київ, 1994.
- Масненко В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Київ; Черкаси, 2000.
- Осташко Т.С. Липинський В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович // Енциклопедія історії України. Т. 6. Київ, 2009.
- Потульніцький В.А. В'ячеслав Липинський і проблема політичної культури // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті П. Скоропадського. Київ, 1993.
- Потульніцький В.А. Липинський В'ячеслав Казимирович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 17. Київ, 2016.
- Солдатенко В.Ф. Гетьманська Держава і В. Липинський // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Т. 16. Київ, 2007.
- Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 2: Рік 1918. Київ, 2009.

## III

### ДРУГА УНР — НОВА СПРОБА ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Масове несприйняття окупаційно-гетьманського правління, всеохопні бажання відновлення революційних змін, демократичних завоювань стимулювали прагнення еліти центральнорадівського періоду, до якої приєдналися й нові сили (непоодинокі індивідууми), що висунулися на авансцену української політики, очолити антигетьманський рух, спрямувати його на знищення ненависного режиму.

З нагальним завданням блискуче впоралася Директорія — Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра, Панас Андрієвський, Андрій Макаренко і Федір Швець. Звісно, саме вони опинилися на чолі військово-політичної боротьби, розпочали й активно здійснювали заходи щодо відновлення і зміцнення Української Народної Республіки, намагаючись віднайти оптимальні варіанти народоправчого устрою держави. Однак історія розпорядилася так, що ще в добу революції виникли сумніви щодо беззастережної кваліфікації усієї п'ятірки повноцінною національною, політичною елітою. Запропонувати щось конструктивно-притягальне, прогресивно-мобілізуюче ні П. Андрієвський, ні А. Макаренко, ні Ф. Швець не спромоглися. В усякому разі, відповідних документальних слідів із теоретичними викладками, обґрунтуваннями не виявлено. А відомі факти поведінки, вчинків лише посилюють сумніви. Адже вся трійця функціонерів найвищого державного рівня була або відсторонена від участі навіть у засіданнях Директорії (П. Андрієвський), або, пославшись на несприятливі обставини та поставивши особисті інтереси (самозбереження) вище за загальні, самоусунулися, «залишили поле бою» (А. Макаренко і Ф. Швець відмовилися повернутися в Україну із зарубіжних відряджень).

В. Винниченко — особистість напрочуд щедро наділена природою багатьма талантами, голову якої переповнювали надзвичайно

цікаві, прогресивні ідеї та проекти (їх не завжди могло оцінити належним чином навіть найближче оточення) — через короткий час під тиском опонентів і неприяте́лів змушений був відступитися від поста очільника Директорії, керманіча УНР, що не могло не позначитися на українській справі загалом.

Євген Петрушевич, лідер Західно-Української Народної Республіки, який після схвалення Акту соборності був введений до складу Директорії, не зміг виявити здатностей, гідних провідника загальнонаціонального масштабу, залишився виразником регіональних інтересів і розрахунків. Діяльність його залишилася не надто яскравою, взагалі малоприметною. Чимало хто із сучасників відмовлявся свого часу бачити в постаті Симона Петлюри чесноти та вчинки, потрібні для національного проводиря, непохитного авторитету, людини незрадливої національної совісті. Контroversійні оцінки цієї непересічної особистості супроводжують його внесок у державотворчу діяльність і донині. Однак, якими б не були підходи науковців, нащадків, фактом залишається те, що саме Головний отаман військ УНР і голова Директорії — впродовж майже всього часу її існування — не лише незмінно залишався в невщухаючій військовій борні, а й знаходився (хай для когось — формально) на першому місці серед тогочасної політичної еліти, більшість якої його визнавала (хтось вимушено) і в такій ролі.

Останню ж (еліту) в цей буремний час поповнили імена Микити Шаповала, Володимира Чехівського, Бориса Мартоса, Миколи Порша, Вячеслава Прокоповича, Ісаака Мазепи, Івана Огієнка, Никифора Григорієва, Андрія Ніковського.

Гадається, що на окрему, незвичну увагу й розмову в контексті даної праці заслуговує феномен Нестора Махна. На палаючій землі, якою була вся Україна в роки Громадянської війни, саме він став своєрідним символом боротьби за кращу народну долю. Хай його погляди, мотивація вчинків, а понад усе — державницька стратегія (точніше — її теоретична відсутність, ареальність) не відрафіновувались у системні концепції, та до нього незмінно тягнулися десятки й сотні тисяч страждаючих і знедолених, вбачали в ньому свого кумира й рятівника. Зазначене (а воно незаперечне) дозволяє включати і Н. Махна до числа тих, хто неабияк впливав на суспільні настрої та події, посів своє місце серед української політичної еліти.

Кінцевий результат Української революції та Громадянської війни значною мірою залежали і від еволюції палких прихильників національної справи, національної державності, інтелект яких, здатність до критичного мислення, суворой самооцінки зумовили їхню непросту еволюцію від національно-визвольних позицій до соціально-демократичних засад, на які дедалі помітніше орієнтувалися маси. Займаючи особливо поважне місце в українському загалі, такі визначні постаті, як Олександр Шумський, Василь Еллан (Елланський)-Блакитний, Григорій Гринько, Панас Любченко (ліва течія в Українській партії соціалістів-революціонерів), Євген Касьяненко, Андрій Річицький (Пісоцький), Михайло Ткаченко, Юрій Мазуренко (ліві — «незалежні» в Українській соціал-демократичній робітничій партії) дуже серйозно впливали на формування політичного клімату всередині нації, соціуму. Їхні позиції, гасла сприймалися як прогресивні, перспективні, відповідні духові, запитам часу, національним потребам. А масова підтримка націонал-комуністичних уподобань істотно допомагала схиляти шальки терезів історичної долі в бік соціалістичного вибору.

## МИКИТА ШАПОВАЛ

Можна думати, що революційна доба з її непередбачуваними зламами, невизначеністю, невпевненістю і турботами за майбутнє, пошуками своєї життєвої позиції й орієнтирів більше за інші часи спонукає до аналізу того, що відбувається в житті. Можна припустити, що для Микити Юхимовича Шаповала вона стала тією своєрідною суспільною лабораторією, в якій непросто обирався шлях у науку, на якому обдарована особистість виросла до визнаного вченого, фундатора української соціології. Можна, зрештою, гадати, що процес вироблення підходів до такого складного явища як політика, вже в 1917—1920 рр. зумовлював ту лінію поведінки, що відзначалася надійністю, виваженістю, аргументованістю, передбачуваністю, виключаючи дилетантство, верхоглядство, авантюризм. Це пояснює, з одного боку, обережність, з якою один із лідерів найчисельнішої української партії — УПСР — реагував на висловлювані йому пропозиції зайняти поважне місце в політичному істеблішменті, з іншого ж — ту абсолютну впевненість у перспективі, успіху справи, яку він демонстрував, зокрема під час підготовки та здійснення антигетьманського повстання. І те величезне піднесення й готовність до самовідданої, безкомпромісної боротьби, яким маси, насамперед селянство, підтримали обраний на перших стадіях справді небагатьма прихильниками відродження демократичної державності курс, стали свідченням того, що М. Шаповал разом із нешироким колом співників отримав високий рівень довіри, визнання лідерських суспільних якостей.

Активний учасник Української революції, громадський, державний діяч, вчений, публіцист, народився 26 травня (8 червня) 1882 р. в с. Сріблянка Бахмутського повіту Катеринославської губернії в селянській родині. Початкову освіту здобув у народній та Комишуватській двокласній школі в Бахмутському повіті. В 1900 р. закінчив Ново-Глухівську лісову школу (Куп'янський повіт, Харків-

щина). Як лісовод, ніс службу на Полтавщині та Харківщині. У 1903 р. М. Шаповал вступив на військову службу, після закінчення в 1906 р. Чугуївського юнкерського училища одержав чин підпоручника. Вищої освіти не здобув, хоч навчався в 1907—1908 рр. у Харківському університеті, а в 1917 р. у Київському комерційному інституті. Під час революції 1905—1907 рр. не залишався осторонь подій. Організував гурток і вів підбурливу пропаганду серед солдатів, за що був заарештований і 8 місяців перебував у Варшавській цитаделі. Судом був виправданий за браком доказів, але з війська звільнений через «політичну неблагонадійність».

У 1908 р. М. Шаповал прибув до Києва, де до 1910 р. займався літературною працею: у різних виданнях з'являлись його вірші, статті. Разом із П. Богацьким у 1909 р. почав видавати журнал «Українська хата». В період 1911—1917 рр. він працював лісничим у маєтках М. Терещенка, не забуваючи й про літературно-публіцистичну діяльність. Остання була різнобарвною — книги «Про ліс» (елементарний курс лісоводства), «Лісова справа на Україні», збірки поезій «Сни віри» (1908), «Самотність» (1910), нарис «Жертви громадянської байдужості», «Становище нашої преси і письменників-художників» (1910).

Повалення самодержавства Микита Юхимович зустрів із величезним захопленням, вважаючи, як і більшість інтелігенції його покоління, що настав слушний момент для втілення в життя віковичних прагнень українського народу. З ентузіазмом поринув у громадські справи, серед яких не бачив другорядних, хоч більше тяжів до освітньої, політично-просвітницької, видавничої діяльності.

Одразу ж по організаційному оформленні Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1917 р.) ввійшов до її активу, був обраний до складу Центральної Ради та її Комітету (Малої Ради), входив до створеної Малою Радою комісії законодавчих внесень, а з 2 грудня 1917 р. до 16 січня 1918 р. був генеральним секретарем пошт та телеграфів українського уряду. Одночасно він виконував багато інших обов'язків: члена і товариша (заступника) голови Київської повітової земської управи і Київського повітового комісара Тимчасового уряду (з 28 березня до 1 жовтня 1917 р.), а потім — директора лісотехнічного економічного відділу та голови Крайового українського лісового департаменту.

Неухильно зростає громадський авторитет М. Шаповала і вага в політичному житті українства: його обирають від Київського повіту до Київської губернської української ради, направляють для участі в Демократичній нараді в Петрограді і Передпарламенті. Він обирається депутатом Всеросійських і Українських Установчих Зборів. Паралельно працює в Українському науковому товаристві в Києві. Наприкінці 1917 р. Генеральний секретаріат доручає йому розробити проєкт видання свого друкованого органу — «Вісника Генерального Секретаріату», забезпечити редакційний та господарський бік цієї справи.

Влітку 1917 р. М. Шаповала було кооптовано до складу ЦК УПСР. Не полишав Микита Юхимович і публіцистично-видавничу діяльність. У 1917 р. вийшла третя збірка його поезій «Лісові ритми», збірники статей «На біжучі теми» та «З біжучої хвилі», нариси «Шевченко і самостійність України». Наступного року вийшли друком брошури «Листки з лісу. Нариси», «Лісова промисловість на Україні й кооперація», «Лісова справа на Україні (До аграрного питання)».

Щоправда, ділові та суто людські якості М. Шаповала не дуже високо оцінював тодішній незаперечний лідер М. Грушевський. У своїх мемуарах він присвятив молодшому колезі по Центральній Раді й Українській партії соціалістів-революціонерів такі рядки: «Наше тодішнє безлюддя — слабкість нашого осередку — пробували використати різні люди, щоб вийти в генерали, між ними був і мій пізніший ворог і антагоніст Микита Шаповал. Він в сім часі дуже примилювався до мене, коли побачив, що плани його патрона пішли на бистру воду, а в київських кругах у нього приятелів взагалі не було. Підкреслював свою стару вдячність до мене за те, що я не цураюсь його, коли він був заївсь з компанією “Ради”, видаючи “Українську хату”, і підпав її анахтемі, — він писав тоді у мене в “ЛНВістнику” і в “Селі”, і, мовляв, з вдячністю згадував про моральну підтримку, котру я сим йому давав. Про свої плани з Терещенком нічого не згадував (я ж потім дещо довідався про се від нього самого), і взагалі, не маючи в Києві опертя ніде, держав себе скромно і навіть “искательно”. З свого боку, при малім виборі людей, які громадились коло Центральної Ради і виявляли охоту щонебудь робити її іменем, приходилось цінити те, що було, — я, правда, знав непослідовність і ексцентричність, “несподіваний спо-

сіб мишлення” < ... > “Микити”, — не знав тільки інтриганських талантів, повної аморальності і безмежної амбіції, котрі він розгорнув пізніше, не жартом хочачи стати українським Наполеоном. Тоді він ще доволі скромно носив свій маршальський жезл в своїм терністрі і не показував невтаємниченим. А підсипатися, приподобатись оборотністю, услужли[вістю] й облесністю він дійсно вмів. Тому, коли прийшлося виконувати сей пункт наших резолюцій — посилати до Тимчасового уряду делегатів, щоб передати йому ухвали віча і взагалі українські домагання, — я не бачив когось відповіднішого, як Шаповала».

Пояснити не вельми приємні оцінки М. Грушевського можна, вочевидь, його підвищеною емоційною реакцією після розриву, що стався між двома лідерами українських есерів в еміграції, у 1922 р. Не виправдовуючи М. Шаповала, можна лише принагідно зауважити, що коли вважати його випадковою й навіть дещо сумнівною особистістю з обмеженими здібностями, якими ж треба було володіти якостями, щоб заслужити схвальне ставлення М. Грушевського?

У 1917 р. М. Шаповал поділяв домінуючі в Центральній Раді, зокрема в її найчисельнішій (есерівській) фракції, погляди на державність України, активно пропагував ідею широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній Російській республіці. Так, у промові на Київському губернському українському з'їзді (17—18 червня 1917 р.) він наголошував: «Народ український повинен сам бути господарем свого краю і сам розпоряджатися тими грішми, які він збирає. Ми хочемо розпоряджатися самі своєю землею і тими багатствами, які є під землею. Це зветься автономія. Ми сказали, що цієї автономії хочемо, і від свого слова не відступимось».

Як і інші члени УПСР, М. Шаповал зайняв ліву позицію в момент обговорення Інструкції Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові, яка істотно обмежувала автономні права України. На його доповідь із цього приводу збори Київської губернської Української Ради 9 серпня 1917 р. ухвалили резолюцію протесту проти цієї інструкції та висловилися на підтримку Центральної Ради та її Секретаріату «в боротьбі за проведення автономії України».

З великою радістю сприйняв М. Шаповал проголошення Української Народної Республіки, яку він розглядав як реалізацію прагнень багатьох поколінь патріотів України та як важливу перемогу

курсу, здійснюваного разом із колегами від початку Української революції. Самі слова «Українська Республіка» проголошувались політиком з особливою пошаною і гордістю. «В цих двох словах, — підкреслював він, — виблискує брильянт української громадської думки і творчості в закінченій, досконалій, логічній формулі історичних стремлінь українського народу. Будучі покоління будуть коментувати ці слова, наповняти їх тим або іншим змістом, комбінуватимуть складники цього змісту, але вони не переживуть такої радості народження, яку вже пережили ми, їм не доведеться вимовити великі слова перший раз, бо вже їх вимовило наше покоління». Республіку українського трудового народу М. Шаповал згодом вважав «великим твором нашого покоління».

Водночас, в міру наростання конфлікту з Радою Народних Комісарів, дедалі чіткішого усвідомлення невизначеності державного статусу України (автономія у складі неіснуючої федерації, неуспіхи ініціатив щодо творення останньої), М. Шаповал разом з іншими керівниками Української революції переходить на самостійницькі позиції, стає співавтором Четвертого Універсалу Центральної Ради.

М. Шаповал — єдиний із лідерів УПСР, хто негативно поставився до закликання німців в Україну, виступив рішучим противником держави П. Скоропадського, висунувся на провідні позиції в опозиційному Українському національному союзі, ставши членом його президії та головою комісії з міжнародних питань, був одним з ініціаторів підготовки і здійснення повстання проти гетьманського режиму і окупантів. Варто зазначити, що тривалий час прибічники рішучих дій проти чинної влади перебували в меншості. Виступи, тим більше збройні, проти П. Скоропадського, який спирався на австро-німецьку окупаційну машину, вважалися не лише фантастичними, безперспективними, але й авантюристичними, безумними, згубними. В настроях домінувало боязке очікування. «Єдиний чоловік з Н. союзу який так само як я, розумів необхідність інших методів боротьби з гетьманщиною й визнавав учасність їх, був М. Шаповал, — стверджував В. Винниченко. — І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М. Шаповала й мене». Щоправда, сам М. Шаповал згадував, що план повстання було розроблено трьома членами ЦК УПСР (М. Шаповалом, Н. Григорієвим та І. Лизанівським), а потім втаємничено в нього і В. Винниченка. Природно, це істотно справи не міняло, і сміливцям довгий час до-

велось шукати спільників, що виявилось справою дуже нелегкою та небезпечною.

Був М. Шаповал і одним із найімовірніших претендентів до Директорії — разом із В. Винниченком і С. Петлюрою. Однак цього не сталося. Той же В. Винниченко так пояснював несподіваний поворот: «Тут не можу без великого жалю згадати, що М. Шаповал, який вклав так багато свого хисту й енергії в справу організації повстання, який так сміливо й самовіддано йшов на всі небезпеки цієї справи й то тоді, коли більшість самого українського організованого громадянства була проти цієї справи, осуджувала її й навіть провокувала, що він в останній момент мусів одмовитись від дальшої участі в керівництві всією справою. Попереднє напруження нервів, ховання по конспіративних закутках, надзвичайна витрата сил, усе це підірвало на той момент здоров'я його й він мусів одмовитись».

Навіть у 1927 р., готуючи нову книгу про Українську революцію, М. Шаповал вважав, що ще не прийшов час розкрити всю правду про те, чому він не ввійшов до складу Директорії, обмежившись, по суті, двома аргументами: фізичною перевтомою, погіршенням стану здоров'я та бажанням уникнути ймовірних конфліктів із С. Петлюрою, неприязні стосунки з яким тяглись ще із часу вимог М. Шаповала у Центральній Раді звільнити С. Петлюру з посади генерального секретаря військових справ у грудні 1917 р. Хоча Микита Юхимович згоджувався на будь-яку іншу роль, крім верховного проводу Української революції, важливі функції організатора багатьох конкретних справ із підготовки та проведення повстання він здійснював, по суті, самотужки.

Разом із В. Винниченком, якого він змінив 14 листопада 1919 р. на посаді голови Українського національного союзу, М. Шаповал вважав, що у відновленій УНР влада має належати лише трудящим класам, «трудої демократії» — селянству і робітництву, та реалізуватися через трудові Ради. Ці ідеї він сповідував і в майбутньому, вважаючи, що національна революція в Україні неминуче переростає в соціальну, і лише незалежна Україна, повновладними господарями в якій стануть українські трудящі класи, може бути стратегічною метою визвольної боротьби. «Коли мої настрої тепер відповідають моїй програмі, — і через багато років писав М. Шаповал, — то це сталося тому, що коли я вивчив дійсність українську,

то я собі сказав, що мушу йти з трудовим народом. Тим більше це було мені потрібне, що як мій батько до смерті був пролетарій, так і я своє життя молодше провів, як робітник в Донбасі. Я був серцем завжди з трудовою Україною, але після вивчення обставин життя і розумом став на революційну селянсько-робітничу програму, а щоб переводити цю програму в життя, щоб виявити свою волю, то я записався до партії соціалістів-революціонерів. Щоб жити повним життям, треба, щоб воля, розум і серце були в згоді. Тоді й буде те щастя, за яким тужить кожна мисляча істота. Я й щасливий, що належу до партії соціалістів-революціонерів, одверто стою під її прапором, як жовнір української соціальної революції. І коли ви мене питаєте, що робити, яким шляхом іти, то я вам можу сказати лиш ту правду, що сам маю, лиш той шлях, яким сам іду. Двох або різних правд нема: є лише одна правда і тому я закликаю вас стати під прапор революційного соціалізму і йти під ним до соціальної революції, котра одна приведе нас до великої мети: української соборної, самостійної, трудової, соціалістичної республіки».

По суті, тут викладено програму, якої М. Шаповал дотримувався все свідоме життя, прагнув послідовно реалізувати, якими б можливостями не володів. За часів Директорії М. Шаповал входив до уряду В. Чехівського, обіймав винятково важливу для України, особливо з погляду на карколомні звиви аграрної політики в попередні два роки, посаду міністра земельних справ (26 грудня 1918 р. — лютий 1919 р.). Саме його перу належали закони Директорії про ліс і про землю, оголошені, відповідно, 7 і 8 січня 1919 р. Обидва закони набули нової ваги після затвердження Трудовим конгресом України. За цими законами в Українській державі передбачалося скасувати приватну власність на всі землі без викупу, непорушною залишалась лише трудова селянська власність — не більше 15 десятин (16,5 гектарів). Закон визнавав приватно-індивідуальне користування землею, але відкривав простір і для добровільної колективізації. Як і В. Винниченко, М. Шаповал не поділяв ентузіазму тих політиків, які триумфально оцінювали рішення про злуку українських земель 22 січня 1919 р. Не заперечуючи певного морально-політичного, навіть ідеологічного значення події, він водночас не міг не відзначити, що «ця злука була більш теоретично-юридичною, бо галицький Державний Секретаріат уперто стояв на тім, що лише на спільних Всеукраїнських Установчих Зборах буде

остаточно встановлено закон про форму включення західних земель в одну державну систему і організацію єдиної влади, а до того Західна область УНР мусила б бути цілком незалежною в своїм існуванні». М. Шаповал вважав, що те двовладдя, яке «злукою було фактично проголошено на одній українській землі», принесло «необчислимі нещастя для українського народу», бо не тільки не сприяло об'єднанню всіх сил народу в боротьбі проти російської експансії, а, навпаки, призвело до посилення розколу через протистояння між С. Петлюрою, який перебрав на себе повноваження голови Директорії, та Є. Петрушевичем — диктатором ЗОУНР. Особливо вражали М. Шаповала — натуру цілісну, послідовну, самовіддану — численні факти обопільного зрадництва, що стали домінуючою рисою в поведінці як галичан, так і петлюрівців (а виправдовувалось все, звичайно, скрутними обставинами). Цього він ніяк не міг вибачити політикам, і навіть через багато років із великим обуренням відтворював тогочасні сторінки політичної історії України, не втримуючись на позиціях безстороннього реєстратора подій, а нещадно картаючи ганебні вчинки найнеприємнішими оцінками та гострими епітетами.

М. Шаповал розумів значення міцної армії для долі Української Держави. Коли під тиском більшовицьких військ Директорія відступила на Поділля, і уряд В. Чехівського подав у відставку, він, уже знаходячись у Вінниці (лютий 1919 р.), представив українській владі проєкт організації земельної (селянської) армії. Вона мала ґрунтуватися на таких принципах: армія організується територіально (по селах, волостях, повітах), старшинство (офіцерство) формується з представників українських партій, селянської спілки, вчительства і дрібних селян-козаків. Російське старшинство, яке, за словами М. Шаповала, пасивно волоклося за українською владою й чекало Антанти та добровольців з Одеси, яке «саботувало, губило всю українську справу», мало бути розпущене.

Цей проєкт, за свідченням його автора, був прихильно зустрінутий, але в життя не проведений, бо керівництво Директорії взяло орієнтацію на Антанту, що згубно відбилося на подальшій долі і Директорії, і України. В момент, коли принципові незгоди в керівних українських колах сягли апогею (лютий 1919 р.), М. Шаповал залишає Україну, через Галичину відправляється на дипломатичну службу за кордон — як аташе дипломатичної місії УНР у Швейцарії.

рії (щоправда, він прагнув вийти зі складу уряду ще раніше, подавши 2 січня 1919 р. заяву голові Ради Міністрів із проханням звільнити його від обов'язків міністра земельних справ з «огляду на недугу»).

Після завершення місії в Швейцарії М. Шаповалу деякий час довелося попрацювати секретарем дипломатичної місії УНР в Угорщині, звідки в жовтні 1919 р. був відряджений до Праги радником Директорії з культурно-просвітницьких справ. Йому доручалося вести роботу серед військовополонених та біженців і всіх українських громадян, які перебували на території Чехословацької Республіки.

Поразка Директорії й утвердження в Україні влади більшовиків зробили неможливим повернення М. Шаповала на рідну землю. Він залишився в Празі, де розгорнув активну громадсько-політичну, просвітницьку та наукову діяльність. Він був головою Головного політичного комітету закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, заснував Український громадський комітет і в 1921—1925 рр. очолював його. Ця громадська благодійницька організація за допомогою уряду Чехословаччини організувала Українську господарську академію в містечку Подебради поблизу Праги (1922 р.) та Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі (1923 р.). М. Шаповал був також організатором Всеукраїнського робітничого союзу в Чехословаччині, одним із засновників і членом наглядової ради Українського громадського видавничого фонду в Празі, видавцем і редактором журналу «Нова Україна» (1922—1928 рр.).

Про цей період діяльності М. Шаповала Софія Русова у споминах писала, що він «своєю вдачею, творчою енергією, шляхетною великодушністю, своєю відданістю українській справі стояв головою вище від усієї української еміграції в Чехословаччині. Він не тільки сам неймовірно багато працював, але спонукав інших до праці, творив великі історичні факти — усі ті вищі школи, гімназії, виклади для робітників і багато інших культурних установ, що виникли з його ініціативи, це плоди його праці».

У 1924 р. Шаповал реалізує один із своїх найголовніших проєктів — засновує Український соціологічний інститут у Празі (УСІ). Співробітниками інституту працювали професори С. Шелухін, Л. Білецький, С. Русова та інші. За участю М. Шаповала в 1925—1927 рр. виходили збірники УСІ «Суспільство». За свою плідну

організаційно-наукову, дослідницько-видавницьку, викладацько-просвітницьку діяльність М. Шаповал в 1929 р. був удостоєний вченого ступеня доктора соціології та вченого звання професора кафедри теоретичної соціології. Цей період у житті вченого виявився надзвичайно плідним. Його праці (значна частина з них опублікована під псевдонімом М. Сріблянський) можна умовно розділити на кілька основних груп (за напрямками та предметом досліджень).

Безперечно, основним захопленням стала соціологія. Майже кожного року виходили нові й нові публікації з теоретичної та прикладної соціології: «Військо і революція (Соціологічний нарис)» (Прага; Львів, 1923); «Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси» (Прага; Берлін, 1923); «Большевизм і Україна» (Прага, 1925); «Місто і село» (Зб. «Суспільство». Прага, 1926); «Соціологія в Україні» (Кельн, 1926 (німецькою мовою)); «Українська соціологія». (Прага, 1927 (два видання — українською і чеською мовами)); «Загальна соціологія». Т. 1 (лекції) (Прага, 1930 (друге видання — 1934)); «Система політичних наук і соціографія (Народознавство)» (Прага, 1932); «Соціографія України — 1. Соціальна структура України» (Прага 1933); «Суспільна будова» (Прага; Ужгород, 1936); «Соціологія українського відродження» (Прага, 1936 (перевидання — Київ, 1994)) тощо.

М. Шаповал став і піонером української соціології, і вченим, чий внесок у вітчизняну соціологію вважається чи не найбільшим. Зробив він значний внесок також в організацію досліджень у інших наукових галузях і публікації відповідних результатів. Якщо М. Грушевський, за власним зізнанням, прийшов до політики через історію, то можна сказати, перефразувавши визначного науковця, що М. Шаповал через політику прийшов до соціології. Його болісні роздуми в еміграції над причинами поразки Української революції, національного державотворення, свідком і активним, свідомим бранцем яких він був, приводять непересічну особистість до висновків про необхідність ґрунтовного вивчення українського суспільства, системного соціологічного дослідження економічного, соціального, політичного та культурного розвитку України та на науковій основі формування програм подальшої національної боротьби. Тому більшість його праць мають два обов'язкових моменти — виміри: органічний зв'язок з історією України (здебільшого революційної доби) і наукове, теоретичне обґрунтування визвольних програм.

Дослідник вважав, що такий підхід має не просто незаперечні переваги, а й є єдино вірним, об'єктивним, виключає суб'єктивізм, вузький прагматизм тощо.

Читаючи в Америці (було дві тривалих ділових поїздки) лекції про історію Української революції та програму боротьби українства, М. Шаповал щиро переконував свою аудиторію: «Наша програма і тактика, як бачите, вся збудована на даних з українського життя, на аналізі (розборі і розгляді) соціальної структури на Україні і тому наша програма є об'єктивна, бо в ній ми показуємо правдиве освітлення життя. Ми не випихаємо наперед наших голих особистих бажань і не підганяємо програми під особисті інтереси: ми програму висновуємо з життя, а тактику висновуємо — з програми. Чи тобі подобається, чи не подобається, а мусиш робити так, як велить об'єктивно-наукова програма визволення. Чесно мислячий чоловік не може заперечити моєї відповіді на те, кого і від чого треба визволяти, бо моя відповідь основана лише на об'єктивних фактах життя, а не на моїх особистих настроях». І в тій мірі, в якій історичний матеріал (саме з історії України) служив своєрідними «цеглинами» для соціологічних побудов, тією самою мірою соціологічні дослідницькі елементи — підходи органічно входили у спеціальні праці з історії України, історії національного питання, історії Української революції. Власне, в цьому передусім і полягав метод, «авторський почерк» М. Шаповала. Такий висновок повною мірою стосується публікацій: «Україна і слов'яни» (Прага, 1920); «Революційний соціалізм на Україні» (Кн. 1. Відень, 1921); «Стара і нова Україна. Листи в Америку» (Нью-Йорк, 1925); «Західна Україна» (Прага, 1926); «Развитие и современное состояние украинского социалистического движения» (Прага, 1926); «Занепад УНР» (Прага, 1928); «Національна справа на Сході Європи» (Подебради, 1928); «Великий зрив. Нарис історії української революції 1917—1920 рр.» (Ч. 1: Доба української Центральної Ради (3 образками). Яворів, 1932 (У співавторстві з О. Слободичем)); «Міжнародне становище українського народу» (Прага, 1935) тощо.

Серед узагальнюючих праць М. Шаповала на особливу увагу заслуговує доволі значна за обсягом книга «Велика революція і українська визвольна програма». Це оброблені лекції, які М. Шаповал читав навесні 1927 р. в США на запрошення робітничої організації «Оборона України». Наступного року вони були випущені

в Празі видавництвом «Вільна спілка». В цій праці вчений чи не в найповнішому вигляді виклав соціологічні матеріали, насамперед розгорнуту статистику щодо становища в Україні на момент здійснення Української революції. Можна стверджувати, що в жодній із пізніших історичних праць, присвячених 1917—1920 рр. в Україні, статистика не використовувалась у такому обсязі, що, безперечно, виокремлює книгу М. Шаповала серед інших, робить її актуальною і сьогодні.

Важливе й інше. Як відомо, М. Грушевський доводить свої історичні розвідки про Українську революцію, державотворчі процеси лише до кінця квітня 1918 р., Д. Дорошенко — до середини грудня того ж року, а В. Винниченко і П. Христюк переважно зосередились на відтворенні подій доби Центральної Ради, порівняно менше уваги відвели історії УНР за часів Директорії, завершальному етапу Української революції. М. Шаповал вчинив навпаки. Він лише побіжно, в узагальненому, укрупненому вигляді подав історію Української революції 1917—1918 рр., і, як ніхто інший, детально зупинився на перебігу подій, аналізі процесів у 1919—1920 рр. Відтворення досвіду тут досить предметне, здійснене із залученням значного обсягу документів і тому має особливу цінність.

Звісно, згаданим не вичерпується творчий доробок вченого. За недовге, 50-річне життя з-під його пера вийшло близько 400 праць: 36 книг і брошур, 3 збірки поезій, близько 350 статей, заміток. Виходили публікації, як видно з вищенаведеного, й по смерті автора, перевидають їх і в наші дні. Необхідно зауважити, що значна кількість неопублікованих праць у рукописних варіантах зберігається в особистому фонді М. Шаповала в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (фонд 3563). Фонд цей надзвичайно багатий. Він нараховує 259 архівних одиниць зберігання. Крім рукописів опублікованих та неопублікованих праць М. Шаповала, тут зберігаються його особисті документи, щоденники. Серед величезної кількості листів, адресованих М. Шаповалові, зустрічаються листи від Д. Антоновича, П. Богацького, В. Винниченка, М. Грушевського, Ольги Кобилянської, Є. Маланюка, І. Огієнка, С. Русової, П. Сорокіна, К. Станіславського, В. Чернова, С. Шелухина та інших. Всі ці документи лише починають освоюватись науковцями.

Безперечно, не все, зроблене М. Шаповалом, рівноцінне та витримало випробування часом. Не в усьому бездоганні його праці з історії Української революції. Однак сучасний дослідник не має жодного права проходити повз них, ризикуючи значно збіднити український історіографічний процес. У творчому спадку М. Шаповала — дійсно оригінальний, надзвичайно цікавий, серйозний науковий погляд на проблеми. Тому чималим залишається його вплив на історіографію Української революції, інших суспільствознавчих наук, неминуха їх значущість.

Помер Микита Юхимович Шаповал 25 лютого 1932 р., і похований у Празі.

### Праці М.Ю. Шаповала

- Сни віри. 1908.  
Самотність. 1910.  
Шевченко і самостійність України. Київ, 1917.  
Листки з лісу. Київ, 1918.  
Світова революція, Росія і Україна // Борітеся — поборете. № 3. Відень, 1920.  
Революційний соціалізм на Україні, Відень, 1921.  
Большевизм і Україна. Прага, 1926.  
Село і місто. Прага, 1926.  
Стара і нова Україна. Прага, 1926.  
Велика революція (З нагоди 10-ліття революції на Україні). Прага, 1928.  
Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.  
Занепад УНР // Нова Україна. № 4/6. Прага, 1928. С. 1—42 (те ж саме окремою брошурою).  
Засади української визвольної програми. Прага, 1928.  
На порозі відновлення гетьманської державності на Україні: короткий перегляд важніших подій 1917 р. на Великій Україні // Січ (Чикаго). № 15—20, 24. 1929.  
Ляхоманія. Прага, 1931.  
Великий зрив. Нарис історії української революції 1917—1920 рр. Ч. 1: Доба Центральної Ради (у співавторстві з Слободичем О.). Яворів, 1932.  
Міжнаціональне становище українського народу. Прага, 1934.  
Серед консолідаційної метушні // Трудова Україна. № 2, 4—6. Прага, 1934.  
Соціологія українського відродження. Прага, 1936.  
Гетьманщина і Директорія: спогади. Нью-Йорк, 1958.  
Щоденник: від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. Ч. 1. Б. м., 1958.  
Російська демократія і суверенність України // Вільна Україна. № 38. Нью-Йорк, 1963.

**Праці з додатковою інформацією про М.Ю. Шаповала**

Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1—3. Київ; Відень, 1920 (репринтне відтворення — 1990).

Жуковський А. Шаповал Микита // Енциклопедія українознавства. Т. 9. Львів, 2007.

Курас Д.І. Суспільно-політичні погляди М. Шаповала: становлення, еволюція, втілення в історичних концепціях. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007.

Миронець Н.І. М.Ю. Шаповал про національне відродження і державність // Політологічні читання. № 2. Київ, 1993.

Миронець Н.І. Микита Шаповал про соборність України // Проблеми соборності України в XX столітті. Київ, 1994.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1997.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). Київ, 1999.

Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки; в 4-х т. Т. 1—4. Харків; Київ, 2008—2010.

Солдатенко В.Ф. «Є лише одна правда» (М. Ю. Шаповал) // Проект «Україна». 1917—1920 рр. Постаті. Харків, 2011.

Солдатенко В.Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917—1920 рр. Київ, 2017.

Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського (В. Винниченко та М. Шаповал по допомогу до Москви — до Леніна). Чикаго, 1973.

Українська політична еміграція. 1919—1945. Документи і матеріали. Київ, 2008.

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. 1—4. Відень, 1921, 1922.

Чумаченко О.А. Громадсько-політична діяльність Микити Шаповала. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002.

## СИМОН ПЕТЛЮРА

Чи не найбільше контroversійних суджень варто чекати щодо можливості віднесення до української політичної еліти Симона Васильовича Петлюри. Стан історіографії проблеми (а вона велетенська за обсягом і дуже суперечлива за змістом) змушує резюмувати, що погодження позицій науковців, публіцистів, письменників навряд чи станеться найближчим часом. Зважаючи на наявні розбіжності в підходах, оцінках, висновках, усе ж видається можливим поставити це питання в даному виданні, намагаючись уникнути упередженої позиції, й водночас беручи до уваги викладені нижче об'єктивні чинники.

С. Петлюра виявився особистістю, яка з усіх політичних лідерів революційної доби офіційно знаходилася на чолі вищої української влади найдовше. Звісно, за цей час (весна 1918 — зима 1920 рр.) відбулися щонайрізноманітніші події, в тому числі був і період тривалої вимушеної відсутності глави держави на території України. І якщо значна частина української еліти відмовилася, з різних причин і з різною мотивацією, підтримувати голову Директорії та Головного отамана військ УНР, співпрацювати і навіть спілкуватися з ним, то певне (і не вузьке) коло авторитетних діячів, визнаних провідників, які, безсумнівно, належали до політичної еліти, не лише солідаризувалися з офіційним очільником Української Народної Республіки (деякий час — соборної), а намагалися й надалі спільно рухати справу революції й державотворення.

Майбутній визначний державний, політичний і військовий діяч народився 10 (22) травня 1879 р. у сім'ї полтавських міщан Ольги Олександрівни (уродженої Марченко) та Василя Павловича Петлюр. Новонародженому дали не дуже поширене на Полтавщині ім'я Симон. Батько його був їздовим, возив архірея, і особливих підстав пишатися родоводом у юнака не було. Однак він часто захоплено розповідав ровесникам про козацьке походження своїх дідів та прадідів. Будучи вихідцем з незаможної та ще й багатодітної роди-

ни (7 дітей), Симон здобув досить непогану для того часу освіту. Після закінчення Полтавської бурси, в 1895 р. він вступив до Полтавської духовної семінарії.

Окрім нудних архаїчних предметів, передбачених програмою, Симон жваво цікавився історією української культури, добре співав, непогано грав на скрипці, разом із товаришами влаштовував театралізовані вистави. У 1898 р. юнак увійшов до організованої в семінарії української громади. Спочатку семінариста приваблював анархізм, однак це тривало недовго. Велике враження для прилучення до когорти борців за незалежну Україну на юнака справив виступ у Полтаві на Шевченківських роковинах 19 лютого 1900 р. кумира української молоді М. Міхновського, який відверто закликав українців до безпощадної боротьби проти своїх гнобителів-чужинців, насамперед Москви. Його ідеї національної самостійності України на початку XX століття сприяли створенню Революційної української партії — першої політичної партії на Україні. Петлюра і вступив до неї, ставши одним з активістів організації РУП у Полтаві.

Звісно, це викликало невдоволення місцевих властей і в 1901 р. С. Петлюру разом із кількома друзями виключили з Полтавської духовної семінарії. Від того часу двері й інших учбових закладів країни виявилися для юнака зачиненими. У 1902 р. С. Петлюра недовго переїжджає до Львова, співробітничав там у Літературно-науковому віснику, що редагувався М. Грушевським, а згодом опиняється на Кубані. Спочатку він дає приватні уроки в Катеринодарі, а потім потрапляє до експедиції професора Ф. Щербини, який досліджував історію південних районів тогочасної Росії. Петлюра працював здебільшого над архівними документами Кубанського війська. Це дало змогу ще краще ознайомитися з історією України, зокрема складною долею такого унікального феномену, як козацтво. Симон Петлюра опублікував у місцевих «Областных ведомостях» кілька найяскравіших документів з його історії.

Проте юнак активно цікавився і поточним політичним життям. Він брав активну участь у роботі Чорноморської вільної громади, що входила до складу РУП. За це у грудні 1903 р. С. Петлюра був заарештований і лише в березні наступного року звільнений «на поруки». Вийшовши на волю, він поїхав спочатку до Києва, а потім

перебрався до Львова, де співробітничав у друкованому органі РУП «Селянин».

З вибухом революції 1905 р. С. Петлюра помітно активізував політичну діяльність. Після розколу в РУП і утворення Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), він бере активну участь в її діяльності, зокрема працює в друкованому органі новоствореної партії — газеті «Слово», обирається делегатом з'їздів тощо. Не залишаючись довго на одному місці, С. Петлюра в роки Першої російської революції працював у Києві, Львові та Петербурзі. Переважно займався літературною та видавничою справами, працюючи в журналах «Вільна Україна» та «Україна», а також в газеті «Рада».

У численних публікаціях молодий революціонер продемонстрував своє бачення проблем, формулював власні, хоча подекуди наївні, висновки щодо їх розв'язання, закликав маси на боротьбу за соціальне і національне визволення. Показовою є видана ним у 1906 р. брошура «Добра порада в лиху годину», присвячена розгону за царським маніфестом від 6 липня 1906 р. Першої Державної думи. У цій брошурі С. Петлюра заявив: «Коли вже боротись, так боротись треба так, як слід. Царське правительство бореться з нами силою, — проти його сили ми мусимо поставити свою... Тільки той, хто виходить проти свого ворога з тією зброєю, яку має ворог, тільки той може сподіватися, що він не загине, а одержить перемогу над ворогом».

С. Петлюра активно боровся проти тих українців, які зрадили свій народ і виступили навіть проти проєкту закону в Державній думі щодо викладання української мови в народних школах України. Особливо запеклою була його боротьба проти чорносотенців та членів Київського клубу руських націоналістів, що виник в 1908 р. на чолі з русофобом і ворогом всього українського — журналістом «Киевлянина» А. Савенком. Це знайшло яскраве відображення у статті «Державний ясновидець пан Савенко».

Політика посіла головне місце в діяльності С. Петлюри, але він був людиною різнобічною, цікавився літературою, живописом, особливо любив театр. У 1907 р. він написав, напевне, найкращу статтю, присвячену 25-річчю акторської діяльності М. Заньковецької. «Заньковецьку, — писав він на сторінках журналу «Україна», — обрала доля української нації для високої місії: стати самій

на сценічне опоетизування страждань українського народу». Петлюра назвав Заньковецьку «історичною фігурою в історії нашого національного відродження».

Лідер тогочасних українських соціал-демократів М. Порш із теплотою говорить про людські якості молодого Симона: «Петлюра був прегарний товариш, певний і вірний у всіх перепетіях змінливої долі. Надзвичайно лагідний супроти кожної людини та толерантний, він не судив легковажно людей за їхні погляди та вчинки. Вдумливо та людяно ставився до особи, що завинила, старався знайти причини та обставини, що злегшували б провину та давали змогу, коли не виправдати, так щонайменше, пробачити. Радів, коли людина сама признавалася у своїх погірхах та щиро верталася на “путь праведну”».

Цікаві враження від спілкування із С. Петлюрою навесні 1907 р. залишилися в І. Мазепи, що прибув до Києва як делегат III з'їзду УСДРП. «З Петлюрою я бачився переважно під час конспіративної ночівлі в його помешканні, здається на М. Благовіщенській, недалеко від двірця, — згадував майбутній прем'єр УНР. — Жив він по-студентському в одній кімнаті. В розмовах зо мною більше цікавився питаннями літератури та мистецтва. Особливо його цікавили літературно-критичні статті Луначарського, що друкувалися тоді в різних журналах; на цю тему він говорив з захопленням. Я спостеріг, що в питаннях теоретично-політичних і особливо економічних він не почував себе сильним. Цим я пояснив собі той факт, що в петербурзькій “Вільній Україні” Петлюра вів головний огляд внутрішнього життя та літературну хроніку, тоді як майже всі статті теоретично-програмового характеру належали іншим авторам. Поза всім цим Петлюра справляв враження дуже скромної й симпатичної людини, для якої загальні інтереси стояли на першому плані».

Потяг Петлюри до літературно-мистецьких тем проявлявся й пізніше, коли він брав участь у діяльності петербурзького клубу «Громада». Лише протягом 1908 р. він прочитав реферати на такі теми: «Заслуга Карпенка-Карого для розвитку української драми», «Питання полу в сучасній українській літературі», «Український театр і сучасний український актор», «Поезія шахти в українській літературі». Він же прочитав вступний реферат на концерті пам'яті Т. Шевченка в залі Купецького Зібрання, що мав великий успіх.

У 1909 р. С. Петлюра оселився в Москві та почав працювати бухгалтером. Тут він одружився з Ольгою Більською. Саме в цей період набрався переконання в дуже важливій обставині — багато з тих, хто представляв Росію, відстоював її інтереси за рахунок визискування України, були за походженням українцями. Проте Батьківщиною для них була вже не Україна, а Російська імперія. Ці люди забули рідну мову, цуралися звичаїв своїх дідів-прадідів, піклувалися лише про кар'єру. З іншого боку, Петлюра розумів, що мешкаючи в Петербурзі та Москві, можна значно розширити свій світогляд, краще зрозуміти шляхи боротьби за визволення України з-під московського панування.

З 1912 р. Петлюра спільно з О. Саліковським почав видавати російською мовою журнал «Украинская жизнь». Володимир Винниченко у своєму «Заповіті борцям за визволення» констатував, що С. Петлюра «ніякими своїми якостями ні в політиці, ні в культурній чи громадській галузі не був помітний і майже не на царські кошти видавав російськомовне видання “Украинская жизнь”. Його метою була не лише пропаганда серед українства лозунга боротьби “за Росію до победного кінця”, як тоді стояло в усій дозволеній царським урядом пресі, а й констатування відсутності української мови».

Ці міркування В. Винниченка, як загалом його ставлення до С. Петлюри, позначені суб'єктивізмом, несуть на собі очевидний відбиток політичного суперництва та ворожнечі, взаємних образ тощо. Було б необачно використовувати їх без критичного підходу.

Справді, неупереджено перечитуючи спадок С. Петлюри, не можна не відзначити, що Симон Васильович виявив неабиякий літературний таланти, написавши у 1913 р. кілька літературно-критичних нарисів про визначних діячів української літератури — Т. Шевченка, І. Франка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського та інших. Видав він їх окремою книгою під загальною назвою «Незабутні» в 1918 р.

Коли розпочалась Перша світова війна, С. Петлюра став на патріотичні позиції, вважаючи, що поразка Росії важким тягарем ляже на трудящих усіх національностей і, зокрема, на український народ. Він неприхильно поставився до Союзу визволення України, який створили в Австрії члени колишньої соціал-демократичної «Спілки» — М. Меленевський, А. Жук, В. Дорошенко, О. Скоро-

пис-Йолтуховський — з орієнтацією на Центральні держави і сподіваннями на створення незалежної України. З 1916 р. по березень 1917 р. С. Петлюра працював у Земельному союзі — організації, що допомагала фронтові, представляючи союз як заступник уповноваженого на Західному фронті. Довелося чимало спілкуватись із солдатськими масами, проїняти їхніми настроями, вдалося завоювати популярність серед військових.

Важливою складовою біографії Симона Петлюри була його належність до масонства. Саме цей чинник багато в чому виявлявся ключовим як в орієнтаціях, так і в кар'єрних шаблях, хоча через утаємниченість організацій «вільних каменярів» щодо певних діячів можна висловлювати лише більш-менш вірогідні припущення. Ймовірною датою вступу С. Петлюри до масонської ложі можна прийняти 1906 р. Саме тоді залучив його у сферу впливу «братчиків» та почав здійснювати нагляд за «масонським учнівством» Ф. Корш — відомий українофіл, філолог, професор Московського університету.

У цей самий період С. Петлюра почав співпрацювати в «Раді» під началом Є. Чикаленка, М. Грушевського, С. Єфремова, які на той час уже міцно ввійшли в масонське середовище. В усякому разі, масонська ініціація Симона Васильовича сталася до 1910 р., коли його прийняли до Київської ложі Андрія Первозваного, а наступного року він уже став «майстром» (третій градус масонства) у Москві. Є серйозні підстави вважати, що від самого початку масонська ідеологія справила величезний вплив на формування світогляду С. Петлюри, змусивши його пом'якшити свої непримиренні революційні позиції. Саме приналежністю до таємної організації можна пояснити і його позицію щодо імперіалістичної війни (підтримка Росії, Антанти взагалі), орієнтації «Украинской жизни», яку співредагував С. Петлюра. Конкретні факти доводять, що принаймні до половини 1919 р. керівники масонства «вели» життєвими шляхами С. Петлюру, брали активну участь у його кар'єрних переміщеннях, особливо в скрутних обставинах.

Так, саме завдяки зусиллям «братів» у 1915 р. він обійняв поважну посаду помічника головного інтенданта фронтових поставчань від «Земгора» на Західному фронті, яка добре оплачувалася.

Після Лютневої революції 1917 р., в умовах розгортання в Україні національного руху та боротьби за власну державність під проводом Центральної Ради почалося стрімке сходження Петлюри

на політичну арену. Він посів досить помітне місце серед плеяди діячів — борців за свободу і незалежність українського народу.

Пожвавлення національного життя, сподівання на швидке розв'язання назрілих суспільних проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як, власне, і серед солдатських мас інших національностей). На фронті та в тилу, в Україні та в Сибіру — всюди, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, виявилася тенденція до створення осібних українських частин. Симон Петлюра, з властивою йому енергією та завзяттям, поринає у справу українізації армії. Його обирають головою Українського військового комітету Західного фронту, направляють делегатом на I Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся в Києві на початку травня 1917 р.

При відкритті з'їзду стався пов'язаний з Петлюрою досить знаменний епізод, який пролив світло на підходи лідерів українського руху до розв'язання проблеми створення власних збройних сил. З'їзд вийшов відкривати М. Міхновський — керівник Київського військового клубу ім. П. Полуботка, член Українського військового комітету, ініціатор самочинного створення першої української військової частини — Запасного піхотного полку ім. Б. Хмельницького і один із діяльних організаторів підготовки форуму українських вояків. Та в той час досить рельєфно виявилася протидія з боку керівництва Центральної Ради й основних політичних партій — УСДРП і УПСР — непередбачуваному, вибухоподібному, неконтрольованому процесу українізації армії. Основні причини такої позиції впливали як із хибних уявлень про непотрібність регулярного війська за умов демократизації суспільства, так і з небезпідставних побоювань соціалістичних лідерів Ради щодо жорстоких санкцій із боку Тимчасового уряду, санкцій, здатних не лише придушити український рух у військах, а й поставити під сумнів будь-яку перспективу українського руху взагалі.

Тому голова Центральної Ради, застосувавши елементарну фізичну силу (просто зіпхнув М. Міхновського з трибуни), сам відкрив з'їзд. Несподіваною для більшості присутніх виявилась пропозиція обрати головою з'їзду мало кому відомого С. Петлюру. Розгорілись гарячі суперечки. Військові краще знали М. Міхновського. Бентежило їх те, що лідери Ради нав'язували їм цивільну особу. Зусиллями М. Грушевського й В. Винниченка було досягнуто

компромісу — до обраної збірної президії обрали і С. Петлюру, і М. Міхновського.

Звісно, М. Грушевський і В. Винниченко зовсім не випадково розраховували на С. Петлюру — їхні погляди, принаймні в той час, здебільшого збігалися. Симон Васильович в 1917 р. знову заявив про свою приналежність до українських соціал-демократів. Що-правда, М. Грушевський змушений був констатувати: «...згодом виявилось, що Петлюра являється, може тактовнішим і поправнішим виданням Міхновського... Але в даний момент сі негативні сторони відходили на другий план перед позитивним здобутком — віддання військового руху під цивільний, соціалістичний напрям».

Очевидно, ці самі фактори виявилися вирішальними і в тому, що «військового урядовця», як іменував С. Петлюру В. Винниченко, було обрано не лише до Українського Генерального військового комітету, але і його головою. Гадається, небезпідставні й ті міркування в історіографії, згідно з якими лобіювали кандидатуру Симона Петлюри на керівні посади в українському військовому будівництві з початками українізації армії масони (про саме такі методи їхніх дій пізніше неодноразово згадував М. Грушевський).

Цілком природно, що все те робилося не так просто. «Своя людина» в Києві стала у пригоді й під час переговорів із військовим міністром Тимчасового уряду масоном О. Керенським, який був рішучим противником створення збройних сил за національною ознакою, та практичної співпраці з командувачем Київської військової округи масоном К. Оберучевим, і в ході контактів із представниками французьких військових місій, які поспішили в Україну восени 1917 р. та зовсім не випадково мали у своєму складі все тих же «вільних каменярів», і тоді, коли на посаді генерального секретаря військових справ УНР С. Петлюра призначав на відповідальні армійські посади знову-таки масонів. Масонські знайомства навіть полегшили спілкування між С. Петлюрою і П. Скоропадським.

Під час формування Генерального секретаріату в середині червня 1917 р. Симону Васильовичу довірили очолити секретарство з військових справ. Незважаючи на те, що Тимчасовий уряд, домігшись того, щоб Генеральний секретаріат був його (уряду) місцевим органом, зокрема, спеціальною інструкцією ліквідував посаду секретаря з військових справ, С. Петлюра розгорнув кипучу, а головне, досить гучну, в чомусь навіть галасливу, діяльність зі створення

українських збройних сил. Загалом це була досить складна та відповідальна робота. З розкладеної колишньої царської армії, насамперед військ Південно-Західного фронту, було практично неможливо сформувати Збройні сили України. До того ж командний склад фронту чинив усілякі перепони українізації частин.

Певну негативну роль у здійсненні українізації намічених частин відіграв відомий червневий 1917 р. наступ частин Південно-Західного фронту на чолі з генералом О. Брусиловим. У кінцевому підсумку він зазнав невдачі, а російські війська втратили понад 150 тис. осіб. Українські офіцери та солдати, які поверталися на Батьківщину з інших фронтів, несли настрої анархізму і всюдозволеності, також були неспроможними створити національне військо. У цей період С. Петлюрі довелося пережити крах ілюзій щодо готовності солдат-українців захищати українську справу, Українську революцію. Переважна більшість поспішала в Україну (і не приховувала цього) не стільки з національних, скільки з матеріальних причин — встигнути до розподілу поміщицької землі.

Після Жовтневого перевороту в Петрограді, з початком процесу встановлення радянської влади в Україні найсерйознішу небезпеку для свободи та незалежності українського народу С. Петлюра вбачав у більшовиках, отже, розпочав із ними непримиренну і рішучу боротьбу. Обраній позиції він не зрадив ніколи — навіть тоді, коли політичні обставини відкривали шляхи до мирного погодження протистояння й на С. Петлюру чинило тиск оточення. Щоправда, деякі вагання в цьому питанні мав і він, але події розвивалися так, що в практичні політичні кроки тимчасові настрої не втілювалися.

С. Петлюра в ті місяці дедалі активізує діяльність щодо створення Збройних сил України. Тимчасом посилюються розходження з лідерами Центральної Ради в поглядах на поточну політику. С. Петлюра все частіше наражався на нерозуміння, а отже, виявляв незалежність, відверто конфліктував. Неодноразово він казав про те, що негативні моменти географічного положення України й стратегічної оборони її кордонів висувають перед українським урядом завдання з пошуку опори та необхідних зв'язків із великими європейськими державами. В першу чергу, мова йшла про країни, що мали певні інтереси на Чорному морі або в його басейні. На відміну від інших членів уряду, в зовнішньополітичному курсі С. Петлюра орієнтувався на держави Антанти, а не австро-німець-

кого блоку. Він розумів, що за роки Першої світової війни в українців зміцніли антинімецькі й антиавстрійські настрої.

У грудні 1917 р. С. Петлюра змушений був залишити посаду генерального секретаря військових справ, став на чолі Українського Гайдамацького коша Слобідської України, якому в дні наступу радянських військ на Київ було наказано боронити Лівобережжя. Маючи під своєю рукою лише кілька сотень «червоних» і «чорних» гайдамаків, посилених загонами Січових стрільців, отаман Коша не зміг хоч якоюсь мірою перешкодити просуванню суперника і з початком повстання проти Центральної Ради 15 січня 1918 р. був відкликаний до Києва. Гайдамаки С. Петлюри виявились основною силою у придушенні повстання, однак не могли нічого вдіяти проти переважаючих сил муравйовців, що рвалися до міста. Власне, і під командою М. Муравйова червоних вояків було не так уже й багато, а їхні військові потенції були явно невисокими. Та сили захисників Центральної Ради розтанули просто миттєво. І С. Петлюрі коштувало чималих зусиль, щоб під час відступу до Житомира і Сарн зберегти Гайдамацький кіш як осібну військову одиницю.

Розпочатий у лютому 1918 р. наступ австро-німецьких військ на Україну не міг знайти скільки-небудь серйозного опору з боку червоноармійців. 2 березня окупанти вступили в Київ. Та поперед них увійшов у Київ і брав участь у військовому параді на Софіївському майдані С. Петлюра на чолі свого Гайдамацького коша. Навіть найближчі сподвижники отамана вважали це прикрою помилкою вчорашнього противника германофілів, пояснювали такий крок гіпертрофованою амбітністю, прагненням будь-якою ціною вписати своє ім'я в історію. Недалекоглядне, як і в інших випадках, імпульсивне рішення надалі немало зашкодило популярності С. Петлюри, який в очах селян постав як зрадник українського народу.

Що ж до австро-німецьких окупаційних військ, то вони здебільшого прихильно ставились до С. Петлюри. Так, уповноважений начальник команди австрійської армії при Центральній Раді виділив його серед інших тогочасних українських діячів. «Петлюра — український соціал-демократ, ярко національного напрямку, — писав він у спеціальному повідомленні. — Прихильник сильної Центральної влади. Бувший воєнний міністр, опісля головний комендант українських військ. Свого часу редактор часопису у Петрограді. Дуже образований. Приятель Австрії. Тому, що він буває у

мойому домі, дивляться на се з німецької сторони кривим оком. Людина майбутности».

Після гетьманського перевороту наприкінці квітня 1918 р. С. Петлюра був змушений відійти від військових справ і став на чолі повітових організацій самоуправи. Він керував Київським губерньським земством і очолив Всеукраїнський союз земств. Обіймаючи ці посади, С. Петлюра, як і раніше, намагався сприяти пробудженню в населення національної свідомості. Його ім'я поступово набуває популярності в селі. В умовах масового селянського руху проти гетьманського режиму та кайзерівських військ С. Петлюра порушував питання про проведення земельної реформи й обмеження прав великих землевласників. Авторитет Всеукраїнського земського союзу на чолі з Петлюрою так зріс, що його керівника в липні 1918 р. було превентивно заарештовано й ув'язнено майже на чотири місяці.

Незадовго до повалення гетьманського режиму, агонія якого прискорилася після Листопадової революції в Німеччині, С. Петлюра вийшов із в'язниці і в день обрання до Директорії перебрався до Білої Церкви. Тут перебували загони Січових стрільців, якими командував Є. Коновалець. Петлюра користувався в цієї найбільш боєздатної та організованої частини українського війська авторитетом і повагою.

Ось як характеризував його командир Січових стрільців Є. Коновалець: «С.В. Петлюра — людина криштально чесна, безкорисна, доброї волі, великої віри й енергії. В правді й у нього не було потрібної підготовки для керма військовими й політичними справами Української Республіки — однак його велика віра була тим чинником, який незважаючи на невдачі, що почали спадати на українську владу, спаював всіх в одну цілість і дав змогу, не дивлячись на незвичайно несприятливі обставини, вести визвольну боротьбу на українській території більше ніж півтора року».

З Білої Церкви С. Петлюра оголосив антигетьманське повстання, а себе — Головним отаманом українського війська. Це викликало невдоволення В. Винниченка — голови Директорії, інших її членів. У той час, і особливо пізніше, знайшлося чимало українських патріотів, які звинуватили С. Петлюру, з одного боку, у таємній змові з гетьманом, а з іншого — у руйнуванні Української Дер-

жави, що на їхню думку, «правильно» існувала та функціонувала лише за Павла Скоропадського.

С. Петлюра на зауваження перших чомусь не реагував. Так, він публічно не спростував публікацію ад'ютанта П. Скоропадського С. Моркотуна — керівника однієї з лож про те, що, виконуючи волю масонів, С. Петлюра свідомо стримував наступ на Київ і навіть сприяв втечі гетьмана з-під справедливого покарання. В емігрантській пресі ці дані широко використовувалися.

Що ж до гетьманської державності, то тут С. Петлюра, як і переважна більшість лідерів українського руху, за жодних вагань і обмовок вважав режим П. Скоропадського несправедливим, антинародним, контрреволюційним, миритись з яким справжній демократ і революціонер нізащо не може.

Енергійно взявшись за будівництво Збройних сил відновленої Української Народної Республіки, Головний отаман знову зіткнувся зі значними труднощами. На заклики Директорії й особисто С. Петлюри в армію УНР вливалися сотні повстанських загонів зі слабкою дисципліною, небажанням комусь коритись, виконувати накази командування тощо. Проте і такій, не дуже високобоезпроможній, військовій силі режим П. Скоропадського не міг нічого протиставити.

14 грудня 1918 р. військо, яким командував Головний отаман і яке називали вже тоді «петлюрівцями» (це особливо тішило самолюбство С. Петлюри), з помпою увійшло до Києва. Слід підкреслити, що Головний отаман ще з 1917 р. ввійшов у смак і дуже полюбляв паради та огляди військ, велелюдні зустрічі з почесними караулами й проходженням військ, пишні молебні, посвяти, присяги. Дехто з близьких знайомих Петлюри ладен був пояснити таке захоплення Симона Васильовича особливою любов'ю до театру, прагненням зробити сіре та одноманітне життя хоча б трохи привабливішим. Можливо, такі пояснення і небезпідставні. Проте більш тверезі та зважені політики тим критичніше ставилися до бутафорних, потішних захоплень С. Петлюри, чим менше успіхів мало його військо в реальних боях. А багато в кого нарочита парадність викликала відверте роздратування і відразу, а отже — і зневіру в торжество української ідеї.

Ведучи мову про С. Петлюру — воєначальника, не можна не звернути уваги на те, як у спогадах його ж оточення поводив себе

Головний отаман на різного роду військових нарадах: будучи далеким від «академічної науки» він здебільшого мовчав, у суперечки не втручався, хоча, підбиваючи підсумки, коротко повідомляв: «З цим я погоджуюся» або «Це неможливо». Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим. Втім і в моменти прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само...

Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім — радянської Росії і тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконалих, а й очевидно сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималої держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів.

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово-оперативними і воєнно-політичними, державними рішеннями, планами існує й величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, з усвідомленням високої відповідальності за кожен крок, кожне слово. С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в його поведінці), не маючи військової освіти й не продемонструвавши в цій сфері якихось надзвичайних природних обдарувань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (та й тими, кого доля несподівано та не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, продовжував і надалі довіряти військовим і покладався виключно на їхню думку.

Психологічне підґрунтя поведінки Головного отамана полягало в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його зоряна година. Саме тоді він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час Громадянської війни військова влада, влада «людини з гвинтівкою».

Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів та знову призведе до солдатських бунтів. І в цьому був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григоріїв, В. Чехівський, Б. Мартос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували «трудоий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався із чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленим, погодженим лінії та запроваджував режим отаманщини (отаманії).

Останній у найголовнішому означав формування такої державницької моделі, за якої військове начало є домінуючим щодо політичної, адміністративної, судової влади, політичних і громадських організацій тощо. Саме це й стало одним із вирішальних чинників внутрішньої нестабільності УНР, всієї системи її влади — зверху донизу. Судячи з усього, Головний отаман того просто не розумів, оскільки просто й не здатен був на масштабне державницьке мислення. Однак він міцно тримався за владу, вважаючи, що головна передумова її збереження у власних руках полягає в контролі над армією.

Відтак (з весни 1917 р.) він безперестанно й виключно у військових справах вперто прагне довести всім, а понад усе — М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по суті, саме С. Петлюра виявився найбільш причетним до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 — на початку 1919 рр. Керована Головним отаманом Дієва армія самотужки не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Аналізуючи перебіг воєнних подій 1919 р. можна припустити: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це відбулося насправді. Та на виручку приходили здебільшого не якості військового керівництва, навіть

не ратні здібності вояків Дієвої армії, а непередбачувані, незрозумілі, навіть дивні паузи, яких припускалися на фронтах то «червоні», то «білі», або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу у ворогів.

А частіше за все «подарунками долі» ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отже, стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він врахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку воєнну науку, воєнне мистецтво взагалі за таких обставин можна вести мову?!

Початок 1919 р. ознаменувався наступом частин Червоної армії на Україну. Це були не лише російські війська, а й частини, сформовані з таращанців, чернігівчан, звенигородців, а командуючим спеціально створеним Українським фронтом був уродженець Чернігова В. Антонов-Овсієнко. Ряд колишніх лідерів УНР, зокрема М. Грушевський, В. Чехівський, В. Винниченко, вважали, що більшовицька Москва припинить агресію проти України, якщо прийняти «советську платформу». Проти цього різко виступив С. Петлюра. Як згадував П. Феденко, на державній нараді уряду з представниками партій і війська в Києві 16 січня 1919 р. С. Петлюра, прослухавши кілька промов про перехід на радянську платформу, як цього вимагали маси, зірвався з місця й з гнівом закричав: «Хто схоче починати цю авантюру, того я сам застрелю».

А попереду С. Петлюру чекали нові поразки й нові, хоча і поодинокі, перемоги. Що таке поразки та перемоги в Громадянській війні? Це — загибель тисяч, сотень тисяч не лише суперників, ворогів, а й прибічників, соратників, друзів. І багато, дуже багато — цілі ріки та моря крові. Причому нерідко і немало — випадкової, безневинної. І значить — невідворотні прокльони, жадоба помсти тим, хто відігравав керівну роль у Громадянській війні. Мабуть, нікому і ніколи з таких особистостей ще не вдавалося уникнути незavidної долі, навіть після припинення воєнних дій. Із плином часу вчорашні герої неодноразово перетворювались у громадській свідомості (можливо, і не всього, але, як правило, досить значного відсотка населення) на злочинців, і навпаки. І якими б переконливими не були заклики до загального замирення, генна пам'ять, емоційна реакція завжди призводить до того чи іншого розумового та чуттєвого збудження кожну людину, яка намагається розібрати-

ся в перебігові подій громадянських воєн і віднайти (так вже, мабуть, створена людина) винуватців.

Чи усвідомлював це Головний отаман? Можна допустити, що не міг не усвідомлювати, або, можливо, інстинктивно здогадуватись, розмірковуючи над тим, що щоденно коїлося на Батьківщині, з Батьківщиною, з українським народом. Але гору над усім брала вірність ідеї, прагнення будь-що досягти вищої мети — свободи, незалежності України. Військам Директорії довелося воювати і з більшовиками, і з Денікіним, і з Махном, і з поляками.

Найнебезпечнішою силою були більшовики, яких підтримали Н. Махно, отаман Н. Григор'єв та інші селянські ватажки. На початку 1919 р. вони здобули низку перемог в районі Харкова, Катеринослава, Полтави, Чернігова і розпочали наступ на Київ. Директорія змушена була евакуюватися спочатку до Вінниці, а потім до Кам'янця-Подільського. Тут С. Петлюра 11 лютого, після відставки В. Винниченка став фактичним керівником Директорії, в усякому разі — найвпливовішим її членом (формальне обрання головою Директорії сталося 9 травня 1919 р.), дедалі зосереджуючи владу у своїх руках і беручи таким чином на себе особливу відповідальність за долю УНР, Української революції.

І тут, варто сказати, далеко не все можна занести до активу Симона Васильовича. Блокувавши, а по суті — зірвавши, завершення переговорів у Москві (місія С. Мазуренка), Головний отаман через односторонніх-посланців вів переговори з військовим командуванням антантських інтервентів у Одесі й Бірзулі. Явно переоцінюючи свої можливості, важливим моментом у стосунках з Антантою, насамперед — Францією, С. Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, мало відкрити йому двері в усі дипломатичні представництва держав Антанти і США та вивести з політичної кризи невизнану Українську Республіку. Заходу було обіцяно, що Україна Петлюри проводитиме активну антибільшовицьку політику і встановить союзницькі відносини з Польщею — і це буде фундаментом стабільності у Східній Європі.

В історіографії зустрічаються навіть твердження, згідно з якими С. Петлюра вважав, що Україна може подати приклад першої «масонської республіки». Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика Ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 р. став С. Петлюра. Однак керів-

ні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів — тих, хто групувався навколо С. Моркотуна. Якщо це насправді так, а відтворене досить правдоподібне, тоді в поєднанні з іншими відомими фактами є підстави казати хай не про абсолютні, але хоч якісь аргументи в питанні, яке ставить чимало дослідників і на яке вони не знаходять відповідей: чому в найвирішальніший момент — 1919 р. — країни Антанти відмовилися підтримати українську державність (природно — у петлюрівському варіанті).

У всякому разі це міркування доповнює тезу про те, що Антанта робила ставку на сили, які боролися за відновлення єдиної та неподільної Росії. Згадане міркування не береться до уваги й тими, хто вивчав питання про причини поразки Української революції, хоча, гадається, воно може органічно «вписатися» в комплексне пояснення результатів боротьби за відродження нації в 1917—1920 рр. Шукаючи вихід в екстремальних обставинах, С. Петлюра прагнув зблизитися з А. Денікіним, аби визволити Україну від більшовиків, але білогвардійці воювали лише за єдину і неподільну Росію.

Уклав він угоди і з Н. Махном, пам'ятаючи, що той був українцем. Але «козак анархії» не розумів ідей української державності, легко забував про домовленості й воював проти усіх влад і режимів. Наступ Денікіна значно послабив сили червоних військ, і Українська армія, потенціал якої значно примножився з переходом під начало Директорії галичан, розпочала вдалий похід на схід, який завершився взяттям 30 серпня 1919 р. Києва. Проте вже наступного дня українські війська (їх основу складав корпус УГА під командою генерала А. Кравса) були витіснені денікінцями. Сили були занадто нерівними, та й без зради не обійшлося.

Становище Директорії упродовж всього її існування було дуже важким. Українську Народну Республіку з усіх боків обсіли не просто вороги, а ворожі армії, що безустанно прагнули одного — її знищення. Далеко не все гаразд було й у стані керівництва української державності, Української революції. Не могло не датися взнаки те, що значна, просто величезна кількість вчорашніх спільників — боротьбисти та «незалежники» відкололись від УПСР і УСДРП, перейшли (чи переходили) в комуністичний, радянський табір. Не вщухали, а дедалі розгорталися суперечності між наддніпрянцями та галичанами після об'єднання УНР і ЗУНР в одну дер-

жавну цілість. У нову фазу незгоди ввійшли після проголошення Є. Петрушевича диктатором Західної області УНР та переходу Української Галицької армії через Збруч і об'єднання з військами УНР. Рішуче дистанціюючись від непримиримого й неодмінного ворога — Польщі, Є. Петрушевич, галичани дедалі частіше звертали свої погляди у бік А. Денікіна, за яким стояли країни Антанти. Денікінці ж принципово не йшли назустріч С. Петлюрі, який, поступово зневірюючись в Антанті, змушений був шукати контактів із Польщею. Взаємна недовіра і, врешті, навіть обопільні зради підривали єдність керівництва УНР, не віщували нічого хорошого і в майбутньому.

Визрівало невдоволення діями С. Петлюри й всередині наддніпрянців. Доходило до спроб його усунення з керівних постів, у відповідь на що той лише дедалі більше зміцнював свої авторитарні позиції, по суті, узурпувавши всю владу, заступивши собою Директорію (хоч остання офіційно продовжувала існувати).

За таких обставин дедалі рельєфніше та трагічніше позначалися негативні риси характеру, особисті якості самого С. Петлюри — нерішучість, незмінні вагання, навіть хитання, що поєднувались з імпульсивністю, браком професійних знань. Слід зазначити, що не лише В. Винниченко впродовж усього життя дотримувався точки зору, що С. Петлюрі бракувало скільки-небудь ґрунтовних переконань, твердих ідейних орієнтирів.

І. Мазепа, який в цілому завжди досить прихильно ставився до особи Головного отамана, у своєму тритомнику не раз зауважував, що С. Петлюра під тиском тих чи інших політичних сил досить часто змінював свої первісні погляди, уже прийняті рішення. Іноді це траплялося по кілька разів. Такі висновки жодною мірою не можна вважати суб'єктивними, оскільки вони самі собою випливають із тих матеріалів, які подає І. Мазепа, розповідаючи про «механізм» досягнення тих чи інших принципових ухвал, практику підготовки дуже відповідальних, без перебільшення — доленосних документів, підбору претендентів на урядові, командні військові посади тощо. Схильність С. Петлюри «мирно розв'язувати суперечності», «не вдаватись до рішучих дій» особливо негативно позначалась в екстремальних ситуаціях, яким у час війни, звісно, не було кінця-краю.

Симон Васильович був дуже непростою особистістю, до якої навряд чи варто застосовувати одномірні характеристики й оцінки.

Мабуть, цього не розуміють, або не хочуть розуміти ті, хто зображають керівника УНР лише непохитним, несхибним, нездоланим героєм (що буває тільки в міфах, казках, а не в реальному житті), вчинки, поведінка якого завжди були бездоганними і щонайпринциповішими — особливо на тлі тих соціал-демократів і есерів, які виявляли певні ідейні хитання, зокрема у ставленні до більшовиків, Радянської влади. Насправді це не зовсім так. С. Петлюра, як і будь-який політик, під тиском обставин нерідко змушений був відступати від своїх ідеалів, проголошених принципів. Наприклад, під час боротьби з Добровольчою армією А. Денікіна, який і чути не бажав про будь-яку Україну, реально оцінюючи скруту, в якій опинилась УНР, її збройні сили, С. Петлюра не менше трьох разів давав згоду на проведення переговорів із представниками Червоної армії, з московським урядом для замирення та створення спільного фронту боротьби з білогвардійцями, про що розповідає І. Мазепа. І зовсім не через непоступливість С. Петлюри, а з інших причин, передусім поразок, а точніше — катастроф Української армії — відповідні зусилля не приводили до свого логічного завершення. Радянській стороні просто бракувало партнера в розпочатому діалозі.

Незважаючи ні на що, катастрофа (вона найменована листопадовою, або Любарською) таки настала. А голова українського проводу не міг цього навіть збагнути одразу. 26 листопада 1919 р. на екстреній нараді уряду і командування у Старокостянтинові С. Петлюра «сміявся над слабкими, говорячи, що просто “сором” — бігти від ворога, чисельність якого в 6—7 разів менша від чисельності петлюрівців. “Умовляння” Петлюри зводились до одного: треба тижнів два “потерпіти”, а там нас визнає Антанта, поляки підпишуть союзний договір, Денікін буде розгромлений “червоними”. Він ще погрожував розстрілами за невиконання наказів і залишення позицій, однак уже ніхто не боявся його погроз». Між рядками явно прочитується: який відповідальний політик міг таке говорити й обіцяти? Хіба що знову слід було покластися на диво.

Однак дива у великій політиці чергуються із закономірностями, і тоді трагедії не уникнути. А тут ще й неврівноважений характер С. Петлюри, перепади у настроях. Варто було отаману О. Волоху виступити із черговими нападками на голову Директорії і Головного отамана за нездатність управляти державними й військовими справами, як С. Петлюра миттєво знітився. «27 листопада всі при-

сутні на новій нараді в Любарі побачили вже зовсім іншого Петлюру, — реставрує на основі достовірних джерел хід відповідального засідання сучасний історик В. Савченко. — Замість енергійного, бадьорого, повного надій і планів вождя вони побачили розбиту, пригнічену, байдужу людину. Надлам, величезна втома, внутрішня криза, нежить вибили Симона з колії. Він уже погано сприймав те, що відбувалося. Хотілося лише спати і ні про що не думати. Йому здавалось, що не лише політичний, а й життєвий шлях дійшли до невтішного фіналу. Та й не можна було розділити життя Симона й політику. Він відмовився від сім'ї, нормального життя, друзів, мінімальних зручностей заради... України? Народу? Революції? Масонської ідеї? Слави? Амбіцій? Особистої влади? Тепер Симон постійно задавав собі це питання: “Заради чого вся ця боротьба?”»

Довершують картину незграбні роз'яснення прийнятого С. Петлюрою рішення про від'їзд за кордон, розмови про можливі замахы та самогубство. Сама по собі напрошується думка: за такого керівництва Українська революція мала дуже примарні шанси на успіх, а державність просто була приречена на поразку. І загалом серйозно заперечити такій логіці непросто. За нею ж бо реальні факти! Та й багато в чому вона прямо кореспондується з оцінками тих, хто добре знав С. Петлюру, боровся з ним пліч-о-пліч, а потім написав серйозні історичні праці — В. Винниченка, М. Шаповала, І. Мазеппи, П. Христюка, М. Лозинського, К. Левицького.

Після Любарської катастрофи С. Петлюра змушений був залишити українські терени й опинився у Варшаві, з керівництвом якої налагоджував контакти з весни 1919 р. Низку попередніх домовленостей увінчали договір і військова конвенція від 21 і 24 квітня 1920 р. (Варшавський договір). Поступаючись Польщі Західною Україною, С. Петлюра домовився про похід білопольської армії спільно із залишками Української армії в Україну для повалення там радянської влади та відновлення УНР, правління Директорії, тобто його (С. Петлюри) особистої влади.

Підписанням Варшавського договору С. Петлюра дедалі більше протиставив себе лівому крилу українського руху. Партія українських соціал-революціонерів на своїй конференції в Празі 22—24 травня 1920 р. під проводом М. Грушевського, О. Жуковського та М. Шаповала назвала голову Директорії і Головного отамана «авантюристом» і «українським зрадником», а підписані угоди — неправними.

Ще різкіших епітетів добирали В. Винниченко, ліві українські соціал-демократи, які, відсажуючись від «запроданства», дедалі рішучіше еволюціонували в бік комуністичної платформи, підкреслено іменували себе українськими комуністами. Галицький соціал-демократ С. Вітик, член президії Всеукраїнського трудового конгресу, іменував С. Петлюру «узурпатором» і закликав не визнавати Варшавського договору. Незаперечним залишається факт, що договір штовхав ліві сили Української революції до зближення з радянською владою, більшовиками. Істотно знизився авторитет С. Петлюри і в революційних колах та серед представників соціалістичних рухів Заходу.

В перші тижні війни поляки мали значний успіх на фронті. 7 травня 1920 р. було взято Київ, але вже через місяць радянські війська розгромили об'єднані сили Польщі та УНР. Петлюра спробував власними силами воювати із Червоною армією, однак ця боротьба була вже абсолютно безнадійною. У жовтні 1920 р. Польща уклала перемир'я з Радянською Росією.

С. Петлюра був живою людиною зі всіма притаманними їй якостями, включаючи й обмежений ресурс сил, зокрема психологічних. Особливо наочно це стало виявлятися в умовах нескінченної низки невдач і поразок 1920 р. Про це згадує І. Мазепа, якому час від часу доводилося в різних місцях і за різних обставин спілкуватися з державним лідером України. Так, наприкінці вересня 1920 р. два українські керівники зустрілись у Ставці отамана в Галичині. Після завершення ділової розмови господар довго не хотів відпустити візитера. «Він просив мене, щоб я не поспішав з від'їздом, — пише І. Мазепа. — Ми вийшли з теплушок на прохід, і Петлюра довго оповідав про свої різні “болі” в державній роботі. Ніколи ще він в розмовах зо мною не висловлювався з таким огірчинням про уряд і про командування, як тепер. Він жалівся, що цей кабінет мало працездатний. Казав, що даремно Омеляновича Павленка різні інтригани втягають в політику, бо це виходить врешті на шкоду і армії, і державній справі.

Взагалі я мав враження, що Петлюра під “опікою” правого українського табору počував себе наче якимсь самотнім і навіть безпомічним. Було видно, що він політичний діяч значно вище за останні роки української боротьби і стояв далеко вище за всіх своїх досить численних противників і конкурентів. Але працюючи над

здійсненню ідеалу вільної, незалежної України, він бачив на кожному кроці нашу дійсність, бачив слабкі, напівзруйновані попередньою неволею сили нації, і це душевно його гнобило».

Майже такими ж фарбами І. Мазепа змальовує зустріч із С. Петлюрою і 31 жовтня 1920 р. в Кам'янці: «Петлюрою я застав у якомусь пригніченому стані... Прощаючись з Петлюрою, я помітив знову, як і при своєму останньому побаченні з ним в Галичині, якусь тривогу в його настроях щодо дальших перспектив нашої боротьби».

18 листопада 1920 р. у невеликому волинському містечку Фрідріхівці, яке розташоване на кордоні з Польщею, було скликано термінове засідання уряду Української Народної Республіки — Ради народних міністрів. Розпочалось воно з питання про становище на фронті. З промовою виступив Головний отаман Симон Васильович Петлюра. Він почав говорити тихо, здебільшого короткими фразами, не прагнучи сказати відразу головне, а ніби чекаючи, доки присутні готуються уважно його слухати. Це була звичка Петлюри, вироблена роками виступів перед численними слухачами. У даному випадку це було зайвим. Виступав він перед людьми, які добре знали про катастрофічне становище на фронті. Розгромивши війська барона Врангеля, Червона армія зосередилася на ліквідації петлюрівців. Сили були нерівними — радянські частини невпинно просуvalися на Захід. «Більшовики, — тихо сказав Петлюра, — знищивши війська Врангеля, скупчилися на нашому фронті у великій кількості». Помовчавши трохи, він продовжив: «За браком набоїв може статися мент, коли армія буде позбавлена можливості проводити свою героїчну боротьбу з ворогом. Армію необхідно зберегти, аби при першій можливості знов розпочати боротьбу за визволення Батьківщини».

Подолавши нервові збудження, Головний отаман уже по-діловому заговорив: «З приводу цього Раді Народних Міністрів належить вирішити питання відносно можливого переходу армії й уряду УНР за кордон. Тому належить в'яснити відношення уряду Речі Посполитої Польської до нашого переходу на територію Польщі». Уряд УНР ухвалив чи не найкоротше за час своєї діяльності рішення: «Констатувати, що причина невдачі армії УНР у боротьбі з совітськими військами — брак набоїв та аmunіцій» і розійшовся.

Ввечері міністри знову зібралися на засідання. Цього разу із С. Петлюрою прийшов представник польського командування капітан Марушевський. Він виклав умови переходу армії УНР на територію Польщі та вказав райони, де мали розташуватися петлюрівські війська. Місцем перебування уряду УНР стало м. Тарнів. Наприкінці капітан заявив, що за старшинами залишається право носити уніформу й холодну зброю, а рядові бійці роззброюються повністю.

Головний отаман сидів похмурий, добре розуміючи, що його зоряний час скінчився, хоча ще жевріла якась надія на те, що мрія про незалежну, суверенну Україну, якій він присвятив стільки сил, рано чи пізно збудеться.

Після поразки від радянських військ, опинившись в еміграції, значна частина українських політичних сил вбачала в С. Петлюрі основного винуватця програної справи. Опозиційні настрої переросли у спроби усунути С. Петлюру з провідного становища в державному центрі УНР. І голові Директорії коштували чималих сил контрзаходи, які зірвали плани суперників. С. Петлюра зі своїми прибічниками не думав складати зброю, особливо в 1921 р., коли на певній частині України спалахували антирадянські повстання.

Восени п'ятитисячний загін петлюрівців на чолі з Ю. Тютюнником розпочав двома колонами рейд в Україну. Це викликало велике занепокоєння в керівництві УСРР. 10 листопада ВУЦВК оголосив Волинську, Подільську, Київську й Одеську губернії на загрозовому стані та поставив перед частинами Червоної армії завдання ліквідувати наступ. На боротьбу з петлюрівськими загонами були кинуті війська 9-ї Кримської кавалерійської та 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій, які завдали поразки загонам українських партизанів.

Перебуваючи в еміграції в Тарнові й Варшаві, С. Петлюра багато чого передумав. Він був впевнений, що Радянська Росія завоювала собі мир у Ризі в 1921 р., як колись у Бресті, віддавши Польщі частину України та Білорусії.

С. Петлюра згадував десь прочитані теоретичні виклади, що в житті кожного народу бувають часи, коли весь народ проймається великою ідеєю відродження і до найвищого ступеня напружує свою духовну міць, вщерть переповнюється ентузіазмом, який межує з фанатизмом. Не міг збагнути, чому два радянських фронти,

коли їхні частини стояли біля Варшави, так і не змогли завоювати Польщу. Україну ж спіткала інша доля...

Серед політичних діячів, як і серед народу, не було згуртованості: одні воювали в армії УНР, інші — в радянських частинах, десятки тисяч селян Півдня пішли за Н. Махном і не брали участі в боротьбі за незалежність України. Але, мабуть, найприкрішим було те, що велика маса українців взагалі лишилася нейтральною та байдужою до політичної боротьби.

Радянська влада, яка здобула перемогу над усіма своїми противниками, не забувала про керівника розгромленої УНР і вважала його одним із головних своїх ворогів. 12 квітня 1922 р. ВУЦВК УСРР оголосив загальну амністію всім, хто воював проти більшовиків в Україні, за винятком семи найзапекліших ворогів — С. Петлюри, П. Скоропадського, Н. Махна, Ю. Тютюнника, П. Врангеля, О. Кутепова та В. Савінкова.

Уряд Радянської України в 1923 р. звернувся до польських властей із вимогою видати йому С. Петлюру, щоб судити як ворога українських трудящих. Після цього С. Петлюра змушений був переїхати до Угорщини, а потім до Відня і Женеви. У 1924 р. Симон Васильович оселився з дружиною Ольгою та донькою Лесею в Парижі. Тут він продовжував гуртувати навколо себе українських патріотів, готував їх до нових боїв за свободу і незалежність Батьківщини. С. Петлюра не полишав журналістсько-публіцистичної діяльності, спрямованої на висвітлення нещодавньої української боротьби, писав про перспективи реалізації завдань української еміграції та становище України під владою більшовиків. Особливо багато таких матеріалів було опубліковано в часопису «Тризуб».

Перебуваючи в еміграції, С. Петлюра продовжував не лише боротися за незалежну Україну, але й вірив, що рано чи пізно український народ здобуде свободу і це буде актом історичної справедливості. В день свята Української Державності, 22 січня 1926 р. він писав: «Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю. Нашої — так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо і ірраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя. Кров, пролита для цієї величної мети, не засихає. Тепло її все теплим буде в душі нації, все відіграватиме роллю

непокоючого, тривожного ферменту, що нагадує про нескінчене і кличе до продовження розпочатого».

Змушений шукати притулку за кордоном, С. Петлюра потрапив під шквал нападок не лише з боку радянських істориків — як ворог радянської влади, але й від колишніх своїх соратників по боротьбі за суверенну Україну, насамперед В. Винниченка, М. Грушевського, М. Шаповала, Д. Дорошенка, М. Порша, П. Христюка та інших провідників українства.

Ворогів у Петлюри було багато. Він це знав і вів боротьбу з ними — через пресу, шляхом дискусій тощо. Мабуть, швидкої смерті, та ще й від кулі, не чекав. Проте саме це сталося 25 травня 1926 р. Вбивцею став С. Шварцбард. Сповіщаючи про цю трагічну звістку, емігрантська преса в один голос твердила, що «Петлюру вбив у Парижі московський посланець Шварцбард».

В інших джерелах вказується, що це була помста Головному отаманові за численні єврейські погроми в Україні в роки Громадянської війни. Сам С. Шварцбард уперто заявляв, що прагнув помститися Петлюрі за єврейські погроми, під час яких загинули і його рідні. Така версія була досить вигідною, адже в роки Громадянської війни єврейські погроми були дуже частими та здійснювали їх усі без винятку воюючі сторони — і «білі», і «червоні», і петлюрівці. С. Петлюра, як свідчать документи, хоч і не дуже енергійно, все ж намагався боротися проти антисемітизму, але через розгул «отаманщини» у своєму війську просто не міг відвернути єврейські погроми. І фактом залишається те, що саме на теренах підконтрольних Директорії, Головному отаману, масштаби погромів виявилися порівняно найбільшими та найжорстокішими.

Суд над убивцею Петлюри, що відбувся у Парижі восени 1927 р., виправдав С. Шварцбарда. Велику роль у цьому відіграв той факт, що процес кваліфіковано, навіть філігранно вів адвокат — комуніст А. Торес. Ряд сучасних авторів також стверджують, що Петлюру було вбито за планом, розробленим ОДПУ СРСР, а сам процес над вбивцею проводився необ'єктивно. Побутує й точка зору, що за вбивством стояли масони, адже С. Петлюра вдався до шантажу, погрожуючи розсекретити моменти, пов'язані з діяльністю «братчиків». Конкретних документів, які б стовідсотково підтвердили згадані версії, поки що не виявлено.

Що ж до суду, то більшовики дійсно доклали руку, щоб він засудив петлюрівський рух і виправдав С. Шварцбарда. Джерела свідчать, що Політбюро ЦК КП(б)У 21 січня та 18 лютого 1927 р. розглядало питання «Про процес Шварцбарда» і вжило відповідних заходів, щоб зайвий раз скомпрометувати петлюрівський рух як національний рух широких українських мас.

Популярність С. Петлюри серед української еміграції красномовно підтвердили не лише велелюдні похорони в Парижі, але й численні жалібні відгуки в усьому світі.

Трагічно закінчилося життя Симона Петлюри. Проте воно було не марним. С. Петлюра, як і інші його прибічники, учасники національної революції, доводили на практиці, що віковічна мрія українського народу — мати власну суверенну державу — може стати реальністю.

Всебічне та детальне вивчення політичної біографії С.В. Петлюри, аналіз як його успіхів, так і помилок та прорахунків не тільки викликають суто історичний інтерес, але й мають велике значення для наших сучасників, насамперед тих, хто так чи інакше причетний до магістральних напрямків розбудови незалежної України. І якщо викладені тут підходи, акценти, тлумачення, висновки далеко не завжди «вписуються» в наявні в історіографії точки зору (до речі, не просто суперечливі, а здебільшого — протилежні, взаємовиключні), то це лише зайвий доказ на користь додаткового, поглибленого, прискіпливого вивчення сліду, спадку, який залишили по собі в суспільному житті такі непересічні діячі, як герой цього нарису.

Можливості ж для дослідження творчості С. Петлюри весь час розширюються. Зусиллями, в першу чергу, тих, хто з ентузіазмом працює над відтворенням біографії Головного отамана, пропагандою його поглядів (іноді цей напрям навіть іменують «петлюріаною») до наукового обігу залучені практично всі видані за межами України документальні твори, публікації. Поряд із пошуком і публікацією в періодиці нових документів, пов'язаних із діяльністю С. Петлюри, мало не щороку з'являються збірки його праць. Серед них «Народе український: вибрані статті, листи, документ» (Київ, 1992); «Симон Петлюра. Статті» (Київ, 1993); «Симон Петлюра. Вибрані твори та документи» (Київ, 1994); «Симон Петлюра та його родина» (Київ, 1996); 3-й та 4-й томи «Статті. Листи. Документи» (Київ, 1999, 2006). У цих виданнях, природно, значна питома

вага матеріалів, що висвітлюють як уявлення одного з керівників українства про сутність революційної боротьби в 1918—1920 рр., про її проблеми, завдання, методи ведення тощо, так і ретроспективні оцінки С. Петлюрою пройдених українцями щаблів у нелегкому пошуку власної долі (тобто це дає змогу користуватися ними як досить цінними історіографічними першоджерелами).

Таким чином, не можна жодною мірою заперечувати величезного, нерідко визначального впливу С. Петлюри на вибір шляхів розвитку Української революції в 1919—1920 рр., в основі якого, природно, лежало його специфічне бачення ситуацій, перспектив розв'язання найнагальніших проблем, на формування одного з досить потужних і самобутніх напрямів вітчизняної історіографії, що нині є однією з досить плідних її генеалогічних гілок.

### **Праці С.В. Петлюри**

- Незабутні. Київ, 1918.  
Завдання української військової літератури. Варшава, 1937.  
Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. Статті. Листи. Документи. [т. 1]. Нью-Йорк, 1956.  
Статті. Листи. Документи. Т. 2. Нью-Йорк, 1979.  
Народє український: вибрані статті, листи, документи. Харків, 1992.  
Статті. Київ, 1993.  
Вибрані твори та документи. Київ, 1994.  
Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. Київ, 1996.  
Статті. Листи. Документи. Т. 3. Київ, 1999.  
Статті. Листи. Документи. Т. 4. Київ, 2006.  
Главный атаман. В плену несбыточных надежд. Москва; Санкт-Петербург, 2008.

### **Праці з додатковою інформацією про С.В. Петлюру**

- Він з когорти вождів. Київ, 1994.  
Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1—3. Київ; Відень, 1920 (репринтне відтворення. Київ, 1999).  
Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ; Відень, 1919.  
Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. Київ, 1993.  
Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. 1, 2. Ужгород, 1930, 1932.  
Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра. Життя і діяльність. Київ, 2005.  
Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). Київ, 1992.

- Іванис В. Симон Петлюра — президент України. Київ, 1993.
- Литвин С.Х. Петлюра у 1917—1926 роках. Історіографія та джерела. Київ, 2000.
- Литвин С.Х. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ, 2001.
- Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. К., 2018.
- Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1—3. Прага, 1942, 1943 (Дніпропетровськ, 2002).
- Наумов С.А. Петлюра Симон Васильевич // Россия в 1917 году: энциклопедия. Москва, 2017.
- Полтавські Петлюріани. Матеріали 1—6 Петлюрівських читань. Полтава, 1992—2008.
- Савченко В. Симон Петлюра. Харків, 2004.
- Сергійчук В. Симон Петлюра і єврейство. Київ, 2006.
- Симон Петлюра та українська національна революція. Київ, 1995.
- Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: збірник наукових праць. Фастів, 1999.
- Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ, 2007.
- Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 1—4. Харків; Київ, 2008—2010.
- Солдатенко В.Ф. «Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю» (С. В. Петлюра) // Проект «Україна» 1917—1920 рр. Постаті. Київ, 2011.
- Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине. 1917—1920 гг. Москва, 2012.
- Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн. Украина в 1917—1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва, 2018.
- Солдатенко В.Ф. Винниченко и Петлюра: соратники или соперники? Москва, 2020.
- Сушко Ю.М. Петля для Петлюры. Москва, 2012.
- Трагедія двох народів. Матеріали спору між українськими та російськими соціал-демократами з приводу вбивства С. Петлюри. Прага; Київ, 1928.
- У 70-річчя паризької трагедії 1926—1996: збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ, 1997.
- Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Відень. Т. 1—3. 1921; Т. 4. 1922.
- Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. Мюнхен, 1958.
- Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.
- Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. Прага, 1926.

## ВОЛОДИМИР ЧЕХІВСЬКИЙ

Більшість українців упродовж віків були православно-християнського віросповідання. І хоча, з одного боку, винятком із правила революційного часу, беручи до уваги притаманну цьому періоду доволі потужну атеїстичну компоненту, стало призначення на посаду глави уряду церковного діяча Володимира Мойсейовича Чехівського, з іншого боку, це також продемонструвало суть суспільних очікувань, запитів до особистості, здатної вправно, авторитетно керувати державою, гідно вести її народ обраним шляхом. Гадається, що сподівання виявилися небезпідставними — глава Ради народних міністрів у всій своїй діяльності, поведінці намагався виявляти дуже високі моральні якості, прагнення до торжества справедливості, щиро хотів, щоб добро завжди перемагало зло.

Звісно, подібна позиція була не просто зрозумілою та близькою народу, співзвучною його настроям, бажанням і пориванням. Діяльність очільника вищого виконавчого органу УНР стала начебто своєрідним громадським камертоном, зумовлюючи зростання його авторитету, масової поваги та підтримки. Інша справа, що тільки відзначеними чинниками не можна було забезпечити розв'язання нагальних завдань екстремального історичного моменту...

Громадсько-політичний і церковний діяч, історик народився 19 (31) липня 1876 р., в с. Горохуватка Київського повіту Київської губернії в сім'ї священника. Закінчивши 1900 р. Київську духовну семінарію, в 1901—1905 рр. працював помічником інспектора Кам'янець-Подільської духовної семінарії. Прилучившись до національно-визвольного руху, В. Чехівський (Чеховський) вступив до гуртка українських соціал-демократів-драгоманівців (1897—1902 рр.). У 1902—1904 рр. він був членом Революційної української партії, до січня 1919 р. належав до Української соціал-демократичної робітничої партії.

В 1906 р. В. Чехівський був обраний депутатом І Державної думи, після розпуску якої відбув однорічне заслання у Вологді.

В 1907 р. повернувся в Україну, до Києва. В 1908—1917 рр. жив в Одесі. Працював викладачем гімназії, комерційних і технічних училищ, активно співробітничав у товаристві «Просвіта» та в місцевій українській громаді.

У березні 1917 р. був обраний головою Одеського комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. Репрезентував українську громаду Одеси на Всеукраїнському національному конгресі (6—8 квітня 1917 р.) та був членом його президії. На конгресі В. Чехівського обрали до Української Центральної Ради від Одеси. В травні 1917 р. його кандидатуру було запропоновано на посаду помічника куратора або окружного інспектора Одеської шкільної ради. Працював редактором часопису «Українське слово», очолював Одеську філію Всеукраїнської учительської спілки. Улітку 1917 р. В. Чехівського обрали гласним Одеської міської думи від українських партійних організацій. Одночасно він очолював Херсонську губернську Раду об'єднаних громадських організацій.

У жовтні-листопаді 1917 р. був головою Одеського ревкому, в листопаді Центральна Рада призначила його політкомісаром м. Одеси. Тоді ж виконував обов'язки губернського комісара освіти Херсонщини. Прихильник компромісу з більшовиками. Домагався мирного розв'язання питання про владу. Вважав доцільним об'єднання програми більшовиків із національною програмою УСДРП як основи будівництва самостійної Української республіки. В січні 1918 р. В. Чехівський вимагав від генеральних секретарів М. Порша і М. Ткаченка припинення війни проти більшовиків і заключення миру з РСФРР. Після підписання Брестського миру на зборах представників соціалістичних партій Одеси різко критикував запрошення Центральною Радою німецьких військ в Україну. У травні 1918 р. В. Чехівського було обрано членом ЦК УСДРП.

За гетьманування П. Скоропадського В. Чехівський працював у Міністерстві віросповідань і церковної політики, входив до Українського національного союзу. Зі створенням Директорії став членом Українського революційного комітету, який готував повстання проти гетьмана в Києві. Був головою Революційного комітету під час повстання. До приїзду Директорії в Київ та призначення Ради Народних Міністрів у складі Революційного комітету очолював адміністративну владу — Раду комісарів. Соратник і політичний однодумець В. Винниченка, був рекомендований ним на посади

голови Ради міністрів і міністра закордонних справ Української Народної Республіки, які обіймав протягом 26 грудня 1918 р. — 11 лютого 1919 р. (Щоправда, в революційній метушні про своє призначення В. Чехівський дізнався з газетних повідомлень, та ні на кого не нарікав, а без упину продовжував працювати.)

До уряду В. Чехівського входили представники всіх українських партій, крім хліборобів-демократів. Дотримуючись на посту голови уряду позиції порозуміння з Радянською Росією, разом із тим послідовно боровся проти Тимчасового робітничо-селянського уряду України. На VI з'їзді УСДРП (10—12 січня 1919 р.) В. Чехівський виступив як прихильник влади Рад, але без застосування більшовицьких диктаторських методів, був обраний членом ЦК УСДРП. У січні 1919 р. брав участь у роботі Державної ради та Трудового конгресу України.

На всіх етапах громадсько-політичної діяльності В. Чехівський величезного значення надавав справі збереження й розвитку національної культури українського народу. Невипадково керований ним уряд ще наприкінці 1918 р. розглянув питання про утримання особового складу університетів, про штати Державної академії мистецтв. 1 січня 1919 р. РНМ схвалила, а Директорія затвердила «Закон про державну мову Української Народної Республіки», підписаний особисто прем'єром. Того ж дня з'явився вироблений за його ініціативи закон про вищий уряд Української автокефальної православної церкви. 8 січня 1919 р. РНМ по доповіді В. Чехівського ухвалила закон про створення національної бібліотеки УНР, 17 січня — про утворення у Києві Головної книжкової палати.

Тимчасом на становищі УНР у січні 1919 р. важко позначилося поглиблення суперечностей всередині українського національного табору, насамперед через невизначеність питання про форму влади: чи відновлення Центральної Ради, чи скликання Всеукраїнських Установчих Зборів, чи, зрештою, влада Рад?

Нестабільність політичної ситуації, зникнення ґрунту для великої коаліції національних сил, яка забезпечила перемогу антигетьманського повстання, зумовила непрості колізії і в Директорії, і в Раді народних міністрів. Зокрема, В. Винниченко та В. Чехівський наполегливо шукали шляхи зміцнення УНР. Однією з наріжних запорук цього вони вважали запровадження в Україні системи трудових Рад, розбудову Республіки трудового народу. Серед іншого

це, на їхню думку, могло нівелювати низку суперечностей із РСФРР, привести до порозуміння з її керівництвом і відвернути майже невідворотний за інших обставин кривавий воєнний конфлікт між двома слов'янськими народами. Що стосується В. Чехівського, то тут деякі дослідники вважають, що крім його лівих соціал-демократичних орієнтацій важливе значення мали релігійні погляди.

«Прем'єр Чехівський, — пише М. Стахів, — був не тільки провідним членом Української соціал-демократичної робітничої партії, але також одночасно глибоко віруючим християнином, який пробував проводити християнську мораль також в міждержавних справах. Він дуже боявся відповідальності за продовження оборонної війни України проти російської совєтської агресії. Коли проф. Ісаак Мазепа переконував його, що ця війна неухильна, бо Москва має явні імперіалістичні цілі і ніщо її не спинить перед дальшим воєнним походом проти України, хіба тільки повна капітуляція на ласку і неласку Москви, то Чехівський сказав: “Я маю сумніви, як християнин: чи маю я право посилати на фронт наших козаків на смерть, коли зовсім неясно мені самому, які наслідки для України принесе ця війна. Я сам можу іти на фронт воювати за те, в що я вірю. Але других примушувати — це, на мою думку, неморально”. Ці погляди в такій ситуації, коли російські більшовицькі армії сунули на Україну чорною хмарою, були не від світу цього. Проте вони доказують поза всяким сумнівом, що цей прем'єр уряду УНР справді прагнув миру і напевно не мав ані тіні бажання воювати агресивно проти Росії...».

Голова Директорії та голова уряду спорядили в січні 1919 р. дипломатичну місію до Москви, яку очолив їхній однопартієць С. Мазуренко.

Російська сторона з великим зацікавленням зустріла посланців Києва (починався найскладніший для Радянської Росії воєний 1919-й рік!), оперативно реагувала на найвищому рівні на мирні пропозиції українських дипломатів. Однак на заваді очевидного прогресу міждержавного врегулювання став С. Петлюра, який як Головний отаман мав найбільшу реальну владу в УНР, а орієнтувався зовсім на іншу силу — інтервентів Антанти, що висадили свій військовий корпус на Півдні України. Посилення у політичних колах України цієї орієнтації, політичні вимоги французького коман-

дування, рішення ЦК УСДРП відкликати своїх представників з Директорії та уряду УНР змусили В. Чехівського 10 лютого 1919 р. піти у відставку з посади прем'єра.

Він був одним із засновників Комітету охорони республіки у Кам'янці-Подільському (березень 1919 р.), де ще пізніше брав участь у створенні фракції незалежних в УСДРП, очолював ідеологічну комісію Української автокефальної православної церкви, був радником митрополита УАПЦ В. Липківського, проповідником Всеукраїнської православної церковної ради та організатором пастирських курсів у Києві.

За радянської влади працював у історичному відділі Всеукраїнської академії наук, був професором Київського медичного інституту, Київського політехнікуму та Соціально-економічних курсів, Вінницького інституту народної освіти. У 1921 р. виступив як свідок на судовому процесі проти членів ЦК УПСР.

В. Чехівський немало писав. Його перу належать численні богословські та науково-історичні праці: «Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони» (1905), «За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми» (1922 та 1947), статті у журналах «Україна» і «Церква та життя».

Характеризуючи В. Чехівського як державного діяча, О. Шульгін писав: «На чолі Міністерства стояла на початку 1919 року попросту свята по вдачі людина. В. Чехівський — щирий українець і добра людина».

Вболіваючи за долю Батьківщини, він не емігрував. 29 липня 1929 р. його заарештували у справі «Союзу визволення України» — начебто як члена бюро цієї організації. 19 квітня 1930 р. В. Чехівському було винесено смертний вирок, який потім замінили на 10 років ув'язнення на Соловках. У 1936 р. термін ув'язнення подовжили ще на 20 років і заслали в табори без права листування.

3 листопада 1937 р. В. Чехівського розстріляли за вироком трійки УНКВС Ленінградської області.

#### **Праці з додатковою інформацією про В.М. Чехівського**

Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917—1920 рр. Київ, 1997.  
Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник. Київ, 1998.

- Винниченко В. Відродження нації. Ч. 3. Київ; Відень, 1920 (репринтне відтворення. Київ, 1990).
- Гунчак Т. Україна: Перша половина XX ст. Нариси політичної історії. Київ, 1993.
- Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Документи і матеріали: в 2-х т. Т. 1—2. Київ, 2006.
- Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Т. 1—2. Ужгород, 1930, 1932.
- Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921. Т. 1—2. Прага, 1942.
- Млиновецький Р. Нариси з історії визвольних змагань 1917—1918. Львів, 1994.
- Революция на Украине по мемуарам белых // Сост. С.А. Алексеев. Москва: Ленинград, 1930.
- Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 1—4. Харків; Київ, 2008—2010.
- Солдатенко В.Ф. «Попросту свята по вдачі людина» (В.М. Чехівський) // В.Ф. Солдатенко. Проект «Україна». 1917—1920 рр. Постаті. Харків, 2011.
- Солдатенко В.Ф. В горниле революцій и войн. Украина в 1917—1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва, 2018.
- Спілка визволення України: стенографічний звіт судового процесу. ДВОУ, 1931.
- Українська загальна енциклопедія. Книга знання. Львів: Станіслав Т. 3. Коломия, 1931.
- Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: в 2-х т. Т. 1—2. Київ, 1996, 1997.
- Уряди України в XX ст.; науково-документальне видання. Київ, 2001.
- Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Житомир, 1992.
- Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. 3—4. Відень, 1921, 1922.
- Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.

Умови революційного часу, з одного боку, здається, створюють для особистостей, здатних критично мислити, справжніх представників національної еліти більші можливості для втілення в життя виплечаних задумів, конструктивних проєктів, прогресивних ідей, а з іншого — породжують особливо складні ситуації, коли реалізувати навіть найкращі, логічно прораховані плани стає проблематичним, а то й неможливим.

Мабуть, останнє з найвищих державних очільників найбільше відчув на собі Ісаак Прохорович Мазепа. Йому довелося керувати урядом УНР у найкритичніший час — з серпня 1919 р. до травня 1920 р. Тоді республіка перетворилася на суціль палаючу в невщухаючій Громадянській війні територію. Тоді ж набула величезного розгулу отаманщина. Тоді ж довелося зіткнутися з масштабною зрадою в національному таборі. Тоді ж змушені були рятувати залишки національної армії без надійних сподівань на прийдешні революційні битви.

І. Мазепа з гідністю витримав найважчі, найскладніші випробування, коли переважно з його ім'ям і діяльністю пов'язувалася пролонгація української справи. Він залишався для багатьох і багатьох прикладом чесного, відповідального служіння власному народу, нації.

Партійний і політичний діяч, автор праць з історії Української революції, народився 16 (28) серпня 1884 р., с. Костобобр Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. Походив із хліборобської сім'ї. Навчався в повітовій бурсі, згодом — у духовній семінарії в Чернігові. Оскільки семінаристів до університетів не брали, юнаку довелося екстерном скласти екзамени за курс гімназії, а в 1904 р. він вступив на природничий факультет Петербурзького університету, який закінчив у 1910 р. З 1905 р. він систематично бував в «Українському літературно-вокально-музичному товаристві» — по

суті, українському земляцтві, яке перебувало під ідейним впливом Революційної української партії.

В кінці 1905 р. вступив до місцевої групи УСДРП, почав активно цікавитися національною проблемою. «Моє почуття українця, — згадував І. Мазепа пізніше, — зміцнилося особливо після того, як я познайомився з теоретичними підставами необхідності автономного життя на Україні. Пам'ятаю, що з того часу, як я переконався, що централістична Росія гальмує й нищить нормальний розвиток українського народу, гасло вільної України стало в моїх очах догмою».

В березні 1907 р. петербурзька група УСДРП делегувала І. Мазепу на черговий з'їзд партії до Києва. Тут він ближче познайомився з усіма визначними її провідниками — В. Винниченком, А. Жукотом, П. Дятловим, зміцнив контакти із М. Поршем і С. Петлюрою. Влітку 1907 р. І. Мазепа працював у нелегальній організації УСДРП в Полтаві, відвідував практично всі партійні осередки губернії, готуючи губернську конференцію. Зазнав арешту та негайної висилки до Петербурга. Після поразки революції брав участь у діяльності просвітницького гуртка українознавства при Петербурзькому університеті, українського клубу «Громада».

В 1910 р. за дорученням ЦК УСДРП І. Мазепа виїжджав для налагодження організаційної роботи на Полтавщину, де деякий час мешкав нелегально, під чужим прізвищем. Потім, за відрядженням Міністерства землеробства Росії, вивчав агробіологію в Австрії, Німеччині, Данії, Швеції, а з 1912 р. працював агрономом у Нижньогородському губернському земстві.

Із початком Першої світової війни «як мобілізований агроном» працював на Північному Кавказі, потім разом із родиною (дружиною та двома доньками) повернувся в Україну — до Катеринослава, де в губернському земстві займався справою постачання армії. Не полишає й партійної роботи, хоча вплив УСДРП в робітничому середовищі був замалим — ефект давала лише співпраця з більшовиками.

Ситуація кардинально змінилася після Лютневої революції. Українство значно активізувалося, виникли численні національні організації. Пролетарський Катеринослав зі здивуванням спостерігав за жовто-блакитними кольорами, що несподівано пишно уквітчали першотравневу демонстрацію, перетворили її мало не на націо-

нальну маніфестацію. На губернському українському з'їзді, який відбувся наприкінці травня 1917 р. відповідно до ухвал національного конгресу, з доповіддю із центрального питання — про автономію України — виступив І. Мазепа. У повній згоді з тогочасними уявленнями керманичів Української революції, з'їзд висловився за федеративно-республіканський лад в Росії та національно-територіальну автономію для України. З'їзд обрав представників від Катеринославщини до Центральної Ради та сформував Губернську раду, яка спершу займалась переважно просвітницькими питаннями.

Більшу політичну вагу мала місцева Рада робітничих і солдатських депутатів, членом якої як «делегат від українських робітників Брянського заводу» був обраний і І. Мазепа. Однак перевага представників загальноросійських партій, передусім меншовиків і есерів, паралізувала всі ініціативи українських представників, зокрема у культурно-освітній сфері. Вплив українських соціалістів у Катеринославі залишався доволі незначним влітку 1917 р. На виборах до міської думи із 113 місць українці спромоглися вибороти лише 9. Серед обраних був І. Мазепа, який працював тоді членом управи Губернського продовольчого комітету.

Після Жовтневого повстання більшовиків у Петрограді ситуація на місцях загострилася. Проте в Катеринославі вона ще деякий час не мала чітко вираженого характеру, оскільки організація РСДРП(б), її представники в Раді робітничих і солдатських депутатів висловлювались за можливість співпраці з українськими партіями, з Губернською радою, виявляли згоду на визнання Центральної Ради крайовою владою з наступним її переобранням на з'їзді Рад. Однак тенденція до розмежування, поляризації сил і тут перемогла. Перебуваючи в таборі прибічників Центральної Ради, І. Мазепа намагався чинити перешкоди діяльності представників радянської влади, зокрема в питанні постачання продовольства в Росію, увійшов навіть у особистий конфлікт із надзвичайним комісаром Півдня Росії Г. Орджонікідзе, але всі ці зусилля виявилися марними. Управа продовольчого комітету, до якого входив І. Мазепа, була розпущена.

На початку січня 1918 р. на загальних зборах губернського земства І. Мазепу було обрано членом губернської земської управи, де він завідував відділом агрономії і сільськогосподарської статисти-

ки. Спочатку більшовики не втручалися в роботу земських і міських Рад. Але після ухвали Катеринославською міською Радою резолюцій, в яких містився протест проти підписання Брестського миру більшовики призначили в демократичні земства та міські Ради своїх комісарів, які відразу розпочали кадрову «чистку».

Однак наступ австро-німецьких військ вніс свої корективи в перебіг подій. Залишивши на початку березня Київ, більшовики обрали Катеринослав для проведення II Всеукраїнського з'їзду Рад. На цьому з'їзді І. Мазепі довелося бути у складі фракції українських соціал-демократів, які блокувалися з правими есерами. Фракція налічувала близько 20 осіб, проте вирішила оприлюднити свою позицію. Від її імені було доручено виступати Ісааку Прохоровичу. Його появу на трибуні зустріли непривітним шумом. Головуючий М. Скрипник ледве заспокоїв зал. Промовець почав із захисту позиції Центральної Ради, яку більшовики звинувачували в підписанні такого миру з Німеччиною, за яким Україна опинилася під іноземною окупацією. Проте ж мир із Німеччиною підписав і Раднарком, парирував І. Мазепа. Тож критиків підписаного договору чимало не лише в Україні, але й у Москві. Отже, справа не в договорах, а в тому, що ми тут у себе, в Україні не хочемо жодної опіки народних комісарів. Ми хочемо самі порядкувати своїм життям. І хіба не позиція Раднаркому змусила Центральну Раду підписати мир? Продовжити виступ після цих таких слів І. Мазепі вже не дали.

Після зайняття Катеринослава австро-німецькими військами українські національні партії опинилися в скрутному становищі. Авторитет Центральної Ради різко впав. У Катеринославі ніхто не погоджувався взяти на себе обов'язки губернського комісара. На нараді місцевих українських організацій було ухвалено утворити колективний орган — губерніальну революційну Раду з функціями вищої влади в губернії. Головою Ради було обрано І. Мазепу. Проте працювати їй довелося недовго. Згодом І. Мазепа зізнався: «але й за цей короткий час мав добру нагоду переконатися, що то значить будувати державу без власних підготованих сил. Ми не мали людей не тільки для обсадження органів влади в губернії, але навіть для встановлення якого-будь ділового контакту та зв'язку з поодинокими повітами. Майже половина губерніальної Ради складалася з катеринославських робітників. Вони енергійно взялися за налагодження апаратів влади на місцях, але це не давало бажаних нас-

лідків: українських сил не вистачало для того, щоб на руїнах більшовицького панування організувати свою міцну владу в усіх 8-ми повітах, з яких складалася Катеринославщина. Наша “вища влада” в губернії, так би мовити, “висіла в повітрі”. Центральна українська влада в Києві, очевидно, перебувала не в кращому стані. Як і раніше, ми не діставали звіди ніяких директорів — ні писаних, ні словесних. Київ не відповідав навіть на наші листи...».

Гетьманський переворот П. Скоропадського фактично передав владу окупантам, які спиралися на російські реставраторські кола. На початку травня було розпущено катеринославську міську думу, а її місце зайняла дума дореволюційного складу, в якій не було жодного українця. У сутності гетьманської влади, її антинародної, антиукраїнської спрямованості І. Мазепі довелося переконатися на власному досвіді. У жовтні 1918 р. він був кинутий до в'язниці за видання в Катеринославі українського тижневика «Наша справа» та за участь у роботі видавництва «Каменярь».

Звільнившись, Ісаак Прохорович приєднався до тих опозиційних гетьманові сил, що гуртувалися навколо Українського національного союзу. Коли відділ УНС було створено в Катеринославі, його управа вирішила направляти своїх делегатів до Києва для з'ясування ситуації та з проханням про військову допомогу: Катеринославу загрожувала перспектива швидкого приходу до влади місцевих більшовиків. Делегати — І. Мазепа й І. Труба — добралися до Києва 15 листопада — в день оголошення Директорією антигетьманського повстання. І. Мазепі імпонувало бажання керівництва Національного союзу відродити ідею демократичності, колективності вищої влади. Його піднесеного настрою не зіпсував навіть обстріл потяга, на якому катеринославські делегати поверталися додому. Та невдовзі оптимізм І. Мазепа почав нестримно танути.

Прийшовши до влади, Директорія так і не спромоглася оволодіти ситуацією. У створеному нею уряді відповідно до суперечностей між Головним отаманом С. Петлюрою та головою Директорії — В. Винниченком зіткнулися дві орієнтації: одні стояли за порозуміння з Антантою, інші — за союз із Москвою. Одночасно велися переговори і з командуванням французького десанту, що висадився в Одесі, і з ленінським Раднаркомом. Переважали в уряді В. Чехівського ті, хто готовий був за визнання УНР і припинення кров-

пролиття згодитись на «радянську платформу». До такого погляду схилялися також М. Грушевський і В. Винниченко.

Але спроби останнього досягти порозуміння з Москвою (місія С. Мазуренка) були заблоковані С. Петлюрою. Для максималіста І. Мазепи перспектива союзу з «диктаторською» Москвою була абсолютно неприйнятною, бодай навіть у формі тимчасової угоди. Приїхавши до Києва на VI з'їзд УСДРП, він у суперечках незмінно доводив, що радянська влада є диктатурою комуністів, до того ж ворожою до ідеї незалежності України. В умовах, коли майже все керівництво партії схилялося до «українських совітів», сподіваючись у такий спосіб уникнути війни УНР з Радянською Росією, позиція катеринославців здавалася зарані програшною. Це, однак, не завадило І. Мазепі твердо її обстоювати. Першим у ЦК УСДРП на його аргументи пристав М. Порш, заклавши ідею засудження переходу на «радянську платформу» в резолюцію майбутнього з'їзду.

Полеміка на з'їзді УСДРП (10—12 січня 1919 р.) відбила дуже широкий спектр настроїв, що панували в середовищі українських соціал-демократів у складний момент становлення влади Директорії. В умовах, коли із заходу наступали поляки, з півночі — полки Червоної армії, а на півдні України висадився десант французів і греків, нелегко було визначити стратегію подальших дій. Головним ідеологом радянської групи на з'їзді виступив колишній міністр внутрішніх справ в уряді Центральної Ради М. Ткаченко. Голова уряду В. Чехівський у своїй промові відкидав більшовизм, але висловився за радянську владу «у чистому, неопоганеному вигляді». Завдяки катеринославцям (незадовго перед тим вони стали іменуватися січеславцями) з'їзд недвозначно висловився за демократію, проти диктатури.

Проте 10 делегатів висловили незгоду з більшістю та заявили, що створюють свою «незалежну» фракцію УСДРП на радянській платформі. І. Мазепа був обраний з'їздом до складу ЦК УСДРП і секретарем ЦК. Від цього часу провід партії перейшов до рук катеринославців (І. Мазепа, П. Феденко, І. Романченко). На засіданнях Трудового конгресу (23—28 січня 1919 р.) І. Мазепі (він був обраний делегатом від селян Катеринославщини заочно) та іншим членам соціал-демократичної фракції форуму знов довелося захищати ідею демократичного устрою УНР у суперечках із представниками «радянства» на чолі з М. Грушевським. Ще до початку конгресу

фракція оприлюднила декларацію, в якій говорилося, що українська соціал-демократія розуміє владу трудового народу в Україні лише у формі виборного парламенту УНР. З огляду на складність моменту, вона пропонувала до скликання парламенту залишити владу в руках Директорії, ввівши до її складу представника від Галичини. Положення декларації були використані конгресом при затвердженні його ухвал і насамперед «Закону про форму влади на Україні». Однак вже через кілька днів керівництво УПСР відмовилося його визнавати, заявивши про те, що стає на ґрунт соціалістичної революції та приймає радянську форму влади на Україні.

Таким чином, кінець січня наочно продемонстрував глибокий вододіл у таборі українських соціалістів. Інтернаціональна за своїм змістом соціалістична ідея, що стала домінантою революційних подій на теренах колишньої Російської імперії, ввійшла в гостру суперечність з ідеєю вільної, незалежної України. Тим часом становище УНР дедалі ускладнювалось, і 2 лютого 1919 р. перед неминучим захопленням Києва радянськими військами, Директорія перебазувалася до Вінниці. Вона стрімко втрачала рештки свого первісного впливу. Невдача з реалізацією проросійської орієнтації неминуче висувала на авансцену української історії тих, хто розраховував на допомогу Антанти, від імені якої взялись вести переговори представники французького командування в Одесі. Умови французької сторони, за словами І. Мазепи, «здивували навіть найбільших прихильників згоди з Антантою». Йшлося про таку форму протекторату Франції, яка повністю виключала державну незалежність України. І хоча ці умови викликали в уряді загальне обурення, переговори вирішено було продовжити.

Чи не єдиним їх конкретним результатом стало залишення В. Винниченком поста голови Директорії (начебто для поїздки на соціалістичну конференцію до Берна, хоч І. Мазепі той зізнався, що це був лише привід для еміграції до Франції), відставка з посади голови уряду В. Чехівського, вихід з УСДРП С. Петлюри та відкликання всіх українських соціал-демократів з Ради народних міністрів. Останню було доручено сформувати С. Остапенку, який лише напередодні залишив лави УПСР. До уряду ввійшли праві елементи. Згодом І. Мазепа, беручи на себе частку відповідальності, кваліфікував як серйозну помилку ухвалу соціалістів поступитися владою на користь правих українських партій. Адже ті політичні

діячі, які прийшли до керівництва Директорією в лютому 1919 р. не мали жодної опори у власному народі.

Практично відразу стала очевидною необхідність заміни уряду С. Остапенка. Українські есери пропонували піти й далі: розпустити дискредитовану Директорію. Питання про її реорганізацію і новий уряд розглядалося на кількох міжпартійних нарадах. І. Мазепа разом із прибічниками зі складу ЦК УСДРП відстоював думку, що остаточної катастрофи не уникнути без налагодження контактів з лівими українськими угрупованнями по той бік фронту. Замість того, щоб жити ілюзіями про допомогу Антанти, треба вжити всіх заходів для мобілізації власних сил. Лише соціалістичний уряд, вважав І. Мазепа, може активізувати українські маси в боротьбі за національну державність. Але його опоненти з уряду С. Остапенка стояли на своєму, наполягаючи на продовженні переговорів із Францією, хоч кораблі Антанти вже залишили Одеський порт. До останнього відстоював позиції правого уряду і С. Петлюра.

Втім справа виглядала вже настільки безнадійною, що 9 квітня в Рівному було створено соціалістичний уряд УНР на чолі з Б. Мартосом. І. Мазепа одержав у ньому посаду міністра внутрішніх справ. Крім соціал-демократів, до уряду увійшли есери-центристи та представники соціал-демократів і радикалів Західної України. У зверненнях до народу новий уряд наголошував на тому, що орієнтуватиметься на власні сили, не укладатиме жодних договорів з іншими державами. Однак саме на цей час припали найкрупніші прояви «отаманщини» — спроби заколотників В. Оскілка, а потім П. Балбочана зброєю усунути від влади соціалістичний провід, повернути його до рук правих партій.

Не залишався осторонь і Є. Петрушевич — претендент на посаду голови Директорії після зміщення С. Петлюри. Українська Національна Рада Західної області УНР проголосила голову Ради Є. Петрушевича диктатором. У Кам'янці-Подільському в липні 1919 р. зійшлося два українських уряди та дві армії, які ніяк не могли виробити спільної політичної лінії. Є. Петрушевич і його радники, орієнтуючись на Антанту, сподівалися на «справедливе» вирішення долі Галичини якимось міжнародним трибуналом і не бажали зв'язувати її долю з Наддніпрянською Україною. Суперечки знижували боєздатність УНР, що зазнавала військового тиску на всіх фронтах, головним чином — з боку радянських військ та Польщі.

Та, скориставшись із тимчасово сприятливої обстановки на фронті (Радянська армія відступала під ударами денікінців, підтримуваних Антантою), Українська армія здійснила наступ на Київ. Він розвивався успішно, і 30 серпня галицький корпус (УГА тоді становила основу керованого С. Петлюрою війська) увійшов до міста.

Проте буквально за кілька годин галицькі вояки ганебно капітулювали перед денікінцями, відвівши свої частини з Києва. Для українців то був страшний удар. Особливо тяжко пережив І. Мазепа те, що саме напередодні того дня, як війська УНР увійшли до Києва, він став прем'єром уряду. За цих умов слід було негайно оголошувати війну А. Денікіну. Денікінці терором і відновленням поміщицької влади викликали загальне обурення, і, в разі рішучих дій проти них, армія УНР могла розраховувати на підтримку населення. Але представники галицького уряду виступили за порозуміння з Денікіним. Почались затяжні та безплідні дискусії. Лише коли стала абсолютно ясною безкомпромісна позиція Денікіна, який і чути не бажав не лише про самостійну Україну, а й про Україну взагалі, та перехоплено його наказ про наступ проти армії УНР, було вирішено почати воєнні дії проти Добровольчої армії.

24 вересня 1919 р. Директорією і урядом УНР, а також Є. Петрушевичем було підписано декларацію із закликом до створення об'єднаного фронту боротьби за незалежну Україну. Заявляючи про свою готовність «до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу і народні соціально-демократичні реформи», автори декларації закликали громадян непохитно боротися за здобутки Української революції. Хоч і дещо запізнїла, декларація все ж прояснила наміри керівництва українського руху, породила надії на співпрацю з галицьким урядом.

Але контролювати ситуацію не вдалося. Почалися осінні холодні дощі, в армії лютував тиф, налагодити скільки-небудь регулярне постачання її боєприпасами, ліками, продовольством уряд був уже неспроможний. Ішов гарячковий пошук виходу із ситуації. І. Мазепа був безпосередньо причетним до ініціатив, спрямованих на досягнення угод із більшовиками (місії Ф. Платтена, зусилля есерів, особливо боротьбистів, делегації представників Української Галицької армії до радянського командування). Однак умовою примирення голова уряду УНР вважав самостійність України, невтручання у її внутрішні справи. Він вважав також неможливим налагодження

стосунків із Польщею за рахунок поступок західноукраїнськими землями і без участі в цьому процесі представників галицьких політичних кіл.

Проте командування УГА воліло краще укласти сепаратну угоду з А. Денікіним, фактично капітулюючи перед ним. Перейшовши «у повне розпорядження» денікінського командування, Галицька армія повернула зброю проти наддніпрянських військових частин. Вони стали поспіхом відступати в напрямі Проскурова і Староконстантинова.

Коли рештки армії УНР, залишившись без керівництва (голова Директорії та Головний отаман С. Петлюра 6 грудня 1919 р. виїхав до Варшави), вирішили продовжувати боротьбу і через території, зайняті денікінцями, пробиватися з боями на південь, прем'єр УНР волів бути разом з армією і впродовж понад двох місяців аж через румунську територію нелегально діставався до війська, щоб розділити всі тяготи й незгоди партизанського рейду, що ввійшов у історію як Перший зимовий похід.

У Бухаресті І. Мазепа одержав листа від посла УНР в Австрії Г. Сидоренка. «Ви не можете собі навіть уявити, — говорилося в ньому, — яке колосальне значення для самостійності і суверенності нашої Республіки і для рахування з нею, як з державою, має цей факт в Європі, факт, що уряд УНР залишився при таких скрутних обставинах в межах нашої республіки, а не розбігся і не втік. Цей факт спас нашу державність і золотими літерами буде записаний в історію нашої державності. Ваше перебування на місці, в межах республіки, і надалі буде спасати нашу державність навіть при Вашій слабості, бо нам треба буде пережити ще небагато часу, щоб нарешті стати на ноги і бути визнаними».

Прогнози посла виявились нездійсненими, але оцінка ним позиції І. Мазепи в час Зимового походу, мабуть, не була перебільшенням. Його принциповість і справді заслуговує на повагу. Адже він не втратив оптимізму й мужності, в найскрутнішу годину прагнув особистим прикладом надихати останніх оборонців УНР. «Необхідно при всяких обставинах, — писав І. Мазепа в листі до командарма армії УНР М. Омеляновича-Павленка, — твердо стояти на позиції Самостійної Народної Республіки. Тільки Народна Республіка може бути нашим кличем. Поки існує це правительство, воно не зійде з цієї позиції і буде триматися до кінця».

У Могилеві над Дністром І. Мазепа почав організацію бригади армії УНР, командиром якої став О. Удовиченко. Об'єднання бригади з основними силами армії УНР відбулося після успішних боїв в районі Ямполя на початку травня 1920 р. Турботами таких патріотів, як І. Мазепа, вдалося зберегти хоча б ядро армії УНР — осередок, навколо якого гуртувалися борці за українську ідею, за українську справу.

Безперечно, І. Мазепа був людиною особисто сміливою, відважною. Це довів не лише відчайдушний Зимовий похід. Це яскраво засвідчили такі, прямо скажемо, «нестандартні» ситуації для прем'єр-міністра держави, як діяльність під польською окупацією в Кам'янці й Могилеві, в тилу більшовицької влади, рейд із фіктивними документами на радянську територію через Дністер і навіть «знайомство» з практикою ЧК в Тирасполі тощо.

Сталося так, що очолюючи Раду міністрів УНР, І. Мазепа не міг контролювати всіх кроків, які робилися від імені уряду, імені УНР, зокрема головою Директорії С. Петлюрою. Ісаак Прохорович не сприйняв підписаного у квітні 1920 р. Варшавського договору, різко критикував його і, не бажаючи нести відповідальності за наслідки неправомірної і навіть, ганебної угоди, залишив у травні посаду прем'єр-міністра.

У новому складі уряду, яким з 25 травня 1920 р. став головувати В. Прокопович, перевагу одержали представники правих партій. І. Мазепу умовили зайняти пост міністра земельних справ. Однак його перебування на відповідальній посаді виявилось нетривалим. Уже 18 червня 1920 р. сталася сутичка між міністром земельних справ і міністром фінансів Х. Барановським. Останній запропонував негайно розпочати продаж державних, міських та націоналізованих земель. Оскільки С. Петлюра і В. Прокопович, на словах умовляючи І. Мазепу не залишати в тяжких обставинах відповідального поста, пішли на ділі назустріч Х. Барановському, І. Мазепа змушений був податися до демісії, пробувши міністром земельних справ всього близько місяця. Передавши справи міністерства Є. Архипенкові, він виїхав 5 липня 1920 р. до Львова на крайову конференцію УСДРП Галичини, а далі — за кордон в еміграцію.

Опинившись поза межами Батьківщини, І. Мазепа деякий час не вважав справу Української революції програною остаточно. Він продовжував вірити в майбутнє незалежної України. Не полишав

він і соціалістичної платформи. У збірнику «Вільна Україна», виданому ЦК УСДРП у Львові 1921 р., а також у місячнику «Соціалістична думка» І. Мазепа твердо обстоював ідею вільної незалежної УНР і програму демократичного соціалізму. Соціалізм, на його глибоке переконання, міг розвиватися лише на засадах демократії; тільки поєднання з демократією робило здійсненими лозунги рівності, свободи, справедливості, народоправства. І. Мазепа гадав, що, йдучи шляхом політичної та господарської демократії, капіталізм поступово й безболісно «вростатиме» в соціалізм. Такі політичні погляди були суголосні з ідеологічною системою, якою керувався у своїх діях Соціалістичний робітничий Інтернаціонал — міжнародне об'єднання соціал-демократичних партій, створене на Гамбурзькому конгресі 1923 р. Ісаак Прохорович брав участь у цьому, а також у Марсельському (1925) та Брюссельському (1928) конгресах СРІ.

І в Гамбурзі, і в Марселі І. Мазепа настійно проводив думку про те, що нерозв'язність національної проблеми на сході Європи стане постійним джерелом нестабільності на всьому континенті. Одну з гарантій демократичного мирного розвитку всієї Європи він вбачав у створенні незалежної демократичної України. Українській соціал-демократії довелося провести чималу роботу серед соціалістичних організацій Європи, щоб національні проблеми сходу Європи зайняли належне місце на конгресах Соцінтерну.

Весною 1923 р. І. Мазепа переїхав до Праги, пізніше прибули дружина з двома доньками. Працюючи доцентом Української господарської академії в Подєбрадах, а пізніше доцентом Українського технічно-господарського інституту, Ісаак Прохорович поряд із заняттями агроботанікою, захоплювався політологією, готував до друку свої мемуари. Його дослідження флори полонин Карпатської України, праці з методики дослідження луків і пасовиськ, курс лекцій з морфології рослин дістали високу оцінку фахівців. Однак душа дедалі більше тяжіла до суспільствознавства. У 1931 р. він захистив докторську дисертацію при Українському вільному університеті в Празі по факультету права і суспільних наук.

Більшість тогочасних політологічних і публіцистичних праць Мазепа були опубліковані друкованим органом УСДРП — журналом «Соціал-демократ». Головна увага в них зосереджувалась на осмисленні ролі української ідеї та уроків революції 1917—1920 рр.,

аналізі сутності більшовицького режиму, що переміг в Україні, діалектиці диктатури та демократії. Ці ж теми були центральними в книзі «Большевизм і окупація України», яка з'явилася 1922 р. у Львові, а через рік — у німецькому перекладі в Берліні. В 1923 р. англійською і німецькою мовами вийшла книга «Голод на Україні». Це був підготовлений ЦК УСДРП аналітичний матеріал про голод 1921—1922 рр. Основна причина трагедії пов'язувалася з політикою комуністичної парії.

І. Мазепі довелося повною мірою відчувати всієї гіркоти життя в еміграції. Особливо пригнічували суперечності всередині вчорашніх однодумців, що тепер виливались у гострі конфлікти, де сторони не гребували жодними засобами. Зіткнення з групою В. Винниченка, яка вважала Мазепу «людиною Петлюри», набуло таких форм, що справа розглядалась у чеському суді. Редакція «Нової України», яку видавали В. Винниченко та М. Шаповал, за вироком суду мусила вибачитися перед І. Мазепою за образу честі.

З демократичних, наукових позицій критикував І. Мазепа теоретичні праці Д. Донцова. Культ «геніальних циніків» та пропаганда «сліпого невмотивованого хотіння», які поширював Д. Донцов, були органічно ворожими світогляду І. Мазепи. На жаль, не обходилось з обох боків і без особистих випадів.

Спростовуючи націоналізм, як спосіб мислення і дії, Ісаак Прохорович вважав більш відповідним для характеристики обстоювання національних традицій і цінностей поняття патріотизму.

Входячи до проводу закордонної УСДРП, І. Мазепа брав незмінну участь у всіх її акціях, зокрема спрямованих на донесення до світової громадськості інформації про становище в Радянській Україні, систематично вміщував у періодиці публіцистичні виступи на злободенні теми українського життя.

Природно, що думкою І. Мазепа дуже часто повертався до власного життєвого апогею, що збігався в часі з одним із найяскравіших періодів історії українського народу — національно-демократичною революцією 1917—1920 рр. Він довго (значно довше, ніж інші його колеги) працював над одним із найвизначніших своїх творів — тритомником «Україна в огні й бурі революції».

Закінчена в жовтні 1941 р. і випущена українським видавництвом «Пробоем» у Празі в 1942 р. праця не несе на собі жодного відбитку поточного моменту та обставин її появи, що навіть викли-

кає певне здивування. Але це справді так. Сам автор називає книгу в передмові «спогадами». Вона, дійсно, відповідає значною мірою стандартам саме цього історичного жанру. В центрі розповідей — переважно події, в яких брав безпосередню участь І. Мазепа. Тому праця складається начебто з двох нерівноцінних частин. Від початку революції і до січня 1919 р. І. Мазепа жив і працював у Катеринославі, був, так би мовити, працівником губернського масштабу. Відповідно відбито і події регіонального характеру. В них своя вага та своя цінність — з такими подробицями Українську революцію у всіх її проявах і суперечностях на місцях мало кому вдалось відтворити. З січня 1919 р. І. Мазепа стає діячем загальнонаціонального масштабу, державним керівником найвищого рівня. Відповідних трансформацій набуває і історична панорама, змальована у творі.

Одразу варто зазначити, що ця праця небездоганна, точніше не всі її елементи рівнозначні. Розмова точиться, головним чином, навколо керівних сил УНР і невинувато мало торкається ситуації на місцях. Тому картина (панорама) явно неповна. Однак це практично безперервна хроніка подій: про діяльність Директорії, уряду, про їх численні наради, засідання, на яких розглядалися різні поточні справи, в першу чергу — керівництво військовими діями.

Останній аспект особливо важливий, оскільки історія збройної боротьби за українську ідею, за українську державність відбита в історіографії чи не найгірше — причини тут різні. Тож, твір І. Мазепа — своєрідна канва, путівник — орієнтир по військових операціях 1919 р., почасті 1920 р., зокрема Першому зимовому походу армії УНР. У всякому разі, серед наявних видань важко знайти щось більш цільне та послідовне, хоча знову доводиться констатувати, що в цьому «путівнику» бойові дії швидше позначені, ніж розкриті, майже повністю відсутні деталі, подробиці операцій, описання їх перебігу.

До позитивних же моментів варто віднести метод відтворювання процесів, явищ. І. Мазепа неодноразово згадує, що він вів щоденник, до якого ретельно заносив дані про події та факти, які вважав важливими: про документи, яких, крім нього, іноді ніхто більше не бачив: про поведінку різних політичних діячів, їхні позиції, виступи на різних зібраннях, часто занотовував промови зі стенографічною точністю і повнотою тощо. Користувався він і записами своїх друзів, зокрема М. Шадлуна. Звісно, звертався й до документів, що

збереглися в домашньому архіві, а також опублікованих у різних виданнях.

Не кваплячись з оприлюдненням власних матеріалів, думок, оцінок, І. Мазепа критично осмислював появу публікацій інших учасників революції, що, врешті, стимулювало і його працю. Мотивуючи її необхідність, Ісаак Прохорович писав: «До цього мене спонукає також те, що багато з наших визначніших діячів тої доби, на мою думку, в своїх спогадах дають оцінку революційних подій тих часів на підставі занадто суб'єктивного неісторичного підходу до справи. Взагалі мені здається, що наші мемуаристи чомусь занадто вже віддаються гіперкритиці й за дрібним повсякденним намулом тих бурхливих часів не бачать величі самих змагань пробудженого українського народу».

Зважившись на подібний закид-міркування, І. Мазепа прагнув того, щоб його праця долала прикрий недолік творів попередників.

Кожен із вищеперерахованих елементів, попри згадані недоліки, формує досить високий ступінь довіри до книги І. Мазепа, виводить її за рамки суто мемуарного жанру, вирізняє в кращий бік із великої кількості публікацій з даної проблематики, перетворює на історіографічне явище, варте особливої уваги.

Не випадково, мабуть, ім'я Ісаака Прохоровича в уявленні будь-якого історика асоціюється передусім і найбільшою мірою з тритомником «Україна в огні й бурі революції» (він був перевиданий у Мюнхені в 1951 р.), а сам І. Мазепа цілком виправдано посів місце серед найавторитетніших провідних істориків Української революції.

Оселившись у німецькому місті Аусбурзі восени 1945 р., Ісаак Мазепа приступив до створення українського політичного представництва на чужині — Національної ради. На першій сесії Нацради його було обрано головою виконавчого органу цієї організації, яка мислилася І. Мазепою та його однодумцями як авторитетне представництво ідеї самостійності України у світі. Велася робота зі створення прес-бюро ради, її друкованого органу.

Але незгоди, що буквально роздирали українську еміграцію, паралізували роботу Національної ради, можливо, й прискорили смерть (це сталося 18 березня 1952 р.) одного з лідерів Української революції та її талановитого інтерпретатора.

Науковий доробок І.П. Мазепа — важлива складова вітчизняних українознавчих набутоків.

### Праці І.П. Мазепи

Большевизм і окупація України. — Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. Львів; Київ, 1922.

З історії української революції. (Відбиток із збірника пам'яті Симона Петлюри) (співавтор Феденко П.). Прага, 1930.

Україна під червоною Москвою. Львів, 1934.

Зимовий похід і партизанський рух на Україні в 1919 р. // Календар «Дніпро». 1936.

Огнева проба. Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919—1920. Прага, 1941.

Україна в огні й бурі революції 1917—1921. Т. 1: Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. Прага, 1942; Т. 2: Кам'янецька доба — Зимовий похід. Прага, 1942; Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. Прага, 1943 (перевидання — Мюнхен, 1951; Дніпропетровськ, 2001—2002. В 2-х т.; Київ, 2003; Харків, 2019; Київ, 2020).

Карпатські полонини. (Б. м.). 1944.

Підстави нашого відродження. Ч. 1: Причини бездержавності. Прага, 1946; Ч. 2. Прага, 1949.

### Праці з додатковою інформацією про І.П. Мазепу

Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1—3. Київ: Відень, 1920 (репринтне відтворення. Київ, 1990).

Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Київ, 1991.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр. Документи і матеріали: в 2-х т., 3-х ч. Київ, 2006.

Державний центр УНР в екзилі: статті і матеріали. Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993.

Довідник з історії України: в 3-х т. Т. 2. Київ, 1995.

Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Т. 1. Ужгород, 1932.

Енциклопедія українознавства. Т. 4. Львів, 1994.

Доценко О. Зимовий похід (6. XII. 1919 — 5. V. 1920). Варшава, 1932.

Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918. Львів, 1994.

Нагорна Л.П. Прем'єр Української Народної Республіки (Ісаак Мазепа) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. Київ, 1994.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1917—1920 рр.). Київ, 1999.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: У 4-х т. Т. 3—4. Київ, 2010.

Солдатенко В.Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917—1920 рр. Київ, 2017.

Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917—1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва, 2018.

## НЕСТОР МАХНО

Не можна скидати з рахунку аргументів тих істориків, які априорі відмовляють у можливості «входження» до «елітарного клубу» осіб, які не мали системної освіти, не відзначалися високими інтелектуальними здобутками, досягненнями в науковій чи художній творчості, які не займали високих державних і партійних посад, здебільшого епізодично й локально впливали на розвиток подій революції і Громадянської війни. Однак неспростовним фактом залишається те, що багато хто з них зажив такої масової популярності та продовжує жити в народній пам'яті, що не згадувати про них було б просто несправедливо. Останніми часами про таких говорять і пишуть доволі багато, а в науковій історіографії ведеться дискусія про них, як про «народну еліту» або ж «народних вожаків». Мова, зокрема, про отаманів, яких буремний час породив в Україні десятки.

Однак із загальної шерехи безумовно виділявся насамперед один — Нестор Іванович Махно.

Справжній самородок, із природним мужицьким (селянським) розумом, із неповторною харизмою непокірного, незламного, вправного воїна став не просто символом самовідданої, героїчної боротьби за кращу народну долю, за справедливий лад, а й центром тяжіння значних мас людей, передусім сільських трударів. Десятки тисяч добровольців поповнювали армію повстанських революціонерів, а на визнаного авторитетом, невлучимого, безстрашного ватажка із шанобливим званням «батько» дивилися мало не як на єдиного рятівника й надійного, чесного захисника, чуйну до людських страждань і горя особистість, виразника заповітних прагнень простого люду.

Не обійшлося тут без перебільшень та ідеалізації особистості Н. Махна. Проте не можна не визнати: його персональний вплив на перебіг подій був в окремі історичні моменти настільки сутнісним, масштабним, що мимоволі викликає достатньо переконливе вра-

ження — без дії такого чинника історична доля нації виглядала б інакше.

Звісно, в площині пропонованого історичного дискурсу не можна не брати до уваги і добре відомих фактів про те, що Н. Махно, його найближче оточення не лише не підтримували українську державність у загальнонаціональному вимірі, а й неприхильно, навіть вороже ставилися до неї, часом завдавали дошкульних, підступних ударів українській справі не лише своїми збройними діями, а й недотриманням тактичних політико-оперативних домовленостей, відвертою неповагою до загальнонаціональних державних інституцій.

Дещо випереджаючи хронологію викладу подій, є сенс превентивно наголосити на тому, що подібна поведінка зумовлювалася негативним ставленням до держави загалом, а не її конкретного національного втілення, сприймалася крізь призму анархічного заперечення інститутів державності як ненависних інструментів поневолення та гноблення народу. Зі значною долею ймовірності можна припустити і навіть стверджувати, що в даному випадку мова йшла про недостатній рівень освітньо-теоретичної підготовки отамана, нездатність сприймати геополітичні реалії й тогочасну добу за детерміновану необхідність та історичну неминучість створення, становлення, зміцнення повномасштабних національно-державних утворень.

Давалася взнаки ілюзорна віра в те, що можна організувати й закріпити «справедливу», «ненасильницьку» (хоча й підтримувану збройним чинником, дисципліною військового підкорення) владу на обмеженому регіональному просторі. Звідси ідеї Н. Махна про «вільні Ради», спільні з'їзди представників від селянських та робітничих Рад і повстанців — махновців у контрольованих Революційною Повстанською армією районах, прямі вибори командирів повстанськими підрозділами та спроби реалізувати такі й інші подібні ініціативи. За великим рахунком, це було не схоже на інші позиції й відомі схеми прагнення вибудувати осібну систему суспільної організації. Попри непереконливі, суперечливі, часом неясні словесні оформлення, реальна практика виливалася в різновиди запровадження елементів влади, іманентні природі будь-якої державності.

Таким чином, витворювався породжений повстанством, закоріненним у глибинні історичні національні традиції, феномен нетривіального підходу до надважливої, навіть пекучої, проблеми. В цьо-

му сенсі селянський ватажок у ролі народного месника і керманіча здебільшого сприймався як уособлення своєї рідної, української народної стихії. В масовій свідомості закріплювалося уявлення про можливість організації й управління суспільством за рецептами Н. Махна — як одного з альтернативних політико-правових державних проєктів. Те, що такі задуми, плани насправді були мрійливими, ідеалістичними, теоретично необґрунтованими, практично нездійсненними, стане зрозуміло дещо пізніше.

Вочевидь, дуже важливим залишалося те, що Н. Махно виявляв рішуче несприйняття таких конкретних державних утворень, як окупаційно-гетьманський режим 1918 р., порядків, які силоміць нав'язували Україні А. Денікін і П. Врангель, антантівські інтервенції. Вони сприймалися українським загальом як чужі, національно ворожі. Тому-то значна частина українства в екстремальних умовах Громадянської війни тягнулася до анархічних гасел, масово ставала під анархо-повстанські прапори (хоча насправді в самого Н. Махна ставлення до ідей і практики анархізму, його носіїв завжди складалося дуже непросто), вбачаючи в «батькові» ту притягальну особистість, яка, почасти через свої справи, а також завдяки поширенню в народі чуток та плеканню надій, здійснювала над іншими.

Зрештою, можна взяти до уваги ще одне міркування, хоча воно й не визначальне, має дещо відносну політико-правову вагу. Так сталося, що в певні моменти Громадянської війни влада махновської «гуляйпольської республіки» поширювалася на терени, які істотно переважали межі реальної юрисдикції офіційних державних структур чи то УНР і УСРР, чи то Особливої наради (уряду) Збройних сил Півдня Росії, врангелівського та антантівського правління. І в сприйнятті, уявленнях місцевого населення чималої кількості повітів ця влада була не чужою, а своєю, власною, якщо й регіональною, та все ж рідною, українською, народною, а головне — бажаною.

Підсумовуючи усе вищевикладене, не дивно, що й через століття після подій 1917—1920 рр., ім'я Н. Махна так же часто миготить на сторінках найрізноманітніших видань, користується попитом у кінематографістів, телевізійників і радіожурналістів, як і прізвища інших незаперечних представників національної еліти революційної доби, початкового етапу українського державотворення.

Отже, бодай із необхідними обмовками й логічними допущеннями, здається, все ж можливо вести мову про Н. Махна, якого революція та Громадянська війна піднесли на виняткову суспільну позицію, що в складному потоці людського життя може розглядатися як екс-клюдзивна і значною мірою як елітарна.

Один із найвідоміших повстанських ватажків з непересічними військовими обдаруваннями та вдачею народився 26 жовтня (7 листопада) 1888 р. в селищі Гуляйполе Олександрівського повіту Катеринославської губернії в бідній, багатодітній селянській родині. На той час Гуляйполе було чималим промисловим центром України для селищ такого рангу — в ньому проживало понад 16 тисяч жителів, було три православні церкви, п'ять земських початкових шкіл, синагога, однокласна церковно-приходська школа, німецька і фабрична школи та дві єврейські. Успішно функціонувало близько 80 торговельних і промислових фабрик і заводів, де успішно працювало кілька сотень робітників.

Нестор здобув початкову освіту в 1903 р. і в сімнадцятирічному віці вступив в групу анархістів-комуністів «Союз бідних хліборобів», яку очолювали брати Олександр і Прокопій Семинюти. Вона займалася здебільшого експропріаціями. Хоча була й ідейна платформа — повне безвладдя, земля має належати тим, хто її обробляє, знищення приватної власності та боротьба з експлуататорами. За участь в пограбуванні купця І. Брука Н. Махно був вперше заарештований. За відсутністю доказів у звинуваченні його було звільнено. Але ненадовго.

25 серпня 1908 р. було заарештовано 16 відомих анархістів з Гуляйполя, серед них і Н. Махна, за вбивство пристава А. Караченцева. 20—26 березня 1910 р. відбувся суд над анархістами. Хоча докази вини Н. Махна були дуже хисткими (начебто він керував терактом, перебуваючи у в'язниці), вирок Одеського військово-окружного суду був жорстоким — смертна кара. Він чекав її 52 дні, але, як неповнолітньому (на час скоєння злочину йому не виповнилося 21 року — бракувало лише 6 місяців), військовий міністр генерал В. Сухомлинов змінив страту на довічну каторгу. Є версія, що всемогутній прем'єр-міністр Петро Аркадійович Столипін особисто дав згоду «пом'якшення вироку Нестору Махну». Спочатку була Луганська, потім Олександрівська в'язниці і, нарешті, 4 серпня 1911 р. він уже був у відомій на всю імперію московській тюр-

мі — Бутирській, де йому довелося провести довгих 6 років до 2 березня 1917 р.

У в'язниці Н. Махно (Міхно, Міхненко) отримав прізвисько «Скромний». Всі відзначали його природну кмітливість та феноменальну пам'ять, щоправда, перебування у в'язниці негативно позначилося на здоров'ї: дець через 6 місяців він захворів на туберкульоз і позбувся однієї легені, погіршився зір. Нестор із нетерпінням чекав 300-річчя дому Романових в надії на амністію, а коли її не отримав, у відчай намагався накласти на себе руки. В «тюремних університетах» Н. Махно набуває політичної освіти, знайомиться з відомим анархістом і революціонером Петром Аршиновим, який навчає його азам анархізму. Пізніше П. Аршинов напише: «Він вічно був у суперечках, бомбував адміністрацію тюрми своїми записками. Писати на політичні і революційні теми для нього було пристрастю». А коли почалася Перша світова війна, Нестор підготував пораженьську листівку, яка була передана на волю і поширювалася в студентських аудиторіях, заводах, маршових ротах.

Після Лютневої революції Н. Махно визволився з кайданів і відправився до рідного Гуляйполя. Був обраний заступником голови повітового земства, ініціював створення групи експропріаторів «Чорна пантера», з допомогою якої тероризував місцевих багатіїв, став головою повітового селянського союзу, самочинно оголосив себе «комісаром Гуляйпільського району».

25 вересня 1917 р. Н. Махно підписав декрет повітової ради про націоналізацію землі та поділ її між селянами. Постійно обирався делегатом на повітові й губернські з'їзди Рад. Різко негативно ставився до влади Центральної Ради, став ініціатором ухвали повітового з'їзду з вимогою її «смерті». Вітав встановлення влади Рад в Катеринославі, очолив Гуляйпільський ревком, створив озброєний загін для боротьби проти австро-німецьких окупантів, став керівником повстанського руху в Катеринославській губернії.

Не маючи за плечима військових академій, воював Нестор Махно рішуче, вмів командувати загоном, наносив удари несподівано й успішно. Так, в одному з таких боїв махновці захопили 83 полонених. За розпорядженням Махна, всім рядовим видали по 50 крб., пляшці горілки та відпустили. А за операцію в Дібрівському лісі, де окупанти спалили майже 900 хат, за що сповна й поплавилися повстанцям, селяни прозвали Нестора «батьком Махно», хоча було

«батькові» на ту пору 30 літ. Ця слава розійшлася далеко за межі Гуляйполя. Ось тоді у військо Махна вливаються повстанські загони Білаша, Удовиченка, Хоменка, Гончаренка.

Нестор Махно не визнав влади Директорії, прийняв пропозиції більшовиків про спільні дії проти УНР. Однак з перших місяців 1919 р. ставлення «батька» до радянської влади, її політики зазнає значних трансформацій, а двосторонні стосунки характеризуються неусталеністю, суперечливістю, нерідко зводяться до взаємної недовіри й претензій-звинувачень. Приєднання повстанців Н. Махна до Червоної армії на початку 1919 р. вилилося в оформлення Задніпровської дивізії, більшу частину особливого складу якої становили вчорашні махновці.

Безперечно, тут виявлялися й симпатії значної частини селянства до концепцій, пропонованих більшовиками, сподівання на те, що лише радянська влада принесе бажане розв'язання земельного питання. При цьому повстанська маса (а ще більше — її провідники), морально солідаризуючись загалом із прагненнями подолати експлуататорські моделі суспільного устрою, за виникнення найменших незгод (а то й труднощів) готова була до різких поворотів у бік від шляху, який торувався силами, що уособлювали тоді соціальний прогрес. Звідси карколомні, на перший погляд — важкозбагненні хитання, протиприродні компроміси й союзи, а потім несподівані їх розриви тощо.

Взявши в руки зброю для захисту своїх інтересів (на першому місці тут, безперечно, був майновий чинник), повстанці не могли розірвати пуповини, яка тримала їх при землі, на якій вони народилися, жили, працювали. І якщо навіть лихі обставини змушували їх на короткий час віддалитися від рідних осель, вони якнайбільше шукали можливості за будь-яку ціну повернутися назад. Що діялося поза межами «малої батьківщини» їх майже не турбувало, хоча оточення практично завжди залишалося ворожим (принаймні, недружнім, потенційно мало дружнім), зумовлюючи невідворотне воєнне зіткнення в ближчій чи дальшій перспективі. І тверезий аналіз співвідношення сил, зрештою, жодним чином не міг вселяти віри щодо обнадійливого майбутнього.

М. Шаповал намагався пояснити психологічні мотиви поведінки селянства в переламну, надто непевну добу. За його словами, складаючи переважну частину нації, воно (селянство), природно,

«було скрізь, але здивовано позирало на несподівано-нову картину, слухало несподівано-нові, незрозумілі часто слова і думало свої дивні думки. Одно слово було зрозуміле — “земля”, але увесь комплекс громадського життя, вся складність політичної боротьби, уміння боротись організаціями і закріпляти здобуті позиції, уміння розпізнавати друзів од ворогів, уміння зайняти належне собі місце в соціальній організації, оцінити перевагу своїх сил і йти просто, певно, твердим муром до мети — цього у селянства не було, бо воно не було клясово організоване, хоч і мало свідомість свого лиха, злиднів, безправства. Не було дужої клясової організації — в цьому вся слабкість селянства і причина його політичної затурканости, упослідження... Організоване селянство було б військом революції, апаратом влади і органами переведення соціальних реформ — соціалізації не лише землі, а всього господарства. Неорганізоване, несвідоме селянство робило негативну частину революції, руйнувало ворожі табори, коли вже вони стояли грізною примарою, але не могло передбачати їх, не могло з певністю йти по шляху революції вперед».

Без сумніву, земля залишалася головним питанням для селян. Вони прагнули її інстинктивно й готові були боронити свої права проти будь-якої влади, навіть тієї, яка ініціювала революційні перетворення на селі, однак чи то виявляла непослідовність, чи то припускалася помилок і прорахунків. Корекції уявлень за умови, коли сільські трударі вважали, що вони не перший рік виборюють те, що їм має належати по праву, по справедливості, і, власне, вже є доконаним фактом, просто не допускалося.

Так, II з'їзд представників від селянських і робітничих Рад 35 волостей Гуляйпільського району і повстанців-махновців (12—16 лютого 1919 р.) вимагав безперечного переходу землі в руки трудового селянства на таких засадах: «земля нічия» і «користуватися нею можуть тільки ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України по нормі зрівняльно-трудовій». А 10 квітня 1919 р. в тому ж таки Гуляйполі відбувся III з'їзд, на який зібрались посланці майже 2 млн селян від 72 волостей Олександрійського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів, а також від 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної армії. Делегати вважали, що III Всеукраїнський з'їзд Рад «не став діяльним і вільним виразни-

ком волі трудящих» і в ухваленій резолюції вимагали соціалізації землі, заводів і фабрик, істотної зміни продовольчої політики, «заміни реквізичійних загонів, правильного системного товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів». Там же зазначалося, що «становище на Україні і Великоросії характеризується захопленням влади політичною партією “комуністів-більшовиків”, яка не зупиняється ні перед якими заходами утримання і закріплення за собою державної влади». Тож, з огляду на такі висновки, резолюція III з'їзду повстанців проголошувала: «Диктатури якої б то не було партії категорично не визнаємо. Лівим соціалістичним партіям надаємо право вільно існувати лише як провідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою».

Подібно до того, як після проголошення влади Директорії на територіях поширення її юрисдикції виникли вогнища протесту, заворушення, повстанські рухи (хоча республіканська влада ще й не встигла проявити себе тією мірою, щоб маси одержали більш-менш повне, всебічне уявлення про її переваги над попереднім режимом), із приходом червоних загонів достатньо швидко проявлялися такі ж тенденції спротиву вже проти радянської влади.

Так, за лічені тижні в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях з'явилися різні за чисельністю (від 25 до 2 тис. осіб) загони Зеленого (Д. Терпила), О. Соколовського, Гончара, Орловського, Ю. Мордалевича, Волинця, Климента, Коломійця, І. Струка, Ангела, Ковтуна, Вершигори, Гуленка та інших, імена керівників яких в історії не збереглися. Уже в квітні 1919 р. органи НКВС зареєстрували 93 антивладні виступи. А в першій декаді липня в Україні сталося вже 207 виступів. Політика радянської влади за таких обставин була спрямована проти повстанського руху, який набув протидержавного характеру і кваліфікувався як «куркульський бандитизм» або «повстанський бандитизм» тощо.

Це знайшло своє втілення й у стосунках із Н. Махном. Перебуваючи в стані перманентних переговорів і угод із більшовиками, командуванням Червоної армії (особливі стосунки склалися з П. Дибенком, як відомо, схильним до авантюрих дій), комдив Н. Махно спромігся стверджувати свою владу в досить обширному районі, в якому розташовувалися міста Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ. В останніх домінували більшовики, що дуже не подобалося

махновцям і йшла постійна скрита боротьба за вплив. Обрана II районним з'їздом рад військово-революційна Рада (до її складу увійшли анархісти, ліві есери, більшовики й безпартійні) виконувала, по суті, урядові функції. На місцях виконавча влада зосереджувалася в руках самоврядних Рад, які, своєю чергою, підкорялися лише військовим властям. Повновладними господарями на селі вважалися селяни — общинники. Поміщики й колоністи перебували в придушеному, загнаному становищі, а їхні землі поділені серед членів общин. Землю було проголошено власністю народу, користуватися якою мали право лише селяни-трударі, які не вдавалися до найманої праці. Істотно були обмежені й куркульські наділи, а їх власники зрівняні в майновому відношенні з іншими селянами.

Ті, хто домагався за рівних умов порівняно більш високих успіхів, висувалися в селянську еліту і, як правило, обиралися до керівництва місцевих Рад. Така лінія поведінки, природно, ввійшла у суперечність із більшовицькою політикою 1919 р., зокрема із заходами щодо націоналізації землі, створення на базі колишніх крупних володінь колгоспів і комун тощо. Махновці в більшості тихцем саботували вимоги радянських властей, дедалі конфліктували з органами ЧК, хоча до слушного часу не вдавалися до відкритих виступів. Вони ще намагалися діяти відповідно до свого старого гасла «Йти окремо, бити разом!».

«Воєннокомуністичні» заходи, особливо ж проведення продрозкладки, прискорили конфронтаційні тенденції, а сфера махновського впливу зросла до 5 повітів — Мелітопольського, Маріупольського, Павлоградського, а також частини Бахмутського, де чисельність народонаселення сягала 2,5 млн осіб. Антирадянський виступ отамана Н. Григор'єва був зустрінутий Н. Махном, який іменував себе революціонером і «вільним комуністом», без ентузіазму та навіть зі зрозумілим осудом (до речі, крок Н. Григор'єва засудили всі організації анархістів в Україні). Адже григор'євці не лише провокували «батька» на антирадянську боротьбу, а й намагалися втягнути махновців у бойові дії, свідомо впритул наблизившись до розташування останніх (для цього оголошений напрямок руху на Київ Н. Григор'єв змінив на Катеринослав).

Проте вояки Н. Махна вели в той час надзвичайно важкі бої з Білою армією і втягування в боротьбу на іншому фронті, природно, вважали самовбивчим. А швидкий розгром Н. Григор'єва вивів

«червоних» у безпосередню близькість, у фланг махновців, які видавалися радянському керівництву мало в чому відмінними від григор'євців. Так Н. Махно потрапив «між двох вогнів». Щоправда, радянська влада, нагородивши честолюбного вояка, який не лише не підтримав Н. Григор'єва, а й черговий раз перезатвердив союз з «червоними», орденом Червоного Прапора, начебто подавала сигнали дружнього миролюбства. Та принципи розбіжності тим не знімалися, і зіткнення, зрештою, було справою часу.

Хоча «батько» зі своїми козаками зробив не одну послугу радянській владі, зокрема й останньою воєнною кампанією — стримуванням стратегічно важливого, дуже небезпечного наступу денікінців у Приазов'ї в травні 1919 р., це не стало засторогою від таємної ухвали Ради робітническо-селянської оборони УСРР від 25 травня про ліквідацію махновщини в найкоротший час. Це рішення було прийнято з ініціативи й навіть під тиском Л. Троцького, який саме прибув на Південний фронт і цілком у своєму стилі воєнного керівництва шукав «винних», тобто чергову жертву. Щоправда, й Н. Махно поводить себе так, що радянські воєначальники не раз скаржилися на нього, вимагали його покарання.

Л. Троцький з оточенням цинічно спостерігали, як під ударами кіннотників А. Шкуро гинуть без належної кількості боєприпасів бійці махновської дивізії (з 50 тис. повстанців 30 тис. узагалі не мали зброї). Ослабленням її позицій обернувся й наказ Л. Троцького від 4 червня про передислокацію деяких її частин на північну ділянку фронту, де стався масштабний прорив «білих». Розуміючи це, Н. Махно в грубій формі відповів керівнику військового відомства РСФРР відмовою.

Ситуація ускладнювалася тим, що непокору Н. Махно виявляв в умовах створення Воєнно-політичного союзу радянських республік (відповідне рішення було ухвалене 1 червня 1919 р.). Об'єднання військових потенціалів супроводжувалося ліквідацією власного командування армій УСРР, армій Українського фронту. Реввійськрада республіки переформувала українські частини в нові армії та підпорядковувала їх Південному фронту. Демарш Н. Махна виглядав загрозливим прецедентом. Тому Л. Троцький і голова уряду УСРР Х. Раковський поспіхом оголосили «батька» поза законом. Негайною реакцією стало повідомлення червоного командування про відставку Н. Махна з посади комдива. До того ж він закликав

своїх бійців не підкорятися надалі керівництву Червоної армії (єдиним із вищих командирів, з яким вдавалося знаходити порозуміння і збереглася взаємоповага, залишався В. Антонов-Овсієнко) й повернутися в «рідний» район Гуляйполя, звідки козаки в результаті зміни воєнної ситуації також змушені були поспіхом відступати, не встигнувши провести черговий, IV з'їзд повстанців, запланований на 15 червня, відкривши «білим» дорогу в тил «червоних».

Останнє стало приводом для гучної справи «Штабу імені батька Махна». Спеціально створений Надзвичайний військово-революційний трибунал Донецького басейну (голова — Г. Пятаков, члени — С. Буздалин і Р. Фарбман), розглянувши справу, іменем РСФРР встановив: «Так званий “Штаб Махна” винен у дезорганізації радянської влади в Гуляйпольському районі, тобто саме в одному з найважливіших районів прифронтової з білими смуги. Це створило слабке місце, яке швидко намацали білі (що доводиться листом ген. Шкуро до Махна), по якому під час наступу білі вдарили передусім. Тут утворився прорив, ввірвавшись через який білі вдарили Червоній армії у фланг і в тил. Під час панічного відступу махновських частин, що почався, штаб після взяття білими Гуляйполя розбігся...». Звинувативши членів штабу Михалкова-Павленка, Бурбигу, Олійника, Коробка, Костіна, Полуніна і Добролюбова у зраді революції та «махновському розкладі», трибуналом усіх перелічених вище осіб було засуджено до розстрілу.

Сам Н. Махно із загоном в кілька сотень осіб прибув у Великий Токмак. Тут сталася зустріч із групою анархо-терористів Марусі Никифорової. Остання випрохала в «батька», який був переповнений жадобою помсти, кругленьку суму (за деякими даними — 500 тис. крб) на організацію вбивств більшовицьких вождів у Москві, Харкові й Києві (зокрема, В. Леніна, Л. Троцького, Г. Пятакова, Х. Раковського та інших). Вдало маневруючи між лінією фронту, що розподіляла «білих» і «червоних», завдаючи по одним і другим раптових дошкульних ударів і швидко зникаючи, загін Н. Махна, зрештою, опинився в радянському тилу і поблизу с. Компаніївка об'єднався з бійцями Н. Григор'єва.

Формування чисельністю менше 2 тис. осіб найменували Революційно-Повстанською армією України. Її головнокомандувачем став Н. Григор'єв. Він мав підкорятися рішенням армійської РВР, головою якої обрали Н. Махна. Після гострих суперечок ідеологією

руху було визнано анархізм, а з Н. Григор'єва взято зобов'язання щодо припинення єврейських погромів. Однак міцного об'єднання двох повстанських загонів не сталося через різні орієнтації їхніх командирів. Якщо Н. Григор'єв прагнув об'єднатися з денікінцями й допустив союз із С. Петлюрою, то Н. Махно поривався воювати з «білими» (в тому числі й через особисту трагедію — загибель у боях з останніми його брата Григорія — начальника спільного штабу) й не довіряв С. Петлюрі. Останнього «батько» підозрював у подвійній грі, бажанні домогтися порозуміння з А. Денікіним, незважаючи на досягнуту угоду між УНР і РПАУ. У зв'язку із цим начебто Н. Махно вступив у зговір із кількома галицькими офіцерами для вбивства Головного отамана військ УНР. Однак план замаху під час особистої зустрічі Н. Махна із С. Петлюрою зірвався, оскільки особистого контакту двох діячів не відбулося. А надалі про будь-яку співпрацю, звісно, годі було й мріяти.

Суперечності з Н. Григор'євим розв'язалися лише вбивством останнього і його прихильників прямо під час з'їзду повстанців і селян Херсонщини в с. Сантові 27 липня 1919 р. Через три дні в с. Добровеличівка до «батька» приєдналися старі махновські частини, що до того знаходилися під червоноармійським командуванням у складі 58-ї стрілецької дивізії, однак під впливом антирадянської пропаганди вчинили заколот і повернулися поближче до рідних домівок. На останньому чиннику варто особливо наголосити — типовою рисою повстанства було небажання воювати за країну, за народ в цілому, невміння вести бойові дії в складі регулярних армій. Хоча свої дії махновці пояснювали тим, що Червона армія кидає Україну напризволяще (вона й справді відступала під натиском «білих»), а вони готові воювати і проти «білих», і проти «червоних», однак, звісно, «в рідних місцях».

Оперативно було проведено зміни: обрано новий склад РВР, затверджено нову структуру армії, яка тепер мала зватися РПАУ(м), тобто махновською, щоб не плутати з об'єднаною з григор'євцями. Загальна кількість бійців досягла 15 тис., а разом з обозами — понад 30 тис. В обозі нараховувалося 12,5 тис. бричок і підвід. Військове формування втратило мобільність, рухливість, а сила Добровольчої армії виявилася такою, з якою махновці ще не стикалися. Почався відступ, що збігся в часі з наростанням суперечностей із «червоними». Останні, після того, як Н. Махно знищив Н. Гри-

гор'єва та відчуваючи скруту, намагалися залучити РПАУ(м) до боротьби з Добровольчою армією.

Н. Махно не хотів відступати із «червоними» в північному напрямку. Він не лише відмовився виконувати відповідні накази, а ще й намагався скористатися з ускладнення фронтової обстановки, вдавався до спроб роззброєння тих частин, що відступали, а їхній особовий склад переконував у необхідності приєднання до повстанців. Паралельно «батько» вимагав від радянських властей свого призначення командувачем Червоною армією Півдня України — тобто усіма військами «червоних», що ще залишалися на Херсонщині. Поступово він зміг непогано розібратися у фронтовій ситуації, зрозумівши, зокрема й на основі розвідувальних даних, що тили в «білих» практично незахищені, там створюється вакуум, прорвавшись в який можна не лише самозберегтися, а й стати господарем у регіоні. Білогвардійці ж, зайняті на театрі військових дій із Червоною армією, навряд чи знайдуть потрібні резерви для протидії. Вдало вийшовши кілька разів з оточень, махновці у вирішальному бою біля с. Перегонівка здобули блискучу перемогу й швидко пішли пересуватись по тилах «білих». Були взяті Кривий Ріг, Нікополь, Олександрівськ, Гуляйполе, Токмак, Бердянськ, Мелітополь, Маріуполь, Юзівка, Гришино.

Армія швидко зростала, перетнувши межу в 100 тис. осіб. За визнанням воєначальників різних таборів, воювали махновці вдало. Загалом це не дивно. До 70 % повстанців мали досвід участі в боях Першої світової війни, застосовували різні хитрощі, до яких були неготові суперники. Та ще більше важила самовідданість, замішана на вірі в торжество справи, за яку змагалися — земля, воля, свобода. Зростав і авторитет Н. Махна, про якого поширювалися легенди. А його армія контролювала територію розміром в дві губернії. Денікінський тил зазнав величезної руйнації. Більше того, мають рацію ті дослідники, які вважають, що глибинний повітовий центр, село Гуляйполе, справляв такий вплив на розвиток подій, який виходив далеко за межі регіональних кордонів і не міг не братися до уваги в планах і політиці великих військоводержавних сил.

Загалом це унікальне явище не лише у вітчизняній історії. Чималу роль, безперечно, відігравали й непересічні особисті якості Н. Махна. Він володів безперечним даром впливу на людей, метким мужицьким розумом, винятковою витривалістю, природним військовим

талантом. Ці якості сполучалися з браком системної освіченості, психічною неврівноваженістю, нападами вбивчого гніву, маніакальною підозрілістю, періодичною схильністю до пияцтва, банальної непристойності.

Синонімом махновщини був анархізм — не стільки в сенсі ідеологічного обґрунтування шляхів досягнення бездержавної організації суспільства («система влади суспільної»), скільки як вияви абсолютного безладдя («анархія — мати порядку»). Нездатність передбачити стратегічну перспективу, невміння навіть наблизитись до спроби її бодай скільки-небудь предметного (хай не в повному розумінні — теоретичного) обґрунтування були іманентною рисою не лише махновщини, а й усіх інших проявів повстанства. Повстанству не судилося дійти не те що до самостійного державотворчого шляху, а й наблизитися до розуміння історичної місії держави взагалі, усвідомити, що держава, в тому числі національна — категоричний імператив часу. Виступаючи проти держави як такої, повстанство обмежувало мету вузькорегіональними завданнями, реалізувати які без державних важелів було елементарно неможливо. А отже, воно неминуче потрапляло в глуху безвихідь і було приречене на неминучу поразку, яка мала наступити рано чи пізно.

Що ж до іноземних окупантів — то, не висувачи завдання боротьби з ними на міждержавному рівні, обмежуючись протидією на окремих «рідних» теренах, досягти кінцевого успіху було також нереально. І все ж повстанська стихія розливалася в Україні широким морем. А загони Нестора Махна становили значну силу. Після того, як у вересні 1919 р. в районі Голта — Умань вони були оточені денікінцями та зазнали великих втрат, повернули на південь. Під час цього рейду до Н. Махна приєднувалися селянські повстанські загони. За відомостями Катеринославського губпарткому, махновські загони налічували восени понад 25 тис. повстанців, з них — 6 тис. кавалеристів. На озброєнні вони мали 51 гармату, 4 бронепоезди, 4 бронеавтомобілі, багато кулеметів. З кінця жовтня і до початку грудня повстанці утримували Катеринослав, Кічкас, Нікополь, Апостолово.

Під командою Н. Махна були й окремі радянські загони. Ця обставина певною мірою полегшувала проведення серед махновців політико-виховної роботи комуністами, які дотримувалися суворої конспірації, бо махновське командування нещадно знищувало ви-

явлених більшовиків. Контррозвідці Махна вдалося арештувати члена Олександрійського ревкому Д. Полянського, члена Катеринославської більшовицької організації М. Азарова та інших — усіх розстріляли. Але пропаганда, яку вони вели, не була марною. Значна частина повстанців з махновських загонів вступила до лав Червоної армії.

Нестор Махно та підрозділи його революційної армії продовжували завдавати значного клопоту радянській владі й у завершальному році Громадянської війни — 1920-му. «Батько» дуже вміло використовував, свідомо поширював всюди тезу про те, що саме він врятував ситуацію в 1919 р., перешкодив А. Денікіну взяти Москву, реставрувати дореволюційні порядки. В умовах дедалі більшого схилення широких мас у бік нової влади така тактика тривалий час спрацьовувала. Більше того, вона не дозволяла червоним командирам форсувати відверті дії проти «захисника народних інтересів». Було зрозуміло, що поспішними репресивними заходами можна лише викликати додаткові симпатії до «батька».

Тому, маючи безперечну перевагу, керівництво «червоних» (Й. Якір, Ф. Левензон, І. Криворуков), зайнявши основну базу Н. Махна — Олександрівськ (1,5 тис. кіннотників і 6 тис. піхотинців), деякий час допускали в місті фактичне двовладдя, розпочали перемовини, зробивши основний розрахунок на роз'яснювальну роботу серед махновців. Не вдовольняючись обіцянками Н. Махна про черговий союз із «червоними», останні переконували пересічних повстанців у необхідності повного підпорядкування радянській владі, командуванню РСЧА.

Слід констатувати, що розрахунок на моральний розклад у рядах махновців, а не їх фізичну ліквідацію, в той момент значною мірою виявився виправданим. Вдалося розколоти навіть Реввійськграду Повстанської армії, частина якої звернулася до рядових вояків із відозвою. В ній, зокрема, говорилося: «Настав край одиночній боротьбі з реакцією, настав край партизанщині: перед нами сталений мур Червоної армії, на долю якої припадає ще остаточна ліквідація решток розпорошених на всіх напрямках Добровольчої армії. Велике це завдання Червоної армії, товариші повстанці! Їй треба визволити ще весь південь, остаточно знищити на Україні контрреволюцію. Нашим завданням нині є влитися в Червону армію. Прийти на допомогу товаришам червоноармійцям в нашій спільній бо-

ротьбі з капіталом. Зміцнити фронт — допомоги трудящим перемогти контрреволюцію. В ряди Червоної армії, на останній і вирішальний бій».

На початку січня 1920 р. позначився масовий відхід бійців з Повстанської армії. Навіть на думку начальника штабу армії В. Білаша, до 50 % махновців готові були перейти на бік «червоних». Однак радянське керівництво вважало, що в селянському середовищі ще зберігається вплив махновської ідеології, для масового розвінчання якої просто бракувало пропагандистських кадрів. А отже, вирішено було ліквідувати формування Н. Махна воєнним способом.

Власне, нічого нового в такому розвитку подій не було. До цього йшло уже тривалий час. Ще в грудні 1919 р. на VIII конференції РКП(б) один із керівних діячів КП(б)У Я. Яковлев (Епштейн) наполягав: «Ліквідувати всі банди і ті повстанські організації, які сьогодні б'ють Денікіна і які завтра будуть для нас значно загрозовіші. Ніякого почуття вдячності щодо них бути не може. Тут один шлях, шлях безпощадності, найрішучішої ліквідації цих загонів».

Паралельно докладалися зусилля до розвінчання культу «батьки». В перші дні січня 1920 р. член Реввійськради 14-ї армії Г. Орджонікідзе телеграфував ЦК РКП(б), редакціям «Правды», «Бедноты», «Известий ЦИК» про неприпустимість популяризації імені «батьки», «який як і раніше вороже налаштований проти радянської влади... Особливо загрозна така популяризація під час нашого просування в повстанський район. Фактично — Махно не керівник повстання; народні маси в цілому повстають проти Денікіна, за радянську владу».

Л. Троцький, як відомо, ще із середини 1919 р. прагнув до ліквідації махновщини, повстанства. І будь-яке відтермінування здійснення цього задуму лише додатково дратувало його, викликало посилення злості, гніву. 4 січня 1920 р. командарм І. Уборевич видав секретний наказ про застосування «всіх заходів до роззброєння населення і знищення банд Махна». Однак з реалізацією наказу трошки зачекали, вдавшись, як і раніше, до маневрування й пошуку слушного приводу. Останній виник дуже швидко. 7 січня Реввійськрада Повстанської армії випустила декларацію «До всіх робітників і селян України» з викладом принципів влаштування життя на звіль-

нених від денікінців територіях. Головні положення документа зводилися до наступного:

— всі розпорядження як денікінських, так і радянських властей, які «суперечили інтересам народу», оголошувалися відміненими;

— земля та інвентар крупних землевласників і куркулів повинні були перейти до рук селян, які живуть з власної праці; розміри наділів і строки наділення землею мали визначатися на місцях самими селянами;

— шахти, заводи, фабрики, рудники оголошувалися власністю робітничого класу, «який при посередництві профспілок бере до рук все виробництво, організує суспільний поділ праці»;

— основою політичної структури суспільства мали стати «вільні ради», до яких пропонувалося обирати власне трудящих, а не партійних висуванців, щоб «ради робітників і селян не перетворились на «ради депутатів партій» (замасковане гасло «Ради без комуністів!» — *В. С.*);

— за влади «вільних рад» оголошувалося неприпустимим існування надзвичайок, ревкомів та інших «репресивних органів»;

— природним мало бути право трудящих на свободу зборів, слова й організацій, а порушення цього права вважалося б контрреволюцією;

— контрреволюціонерами визнавалися усі, хто спробував би перешкоджати поширенню цієї декларації, яку передбачалось довести до свідомості кожної людини.

Має рацію біограф Н. Махна В. Голованов, що розповсюдити документ махновці не змогли: в них для того не було жодних можливостей (з єдиним екземпляром його зміг ознайомитися в Міжнародному інституті суспільної історії дослідник А. Скирта). Однак червоні командири дуже оперативно скористалися з появи відозви, яка була сприйнята як нахабне зазіхання на спробу перехопити в них політичну ініціативу й домогтися запровадження в життя відмінних від радянських суспільних принципів, скільки б у них не йшлося про народовладдя.

З особливим обуренням сприймалось «крутіство» Н. Махна, який продовжував наполягати на фактичній непідконтрольності воєнних дій. 8 січня 1920 р. Реввійськрада 14-ї армії, за розпорядженням Й. Сталіна, видала наказ: армії Н. Махна перебазуватися на польський фронт за маршрутом Олександрівськ — Черкаси —

Бориспіль — Чернігів — Ковель, у підпорядкування 12-ї армії. Розрахунок був очевидним: махновці, які й до того не бажали воювати у віддаленні від південно-степового району України (йому поляки поки що явно не загрожували), швидше за все відмовляться підкоритися. Тоді вони черговий раз в очах червоноармійців та й широких мас трудящих ще раз постануть в образі зрадників, тобто можна буде з більшими підставами застосовувати проти них репресивні акції.

Саме так і сталося. Штаб Н. Махна у відповідь висунув пропозицію підписати на вищому рівні військовий союз Червоної та Повстанської армій, надавши «махновському району» (кілька повітів Катеринославщини та Херсонщини) автономію. Наказ червоного командування було визнано за провокаційний, виконання якого призведе до того, що повстанці потраплять у пастку — опиняться в оточенні радянських частин. Виступ на польський фронт визнавався за неможливий і через те, що «50 % бійців, увесь штаб і командує армією хворі на тиф». Водночас, відмовляючись виконувати наказ, махновці заявили про готовність боротися на Півдні України на одній з ділянок фронту. До підписання угоди із центральною владою передбачалося надати втомленим воякам місячний відпочинок.

У махновській відповіді легко можна було вичитати не лише вияв непокори, а й фактичне свідчення небоєздатності повстанського війська. Тож, 9 січня Всеукраїнський ревком в особі Г. Петровського, Д. Мануїльського, В. Затонського, Г. Гринька, М. Качинського оголосив Н. Махна і його оточення поза законом. У спеціальній відозві із цього приводу зазначалося: «...Махно і його група зрадили український народ польським панам подібно Григор'єву, Петлюрі та іншим зрадникам українського народу. Тому Всеукраїнський Революційний Комітет постановляє:

1) Махно з його групою оголошуються поза законом як дезертири і зрадники.

2) Всі, хто підтримують і приховують цих зрадників українського народу, будуть нещадно знищені.

3) Трудове населення України зобов'язується всіляко підтримувати Червону Армію у справі знищення зрадників махновців».

Того ж дня з Олександрівська було виведено червоні частини, а місто з махновцями, які там залишилися, оточене щільним кільцем

силами 45-ї та 41-ї дивізій. Для пропагандистського прикриття розголошувалося, ніби радянські війська йдуть на Перекоп, проти П. Врангеля. Насправді ж першочерговою метою було знищення Н. Махна. Хоч це й так, гадається, істотним перебільшенням є припущення історика В. Савченка про те, що у вказаний момент звільнення Криму «можна було зробити значно легше, ніж десять місяців по тому. Якби Червона армія не взялася тоді за махновців, Громадянська війна, напевно, закінчилася б набагато раніше. Однак махновці виявилися для Троцького страшнішими за білих».

Не вдаючись тут до з'ясування співвідношення сил на врангелівському фронті, загального політичного становища в РСФРР та УСРР, видається доречним звернути увагу, що власне боїв, які б серйозно відволікали сили «червоних» на придушення махновщини, на скільки-небудь тривалий час затримали тим самим їх можливе просування на Південь, просто не було. Так, достатньо оперативно були розсіяні, значною мірою полонені (як правило, багатом потім вдавалося втекти) навіть наймобільніші частини 4-го Кримського корпусу, які за сприятливої ситуації на кілька днів змогли оволодіти Маріуполем, та потім змушені були, рятуючись, невеликими загонами прорватись через Перекоп до Криму і Дніпровських плавнів.

Захопити ж махновський штаб у Олександрівську (він розташований в кращому готелі міста) не вдалося. Сам «батько», переодягнувшись у селянський одяг, ввів у оману червоноармійців, які розшукували його з метою арешту, й возом виїхав у степ. Кілька десятків осіб, в тому числі члени штабу, яким пощастило вирватися «із олександрівського мішка» в окрузі своєї «столиці» Гуляйполя роззосередилися дрібними групами, нездатними на ефективний опір. 11 січня махновський штаб вирішив розпустити вояків по домівках (крім іншого, тут крився і розрахунок на перешкоду масовому переходу повстанців до лав Червоної армії, що значно посилювався).

Має рацію В. Верстюк, дійшовши висновку, що як єдиного, організованого цілого, армії Н. Махна більше не існувало. Власне, цей факт, по суті, змушені визнати й інші автори. 23 січня (за іншими даними — 25-го) 1920 р. силами Естонської дивізії після бою було захоплене Гуляйполе. Труднощі примножувалися через епідемію тифу, яка буквально «косила» повстанців. А 19 січня захворів і сам «батько», вибувши з ладу практично на місяць. Лише бли-

зько 30 відданих до кінця командирів і охоронців переховували Н. Махна, який був у тяжкому стані, по селах і хуторах. Поширилися навіть чутки про смерть ватажка повстанців.

Тимчасом додалися й нові чинники. 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським видав Декрет про землю, згідно з яким скасувалося все деникінське законодавство, а всі колишні поміщицькі, казенні й монастирські землі переходили без викупу в користування трудового народу, передусім безземельних і малоземельних селян. Виправляючи допущені попереднього року помилки, у власність селян передавалися і радгоспні угіддя. Всього біднішим селянам було передано 11,8 млн десятин землі. Близько 4,5 млн десятин вони одержали в результаті експропріації куркульських володінь. Певну роль відіграла і лінія на розкол села — консолідацію бідняцьких елементів і протиставлення їх куркульській верхівці селянства. Вдавшись до організації, інтенсивного розгортання й функціонування комітетів незаможних селян, радянська влада не лише розширяла, зміцнювала власну соціальну опору, а й завдавала серйозного удару по основному принципу формування махновських (втім, і повстанських загалом) загонів — територіальному. Згідно із цією практикою, бідніші верстви, як в господарському житті, так і при організації збройних осередків, неминуче підпадали під вплив заможніших елементів, віддавали свої сили, а то й життя за інтереси останніх.

Цікаво відзначити, що ідеологи махновщини — анархісти-набатівці (згідно з назвою їхнього друкованого органу — газети «Набат») змушені були визнати, що взявши з весни 1920 р. курс на завоювання території, на якій мали б розпочатися експерименти з анархістського будівництва, вони об'єктивно максимально наблизились до поведінки Н. Махна (він до того з певним упередженням ставився до спроб поширення у своїх військах впливу української організації «Набат»), яка відповідала якнайбільше саме інтересам куркульських прошарків населення. Мабуть, не випадково тоді народжувалися гіпотези, що повстанство, в тому числі махновщина, виявлять тенденцію «за сприятливих обставин стати регулярною армією дрібнобуржуазної куркульської держави».

Отже, посилення соціального розшарування, маючи природну основу й свідомо підтримуване на політичному рівні протилежними таборами, неухильно вимивало ґрунт з-під махновщини як загальноноселянського явища, породженого історичною ситуацією, яка ви-

черпуючись, змінювалася. У світлі вищевикладеного, як видається, має сенс підкріплене посиланнями на В. Білаша міркування одного з найгрунтовніших дослідників махновщини В. Волковинського. Він зауважив: «...якби радянська влада не застосовувала до повстанців репресій, то махновщина самоліквідувалася б ще на початку 1920 р. Махнові довелося під страхом смерті заганяти до своїх поріділих загонів гуляйпольців. Радянські війська здійснювали каральні акції проти махновців. Це було на руку батькові, який сподівався повернути колишніх повстанців».

Сказане підтверджується конкретними фактами, зафіксованими найближчим оточенням Н. Махна. Ось, наприклад, записи зі щоденника начальника контррозвідки Л. Горілки: «27 лютого. Ми в Бешаулі. Прийшли В. Данилов і Зеленський. Говорять, що у Гуляйполі більшовики проводять арешти. Махно торжествує. Він говорить: “А, стерви, не хотіли воювати, так і на виручку не підемо. Хай сволоту розстрілюють”. 28, 29 лютого. Стояли у Воздвиженці і мітингували. Тут на днях 6-й полк розстріляв 8 махновців, узяв заложників і вийшов на Гуляйполе. Воздвиженці і рождественці починають шевелитися. 20 чоловік зразу вступило в загін... 2 травня. Вийшли на Гайчул, де взяли батальйон червоноармійців: командирів розстріляли, рядових відпустили. Тут червоні розстріляли 15 махновців. І Махно був у захваті, бо червоний терор змушував повстанців вливатися до нас у загін. Був мітинг, після якого 50 чоловік вступили до нас».

Подібні факти та тенденції неодноразово відзначалися і в щоденнику дружини Н. Махна Г. Кузьменко. До речі, їх неодноразово вивчали фахівці, публіцисти. Деякі цитували цілими сторінками, хоча, слідом за самим Н. Махном, — піддавали сумніву (тоді як Г. Кузьменко підтверджувала документальну достовірність). Власне, цитуючи рядки про пияцтво, розпусту, гулянки й розбій Н. Махна з якоюсь скритою симпатією (хай така, але ж потужна, невгамовна мужицька неординарність!), чимало авторів водночас зауважують, що образ «батьки», створений О. Толстим у «Ходінні по муках», численних радянських кіноверсіях — то шаржований художній витвір.

Насправді ж Н. Махно був від природи талановитіший, ґрунтовніший, мудріший, хитріший зрештою. Однак, мабуть, важливо, відходячи від колишніх однобічностей, не плодити нові. Тому, вочевидь, виправданіше, об'єктивніше чинять ті сучасні автори, які,

навіть за неприкритого бажання створення позитивного образу Н. Махна, не можуть обійти й негативних рис його характеру й поведінки. Це важливо й у тому сенсі, що в реальному житті «помахновському» діяли й інші командири, й рядові повстанці. Для того ж, щоб розібратися у сутності непростого феномену, зрозуміти, зокрема, причини його історичної безвиході, не варто вдаватися до переінакшення хоч і прикрих, та все ж неспростовних фактів. Істотне, навіть критичне скорочення чисельності махновського загону, як з'ясувалося, мало й свої вирашні наслідки. Повстанцям (власне, невеликому, але міцному ядру колишнього руху, якому не можна було через свою попередню діяльність розраховувати на милість переможців) вдавалося легко маневрувати.

Отримуючи своєчасну інформацію про передислокації «червоних» (фахівці відзначають солідний рівень розвідки), застосовуючи партизанську тактику, незвичні для супротивника прийоми — кулеметні тачанки, махновці уникали серйозних зіткнень, завдаючи несподіваних болючих воєнних «уколів» там, де їх здебільшого не чекали. Переважаючи в швидкості пересування червону кінноту практично в два рази (80—120 км за добу), махновці за 8 місяців 1920 р. здійснили рейд мало не в півтори тисячі кілометрів по радянських тилах. Значний ефект приносила здатність до блискавичного розсосередження в разі небезпеки (скажімо, оточення) крупніших формувань на невеличкі та більш маневрені групи, а то й одиниць, які, кидаючись «в кущі» й, сховавши зброю, «на очах» перетворювалися на «мирних селян».

Невразливості й невловимості Н. Махна сприяла і його поведінка, розрахована на завоювання прихильності у трударів, рядових червоноармійців. Так, терор повстанців зачіпав, як правило, представників державних органів влади, агітаторів-більшовиків, командний склад каральних і продовольчих загонів. Рядових червоноармійців махновці здебільшого роззброювали та відпускали, бажаних брали до свого загону. Однією з причин була та, що в критичних обставинах червоноармійці переставали вести активні дії проти махновців, розраховуючи на пощаду. Але якщо проти них застосовувалися активні дії, махновці були безпощадні. На здобуття прихильності населення були розраховані такі акції Н. Махна, як частий розподіл серед чергового зайнятого населеного пункту «воєнних трофеїв» — реквізованого майна.

Особливо до вподоби селянам був сільськогосподарський реманент та добре вгодована колишня панська худоба. Вочевидь, тут був і свій психологічний приціл — розпалювання власницького інстинкту та створення ситуації своєрідної «кругової поруки»: хочеш — не хочеш, а, одержавши «подарунок», селянин втягувався в процеси Громадянської війни на стороні новоявлених «добровольців» — махновців. Добре була відома й особлива жорстокість Н. Махна щодо колишніх повстанців, які перейшли на бік більшовиків, як, втім, і щодо тих («дезертирів»), хто з різних причин (втома, зневіра, страх червоного терору тощо) не бажали прилучатися до загонів, що на заклик «батька» відроджувалися.

Однак, зрештою, вирішального значення все це вже мати не могло. Як не справляли колишнього враження неодноразові набіги на Гуляйполе і навіть короткочасні захоплення «столиці». Вона тут же залишалася повстанцями. До того ж поступово, але істотно знижувався авторитет самого «батька», навіть у його рідному селі.

Дослідник В. Верстюк наводить у своїй книзі великі за обсягом витяги зі щоденникових записів начальника махновської контррозвідки Л. Голіка, які певною мірою проливають світло на причину цієї тенденції. Ось лише один епізод: «5, 6, 7 березня. Стояли у Гуляйполі. Батько почав пити ще з Федорівки. Він ходить з хлопцями по знайомих і під гармошку танцює. Селяни сміються, а він злиться і з “біблея” стріляє повстанців, що сидять дома і не бажують йти воювати. Зі своїми “холуями” він сів на коня і відвідував повстанців, матірню їх лаючи. Зустрічаючи на вулиці колишніх махновців, він бив їх нагаєм. Двом навіть розбив голови, а одного загнав у річку на лід. Той провалився, а потім, вибравшись, обмерзлий побіг на Бочани. На вулиці піймали Користильова, побили, а увечері розстріляли за те, що червоним видав три кулемети. Збирали мітинг, але селяни не з’явилися, а колишні махновці, не бажуючи війни з червоними, від нас ховалися...».

Аналізуючи стан духовної кризи, яку переживав у той час Н. Махно, історик пише: «І знову, як і у червні 1919 р., він був відкинутий більш могутньою силою від справи революції: хто не такий, як ми, той проти нас. Армія розвалювалася на очах, вчорашні повстанці вперто не бажали братися за гвинтівку, в загоні залишилося декілька десятків чоловік. Як затравленому звіру доводилося йому відбиватися від постійних переслідувань. Було від чого втратити голову.

“Батько” часто п’є, апелює до свого оточення, лютує від пасивності селянства. Чи достатньою мірою розуміє він зміну ситуації? Чиї інтереси відстоює у абсолютно безперспективній боротьбі, яка приносить лише нові страждання, нову кров і нове горе? Здається, на той момент внаслідок внутрішньої боротьби в ньому перемогли безмежна сила волі, революційний фанатизм, нарешті амбіція, які змушують йти на крайні заходи, щоб не дати зотліти останній іскрі, яка жевріє на згарищі могутнього колись вогнища. Чи вдасться їй підняти нове полум’я?» Як покаже подальший перебіг подій, Н. Махно знайде сили ще й ще збирати навколо себе прихильників, а чергові, часом дуже відчутні, знекровлюючі поразки ще тривалий час не приведуть до остаточного знищення, викорінення складного феномену.

Двічі упродовж 1920 р. радянська влада оголошувала фронти, що перерізали терени України — головними, вирішальними для долі країни, соціалізму. Навесні-влітку це був Польський фронт, а восени — врангелівський. Концентруючи основні сили для протидії найбільшим воєнним загрозам, комуністичне керівництво не мало забувати й про ті небезпеки, які виходили від повстанського руху. Точніше, їм і не дозволяла цього зробити ситуація на так званому внутрішньому фронті. Тимчасові успіхи поляків і добровольців, вочевидь, породжували сумніви в непорушності й могутності радянської влади, призводили до активізації виявів непокори на регіональному рівні, спроб протидії офіційній державній системі, її інститутам. Чималим стимулом тут слугували й нові прорахунки командування Червоної армії, помилки у здійсненні політики, передусім щодо селян.

Так, черговий сплеск активності махновців був безпосередньо пов’язаним з участю в польській кампанії 1-ї кінної армії С. Будьонного. Передислоковуючись з Північного Кавказу на Південно-Західний фронт, частини армії «по дорозі» «наводили порядки» і в «махновському районі», широко практикуючи репресії. Нерідко це робилося без розбору — під «гарячу руку» потрапляло чимало мирних жителів. Відповідь була зрозумілою — захищаючись, селяни потяглися до відроджуваних махновських загонів. Так рух, що здавалося б, вичерпав себе на початку 1920 р., ледь жеврів навесні, поступово почав оживати, а потім — швидко «обростати» прибічниками.

Давалася взнаки й інерція в діях радянських органів. Вони зробили загалом вірний, виходячи з досвіду 1919 р., висновок про те, що махновці успішно діють на порівняно незначних територіях, «прив'язуються» більше до рідних місць. Тож, на 1920 р. вони розробили тактику боротьби з політичним бандитизмом, згідно з якою в арміях і дивізіях створювалися спеціальні служби начальників тилу, які мали відповідати за «порядок» лише в прилеглих до місць дислокації військових підрозділів регіонах. А командуванню начальників тилових ділень підпорядковували переважно частини воєнізованої охорони (ВОХР), особовий склад яких мав становити не більше одного батальйону на повіт.

Таких сил, можливо, було б достатньо, якби повстанські загони продовжували діяти розпорошено, кожен на власний розсуд. І якщо події набували саме такого характеру, то заходи радянської влади в комплексі з дією інших чинників виявлялися ефективними, що, зрештою, також вплинуло на масштабність антиурядового спротиву.

Однак природний розум і військовий хист Н. Махна і в цій ситуації показали себе достатньо яскраво й переконливо. Оперативно залишивши район пересування 1-ї кінної, повстанці відірвалися від рідних місць і протягом червня 1920 р. здійснили рейд у 350 верст селами Павлоградського, Новомосковського та Бахмутського повітів. Буквально за три тижні вони з невеликого загону перетворилися на помітну бойову одиницю, що нараховувала до 5 тис. багнетів, 1 тис. шабель і мала на озброєнні 6 гармат, 180 кулеметів. В. Білаш писав, що насамперед це було наслідком «перегинів» у ставленні червоних військ до населення. «В кожному повіті селянські групи, незадоволені — одні продрозкладкою, інші — гоніннями, обсіявшись, почали організовувати нові загони, які вливалися у нашу армію», — відзначав він.

Влітку 1920 р. рейди були основним тактичним засобом, який застосовували махновці. 29 червня вони вирушили в другий рейд, маршрут якого проходив через Бахмутський, Ізюмський, Костянтиноградський, Новомосковський та Павлоградський повіти. 9 липня армія, яка зросла до 10 тис. бійців, повернулася до рідних місць, а вже наступного дня розпочала черговий, третій, рейд Лівобережжям. За місяць махновці побували в Бахмутському, Павлоградському, Костянтиноградському, Кобеляцькому, Кременчуцькому, Полтавському, Зіньківському та Миргородському повітах.

Із середини серпня почався четвертий рейд. Пройшовши Миргородський, Кременчуцький, Кобеляцький, Костянтиноградський і Старобільський повіти, повстанці вийшли за межі України на територію Обласі Війська Донського. Досягнувши ст. Кутейникове в середній течії р. Чир, притоки Дону, вони наприкінці вересня повернулися в Україну. За підрахунками українських чекістів, протягом літа повстанці подолали відстань, яка перевищувала 2 тис. верст. Вони пройшли через сотні сіл, а, зміцнівши, не минали й міст. 1 і 19 липня вони брали Ізюм, 1 серпня стояли під Кременчуком, з 6 по 15 серпня утримували Зіньків, 16 серпня захопили Миргород, а 3 вересня — Старобільськ.

Просування повстанської армії супроводжувалося тотальним знищенням радянського державного апарату, розгромом комуністичних організацій та комнезамів. Військова сила Повстанської армії, за даними, які оперативно-секретне управління ВУЧК мало на кінець літа 1920 р., складалася з трьох полків піхоти і двох полків кавалерії, кулеметного полку та артилерійської частини. При командармі, як і раніше, знаходилася «батьківська чорна сотня». Армія мала тачаночний обоз, до складу якого входив похідний лазарет. При штабі армії знаходилися відділ постачання та агентурна розвідка. У вересні 1920 р. Повстанська армія Н. Махна, за свідченням В. Білаша, налічувала близько 35 тис. піших і кінних бійців, з яких 20 тис. перебували в головному армійському ядрі, а решта — в різних групах, розкиданих по території Лівобережжя. Це була грізна військова сила, яка могла виконувати серйозні оперативні завдання. Махновці ефективно користувалися різноманітними прийомами партизанської тактики, здійснювали швидкі переходи, розбивали свої сили на окремі похідні колони, головні сили, авангард і ар'єргард, вміло дезорієнтовували противника демонстративними маневрами. Все це давало їм значні переваги в боротьбі з червоними частинами.

Анархісти (Барон, Алий, Тепер), які повернулися влітку до Н. Махна, підбивали його та Раду революційних повстанців на захоплення певної території, де б можна було вдатися до анархістських соціальних експериментів. «Батько» вагався. Мабуть, він дедалі більше усвідомлював, що рейдова, партизанська тактика не може бути вічною, а для переходу до осілості власних сил явно не вистачало. Хоч-не-хоч треба було приставати до якогось із полярних таборів,

що сходилися у вирішальному двобої — радянського чи врангелівського.

Зробити остаточний вибір було дуже непросто. Душа, як і раніше, «не лежала» до білогвардійців, а «червоні» бачили в повстанському ватажкові непримиренного ворога, який вже пролив немало їхньої крові, зірвав низку планів. Переломити їхні настрої було не легко, якщо й взагалі можливо. Зволікаючи з прийняттям рішення, Н. Махно, як і завжди, намагався уникнути однозначності, сподіваючись, що непередбачуваний розвиток подій може внести свої корективи. Однак події йшли своєю чергою, розвиваючись достатньо швидко, та певною мірою мимоволі втягували у свій вир і тих, хто вагався, не міг зупинитися на котромусь із альтернативних рішень, не знаходячи серед них задовільного.

Відмітаючи пропозиції врангелівців про укладання угоди (вдаючись при цьому навіть до нічим не виправданої жорстокості щодо парламентарів), Н. Махно зазнав містифікацій. Скориставшись з факту переходу до табору «білих» деяких підрозділів повстанців на чолі зі своїми отаманами, прибічники П. Врангеля почали поширювати чутки, що вся Повстанська армія пристала до них. З іншого боку, використавши появу такої інформації, більшовики, червоне командування дедалі посилювали нападки на Н. Махна. Пропаганда мала успіх, оскільки «батько» відважувався на авантюрні випадки проти радянської влади, червоноармійських загонів, коли відчував можливість захоплення непоганої поживи. В одному з боїв у районі села Петровського за 30 верст від Ізюма Н. Махно був поранений у ногу. Лише через 5 днів вдалося зробити операцію та його життя залишилося поза загрозою.

На цей час припав і остаточний розрив з анархістами з «Набату», які не могли «загнуздати» непокірного отамана, не спромоглися забрати в нього владу над повстанцями, змушені були рятуватися втечею від неминучої розправи. На Всеукраїнській конференції «Набату» в Харкові (3—8 вересня 1920 р.) вони заявили, що Н. Махно не вміє підкоряти особисті капризи загальній справі й перестав бути анархістом.

Дедалі розчарувалися в «батькові» й заможні селянські верстви, які до того бачили в ньому можливого захисника від крайнощів усіх влад. Куркульству зовсім не подобалася махновська «республіка на колесах», безконечні рейди 1920 р. Постачаючи ненаситне

повстанське військо всім необхідним, куркулі тут же залишались сам на сам із продовольчими загонами, червоноармійцями, незаможниками.

Останні пропагували серед населення тезу, що існування махновців у радянському тилу — додатковий стимул для агресивних планів врангелівців, які прагнуть реставрації старих порядків. Здавалося, Н. Махно потрапляє в абсолютно безвихідне становище. Рятівну соломинку «батько» знаходив зрештою в пошуках шляхів примирення з радянською владою. Переборюючи фізичні муки (рана загоювалася погано), перебуваючи в перманентно пригніченому стані, командир повстанців із тривогою стежив за захопленням врангелівцями одного за одним міст «Махновії» — Бердянська, Олександрівська, Синельникового.

27 вересня В. Білаш передав телеграфом начальнику особливого відділу Південного фронту В. Манцеву заяву «батька» про припинення боротьби з радянською владою та запропонував свої послуги в боротьбі проти П. Врангеля. Без зволікань, уже 29 вересня Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши звернення Н. Махна, вирішило розпочати з ним переговори, а червоноармійським загонам надійшло розпорядження негайно увійти з ним у оперативний контакт. Командувач РПА тут же видав наказ про неприпустимість будь-яких дій проти червоноармійців і просив керівництво останніх припинити військові акції проти повстанців. Звертаючись до останніх, «батько» роз'яснював логіку поведінки: «...Рада Революційно-повстанської армії України (махновці) прийшла до висновку, що залишаючись в даний час сторонніми глядачами, українські повстанці допомогли б поверненню царювання на Україні або історичного ворога польського пана, або знову царської влади, очолюваною німецьким бароном (П. Врангелем. — В. С.). Як одне, так і інше смерті подібне для селянства України. Враховуючи вище сказане, Рада Революційно-повстанської армії України (махновців) ухвалила рішення тимчасово до розгрому зовнішніх ворогів, що натискають, і царських найманців йти у союзі пліч-о-пліч з радянською Червоною Армією».

У підписаній 2 жовтня воєнно-політичній угоді між урядом УСРР (від уряду документ підписав Я. Яковлєв (Епштейн), від командування Червоної армії — командуючий Південним фронтом М. Фрунзе і члени Реввійськради Південного фронту Бела Кун і

С. Гусев) та РПА (документ підписали уповноважені Ради й командування РПА (махновців) В. Кириленко й Д. Попов) передбачалось «негайне звільнення і припинення переслідувань у подальшому на території радянських республік усіх махновців і анархістів, за винятком тих, хто збройно виступає проти радянського уряду, ...вільна участь у виборах Ради, право махновців і анархістів входу до таких та вільну участь у підготовці скликання чергового V Всеукраїнського з'їзду Рад, який має відбутися в грудні ц. р.»

У військовому відношенні передбачалося, що «Революційно-повстанська армія махновців входить до складу Збройних сил Республіки як партизанська, в оперативному відношенні підпорядковується вищому командуванню Червоної армії, зберігає всередині себе встановлений раніше розклад, не запроваджуючи основ і засад регулярних частин Червоної армії... Революційно-повстанська армія України махновців, просуваючись по радянській території до фронту і через фронти, не приймає в свої ряди частин Червоної армії і тих, хто дезертував з таких». Було вирішено також зрівняти у пільгах родини махновців із родинами червоноармійців, забезпечивши перших відповідними документами. Умови угоди передбачалося негайно оприлюднити.

Вочевидь, має рацію В. Голованов, коли дає таку оцінку документу: «В історії революції, та й взагалі в історії більшовизму, це була воістину безпрецедентна угода. Після 1918 року, коли більшовики ввійшли в силу, нікому, жодній партії, жодному рухові, не вдавалося вимогти у більшовиків більше, ніж вимогли махновці. Безпрецедентною була сама форма угоди, заключеної між Повстанською армією і Радянським урядом».

А втім, за межами угоди залишився пункт, на який не погодився Я. Яковлев (Епштейн). В ньому йшлося про організацію в районах дії Повстанської армії «вільних Рад» — самоврядних організацій, зв'язаних з урядовими установами радянської влади договірними стосунками. Це було повернення до ідеї «вільної радянської влади» як своєрідного оазису в більшовицькій країні. Без сумніву, тут може йтися не лише про незгоду Я. Яковлева (Епштейна) вирішувати питання, на які він, природно, просто не мав повноважень. Абсолютно утопічними виглядали позиції Н. Махна. Можна лише передбачити, що він знову покладався на долю: виграти час, спробувати інтегруватись у радянську політичну систему (для цього викорис-

тати V з'їзд Рад), нагромадити нові «порції» авторитету у військовиків, розширити вплив на червоноармійську масу, не зупиняючись перед перспективою переманювання на свій бік рядових бійців.

У цьому сенсі навряд чи в усьому можна погодитись з уявленнями про чистоту помислів Н. Махна. За цих обставин вдало зманеврував і Л. Троцький, розтиражувавши в середині жовтня по багатьох газетах статтю «Що означає перехід Махна на бік Радянської влади» (тоді ж вона вийшла й окремою брошурою). Хоча не обійшлося без в'їдливих зауважень персонально на адресу Н. Махна, спроб применшення сили повстанців, голова Реввійськради вітав союзницькі настрої «батька», застерігаючись щодо необхідності «дійсно чесної і надійної» поведінки.

20 жовтня 1920 р. у «Коммунисте» з'явилася стаття «Махно и Врангель», в якій зазначалося, що опубліковані раніше документи про союз повстанців із врангелівцями виявилися фальшивими і жодного союзу насправді не існувало. На додаток до всього за розпорядженням Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад було припинено судові, адміністративні та інші переслідування махновців, анархістів, якщо вони заявили про те, що не вестимуть збройної боротьби проти радянської влади. Засуджені особи негайно звільнялися з-під арешту, повністю відновлювались в усіх громадянських правах.

Усе це, звісно, підняло авторитет Н. Махна в масах як реальної сили, з якою змушені були рахуватися. Однак у стосунках між Червоною армією й РПА (махновців) проглядала й недовіра. Радянське командування небезпідставно побоювалось поширення розкладницького впливу «анарховольниці» у своїх регулярних частинах, а «батько» прагнув зміцнитися, переманюючи до своїх угруповань нестійкі елементи. Особливо його турбували поповнення бойового складу кулеметниками. Та цього разу вів він себе обачно, а заходи здійснював нишком. Проте командування Південного фронту не втрачало пильності, тримаючи «про всяк випадок» поблизу Гуляй-поля 42-гу дивізію.

Тимчасом назрівали вирішальні події на антиврангелівському фронті. М. Фрунзе вирішив залучити до воєнних дій і махновців, яких зобов'язали підготуватися до відповідальної операції та перевели в тимчасове оперативне підпорядкування І. Уборевичу. Подолавши певні тертя й неузгодженості, повстанці у взаємодії з інши-

ми арміями Південного фронту наприкінці жовтня 1920 р. витіснили війська супротивника з Північної Таврії в Крим. Сам Н. Махно, повільно одужуючи, слідкував за розвитком воєнних дій з Гуляй-поля, яке в черговий раз стало «столицею» повстанства. «Батько» вважав, що зі звільненням материкової Таврії від «білих», й, відповідно, ліквідацією загрози району «Махновії», основної мети вже досягнуто й можна знизити активність. Проте М. Фрунзе розробив і форсовано почав здійснювати операцію з опанування Кримом.

У переході через Сиваш і оволодінні Литовським півостровом із кращого боку виявила себе ударна група 6-ї армії, до якої входили й махновські підрозділи кіннотників під орудою С. Каретникова та кулеметників, якими командував Ф. Кожин, загальною чисельністю 2 тис. осіб. Газета «Всероссийская кочегарка» відзначала, що «“пліч-опліч” з Червоною Армією махновські загони наносили удари чорному барону і, немає сумніву, кров'ю своєю довели свою ворожість білій контрреволюції».

Значна частина повстанців загинула в листопадових боях за Крим. Блискавична перемога над «білими» не стільки порадувала Н. Махна та його оточення, скільки насторожила. Неважко було збагнути, що РПА залишилася єдиною силою на Півдні, яка з багатьох причин не задовольнить органи радянської влади, та неминуче черга достатньо швидко дійде до неї.

Передбачення виявилися пророчими. Уже 14 листопада 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У (в ньому взяли участь члени ЦК РКП(б) Л. Троцький і Л. Серебряков) до порядку денного було винесено спеціальне питання про ставлення до Н. Махна і його вояків. Х. Раковському, Я. Яковлеву й С. Мініну було доручено погодити з Реввійськрадою дії проти повстанців. Через кілька днів газета «Коммунист» у статті «Угода чи обман» уже звинуватила Н. Махна у підготовці зради. Рішучі заклики до боротьби з «куркульською контрреволюцією», «анархістською пропагандою» лунали з вуст делегатів V конференції КП(б)У. Масла у вогонь додали й махновські підрозділи в Криму, які «за звичкою» погналися за військовою здобиччю, не зупиняючись перед найжорстокішими репресіями щодо тих, хто намагався стояти на перешкоді. Вони перетворились «на якусь дику і п'яну орду». Ситуацію загострювало й те, що чимало стихійних формувань відверто бандитського чи дезертирського гатунку для «прикриття» почали самовільно йменувати себе

«махновцями». На викриття подібних тенденцій була спрямована пропагандистська кампанія в більшовицькій пресі. Вона супроводжувалася критикою анархістської ідеології та діяльності залишків федерації анархістських груп в Україні.

Для рішучих дій проти махновщини червоне командування вдалося до випробуваних методів. 20 листопада 1920 р. командуванню Повстанської армії було наказано виступити на Кавказ для ліквідації ворожих радянській владі сил. А 23 листопада вийшов наказ про негайне переформування повстанських військ в регулярні частини Червоної армії. Існування Повстанської армії зі своєю особливою організацією й укладом за умови наявності регулярної робітничо-селянської Червоної армії було кваліфіковане як неприпустиме явище.

Щоправда, паралельно до Гуляйполя прибув один із лідерів Комінтерну, угорський комуніст Бела Кун, який запропонував Н. Махнові виступити зі своїми вояками проти інтервенції Антанти в Туреччині, понести полум'я світової революції в Азію. Як це не лестило «батькові», він добре розумів, що відрив від рідних місць, природної бази обернеться катастрофою і не тим, так іншим способом більшовики доможуться свого.

Тимчасом 24 листопада з'явився ще один наказ — по суті, ультиматум за підписом М. Фрунзе. Махновцям давалося дві доби на виконання попередніх розпоряджень, а в разі непослуху, висловлювалася обіцянка, що «червоні полки фронту, які покінчили з Врангелем, заговорять з махновськими молодцями іншою мовою». Закінчувалося нагромадження військових сил для «заспокоєння» «непокірного степу».

М. Фрунзе прагнув скористатися з того, що після розгрому П. Врангеля в регіоні залишалися чисельні червоноармійські угруповання. Співвідношення сил між ними й махновцями становило близько 10:1 (радянські частини 1-ї та 2-ї кінних армій, 4-ї армії, 42-ї дивізії — разом понад 60 тис. осіб). Та сама пропорція спостерігалася й щодо спорядження: в артилерії — 15:1, в кулеметних загонах — 6:1 тощо. На озброєнні у «червоних» були також танки, танкерні потяги і навіть авіація, чого, звісно, не було в прибічників Н. Махна. Не чекаючи реакції з боку «батька», чекістські органи спробували фізично знищити його разом із найближчим

оточенням, однак не змогли досягти бажаного результату, а викриті учасники акції були розстріляні повстанцями.

Про рішучість намірів радянської влади свідчили репресії проти анархістів, які восени 1920 р. значно активізували свою легальну діяльність, зокрема в Харкові, й здійснили низку кроків в напрямі нового зближення з махновцями, вкотре прагнучи підпорядкувати їх своєму ідейному впливу. При цьому «набатівці» відкрито дистанціювалися від радянської влади, виступали з її відвертою критикою та великими групами направлялися в райони розташування повстанців. З 25 листопада за вказівкою з Москви почалися масові арешти анархістів, які з'їжджалися до Харкова на свій Всеросійський з'їзд, призначений на 1 грудня.

В результаті у в'язниці опинилися майже всі члени секретаріату Конфедерації «Набат» (В. Волін, А. Барон, М. Мрачний, Л. Гутман, О. Олонецький, О. Таратута). Були також ліквідовані Київська асоціація анархістів (на чолі з А. Консе, Й. Гофманом і Г. Аккерманом), полтавські та роменські групи «Набат» та асоціації анархістів; розгромлені анархістські групи Харкова. Лише за останній тиждень листопада тут було заарештовано 346 анархістів.

26 листопада 1920 р. командуючий Південним фронтом М. Фрунзе видав наказ, в якому заявлялося про відкритий виступ Н. Махна проти радянської влади. Наказом приписувалося:

«1. Військам фронту вважати Махна та його загони ворогами Радянської республіки і Революції.

2. Командирам всіх частин Червоної Армії, які стикаються з махновськими загонами, такі роззброювати, тих, хто чинитиме спротив — знищувати.

3. Всю територію УСРР в найкоротший строк очистити від залишків бандитських банд і тим забезпечити можливість мирного будівництва».

Того ж дня почалися масштабні дії Червоної армії щодо розгрому махновщини, зокрема в Мелітополі розстріляли С. Каретникова, якого було перехоплено з невеликим загonom, коли він поспішав на зустріч із «батьком». Однак оточеному з усіх боків у Гуляйполі Н. Махнові та 300 його прибічникам дивом вдалося вирватися зі, здавалось, безвихідного становища — як у більшості випадків, виручила природна хитрість отамана та співчутливе ставлення частини червоноармійців, які ще буквально напередодні

пліч-о-пліч, в єдиних військових лавах боролися з «білими». Не обійшлося, звісно, і без долі везіння, завдячуючи нерозпорядливості червоних командирів. Не вдалося одним ударом ліквідувати загони повстанців і в інших місцях.

Розпорошуючись, «просочуючись» крізь щільні лави червоноармійців, махновці щезали з поля зору супротивника, дедалі ускладнюючи виконання останнім одержаних наказів. 2 грудня командування 4-ї армії оголосило про переведення Мелітопольського, Бердянського і Маріупольського повітів у стан облоги. Лише невеличкій частині Кримської групи вдалося прорватися крізь щільні загрози на материк. Проте і за таких умов, маючи значну чисельну перевагу, але виявляючи млявість, нерішучість, зазнаючи дошкульних втрат, війська Червоної армії ніяк не могли впоратися з повстанцями Н. Махна. Їхні загони то вибухоподібно зростали, в тому числі й за рахунок червоноармійців, що переходили на бік повстанців, то раптом зменшувалися до мінімуму. Постійно діючою залишалася кіннота, що блискавично передислоковувалася з місця на місце, завдаючи «кинджальних» ударів (11—12 грудня — Бердянськ, 13 грудня — Новоспасівка, Андріївка, 16 грудня — Федорівка). Піхота, по суті, зникла, за винятком незначної частини кулеметників, яких пересадили на тачанки.

Червоні командири відзначали, що Н. Махно «на одному місці більше одного дня чи ночі не залишається, щоб не бути остаточно оточеним. В разі невдачі відходить врозсип... Як зразковий партизан, не обтяжує себе полоненими і під Андріївкою лишає нам 1200 червоноармійців (42) дивізії. Так же рішуче зі своїми хвостами-обозами і в потрібну хвилину кидає цю приманку нашій кавалерії, а сам тимчасом відходить швидко й далеко».

Рятуючись від переслідування, до якого залучались дедалі нові, свіжі сили «червоних», невеликий загін махновської кінноти 20 грудня 1920 р. розпочав свій останній у тому році рейд південними районами (захопивши частково навіть Правобережжя), що завершився вже в середині січня 1921 р. Зазнаючи дедалі нових втрат і компенсуючи їх за рахунок повстанських сил у місцях швидкого пересування, махновці демонстрували неабияку здатність самозбереження.

М. Фрунзе, на якого покладалося першочергове завдання щодо ліквідації політичного бандитизму, вважав, що наприкінці 1920 р. махновщина залишалася єдиною серйозною організованою зброй-

ною повстанською силою в Україні. Актуальним залишалося завдання, висунуте в грудні Радою праці й оборони: «...звільнення України від бандитизму і тим самим забезпечення в ній стійкого радянського ладу є питанням життя і смерті для радянської України і питанням надзвичайної ваги для Радянської Федерації».

Останні дні 1920 р. махновці провели в безперервних, виснажливих боях, практично не маючи змоги хоч трішки відірватись від переслідувачів. Дії останніх ставали дедалі загрозливішими, більш нищівними, а отже, новий рік не віщував оптимістичної перспективи прибічникам Н. Махна, коло яких продовжувало звужуватися.

Загалом на кінець 1920 р. повстанська боротьба підупадає, хоча вона виявлятиме себе ще й у наступні роки. Однак тенденція в силу багатьох причин (передусім репресивних заходів радянської влади, червоноармійських операцій) була очевидною. Це не завжди враховується істориками, публіцистами, які на основі здебільшого мемуарних джерел, що далеко не завжди прямо кореспондуються з документами, фактами, абсолютизують спорадичні вияви повстанської боротьби, занадто героїзують вчинки окремих її представників (як правило, це робиться на основі їхніх же пізніших свідчень), передають у значно деформованому вигляді загальну картину стану республіки, політичної атмосфери в ній тощо.

Незважаючи на чималі зусилля, спрямовані на ліквідацію Н. Махна і його спільників, «батьку» ще дуже довго (цілих 8 місяців 1921 р.) вдавалося виходити «сухим з води». Загалом це низка справжніх детективних подій (а втім, усе життя повстанського отамана було всуціль детективним). Зрештою 28 серпня 1921 р. Н. Махно з загоном (78 кіннотників) перейшов через Дністер державний кордон і опинився в Румунії. Почалися закордонні пошукання. Частина колишніх вояків переходила кордон і здавалася радянським властям, які в квітні 1922 р. оголосили амністію всім учасникам Громадянської війни. Але прощення не торкнулося семи найодіозніших воєнно-політичних особистостей. Серед них і ім'я селянського «батька» Нестора Махна.

Нестор Іванович сильно зраний, весь час хворів. В еміграції писав мемуари.

6 липня 1934 р. він помер. Урну з прахом народного бунтаря замурували біля стіни Комунарів на кладовищі Пер-Лашез у скриньці № 6686.

### Праці Н.І. Махна

Воспоминания. Кн. 1: Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.). Париж, 1929; Кн. 2: Под ударами контрреволюции (Апр. — июнь 1918 г.). Париж, 1936; Кн. 3: Украинская революция (июнь — дек. 1918). Париж, 1937 (репринтні відтворення — Київ, 1991, 1992).

Воспоминания, материалы и документы. Киев, 1991.

### Праці з додатковою інформацією про Н.І. Махна

Аршинов П.А. История махновского движения. Берлин, 1923.

Бабічева О.С. Анархізм в центральній та південно-східній Україні (перша чверть XX століття). Дніпродзержинськ, 2013.

Белаш В. Ф. Махновщина // Летопись революции. № 3. 1928.

Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. Лева Задов: человек из контрразведки. Донецк, 1996.

Боровик М.А. Анархістський рух в Україні 1917—1921 рр. // Український історичний журнал. № 1. 1999.

Голованов В. Нестор Махно. Москва, 2008.

Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух в Україні (1918—1921). Київ, 1991.

Волковинский В.Н. Махно и его крах. Москва, 1991.

Волковинський В.Н. Нестор Махно. Легенда і реальність. Київ, 1994.

Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма. Москва, 1974.

Канев С.Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840—1917 гг.). Москва, 1987.

Комин В.В. Анархизм в России. Калинин, 1969.

Комин В.В. Махновщина в гражданской войне в России // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. Москва, 1974.

Комин В.В. Нестор Махно: мифы и реальность. Москва, 1990.

Корноухов Е.М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. Москва, 1981.

Криворуков И.Н. На рубеже отторгнутой земли. Москва, 1990.

Лебеденко А.М. История анархизма в Украине (конец XIX — начало XX вв.) Киев, 1995.

Надеждин Н.Я. Нестор Махно: «Батько». Москва, 2011.

Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: документы и материалы. Москва, 2006.

Пронякин Д. Анархизм: документы и материалы. Т. 2: 1917—1935. Москва, 1999.

Пронякин Д.И. Анархизм: исторические претензии и уроки истории. Ленинград, 1990.

Равич-Черкасский М. Анархисты. Харьков, 1929.

- Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны. Харьков, 2000.
- Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. Харьков, 2005.
- Савченко В.А. Махно. Москва, 2005.
- Савченко В.А. Политика Советского государства в отношении анархистского движения на Украине в 1917—1921 гг. Дис. ... канд. ист. наук. Одесса, 1990.
- Семанов М.Н. Нестор Махно. Вожак анархистов. Москва, 2005.
- Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 3: Рік 1919; Т. IV: Рік 1920. Київ, 2010.
- Солдатенко В.Ф. «Анархія не має Батьківщини» (Н.І. Махно) // Проект «Україна». 1917—1920 рр. Харків, 2011.
- Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине 1917—1920 гг. Москва, 2012.
- Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917—1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва, 2018.
- Троцкий Л. Что означает переход Махна на сторону Советской власти. Москва, 1920.
- Чоп В.Н. Нестор Иванович Махно. Запорожье, 1998.
- Шубин А.В. Анархия — мать порядка. Между красными и белыми. Москва, 2005.
- Шубин А.В. Махно и махновское движение. Москва, 1998.
- Шумов С., Андреев А. Махновщина. Москва, 2005.
- Ярославский Е. Анархизм в России. Москва, 1939.

## АНДРІЙ РІЧИЦЬКИЙ

До елітарного кола потрапляли не лише ті, кому щастило відразу, з молодих років прозріти свою провідну зірку — ідею, та наполегливо йти до мети, надихаючи своїм прикладом інших, перетворюючись для них на своєрідні центри рефлексорного тяжіння. В поле суспільної уваги, а то й її епіцентр, потрапляли й ті подвижники, які не просто, проте невтомно шукали шляхи вдосконалення життя, а їхні уяви, думки, переконання еволюціонували з розвитком подій.

Авторитет таких особистостей, неспокійних, пристрасних за вдачею, борців і провідників за покликанням, зростав і зміцнювався тим більше, чим виразніше й переконливіше їхні душевні поривання, інтелектуальні пошуки й злеті збігалися з векторами настроїв мас, принаймні, значних соціальних сегментів, відбиваючи внутрішні зміни в їхньому середовищі під впливом власного досягнення й оцінки отримуваного досвіду й засвоєння історичних уроків. Звісно, мова не про синхронність процесів, а про авангардну роль індивідуумів, які опинялися на вістрі прогресивного руху з потенційною множинністю політичних альтернатив.

З подібними мірилами є сенс підходити до представників унікального явища, яке в українському житті виявилось хронологічно чи не найраніше (в усякому разі з такою рельєфністю та викінченістю) й одержало назву національного комунізму. Яскравий репрезентант цього феномену — Анатолій Андрійович Пісоцький, якого знали й знають переважно під псевдонімом Річицький, що закріпився як прізвище.

Майбутній політичний діяч, журналіст, економіст, марксистський теоретик, літературознавець народився у 1893 р., хоча в революційну добу його вважали значно старшим за реальний вік — настільки він видавався досвідченим і всебічно ерудованим. Можливо, саме тому в цілій низці видань, навіть таких поважних, як «Енциклопедія українознавства» (також в її найновіших перевиданнях), роком

його народження позначено 1882. Походив із сім'ї заможного селянина.

Навчався на гідротехнічному факультеті Петровської сільсько-господарської академії в Москві, але не встиг закінчити. Коли був на четвертому курсі, вибухнула Лютнева революція. Вступив до Московської організації УСДРП. У липні 1917 р. як делегат прибув до Києва на Перший Всеукраїнський робітничий з'їзд, під час якого був обраний до Всеукраїнської Ради робітничих депутатів і кооптований до складу Української Центральної Ради. Входив до Малої Ради (Комітет Української Центральної Ради) від фракції УСДРП. Був членом української делегації на з'їзді поневолених народів 1917 в Києві, секретарем президії з'їзду. На IV з'їзді УСДРП (30 вересня — 5 жовтня 1917) обраний до її ЦК. 25 жовтня 1917 р. увійшов до складу Крайового комітету по охороні революції в Україні, 16 листопада 1917 р. увійшов до складу комісії законодавчих внесень УЦР від УСДРП. Репрезентував українську соціал-демократію на Всеукраїнському з'їзді Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 4—6 грудня 1917 р., був обраний до президії зібрання.

Занурення в революційні події, причетність до розв'язання кардинальних проблем на загальнонаціональному рівні, активна участь у партійному житті впродовж буремного року виявилися надзвичайно важливими для А. Річицького, його ідейно-політичного становлення, мужніння. Маючи добрі природні дані, посилено займаючись самоосвітою, юнак поступово виробляв в собі власний критичний погляд на все, що відбувалося навколо нього. Уже його перші «проби пера» на сторінках «Робітничої газети» привернули увагу не лише соціал-демократичного загалу, а й лідера партії В. Винниченка, який знайшов за потрібне відгукнутися дискусійними матеріалами на цікаві, неординарні міркування та пропозиції від молодого дописувача.

Ситуація набрала нових обрисів після гетьманського перевороту, коли найенергійніша, найбільш радикальна частина ядра УСДРП, до якого вже міцно увійшов і А. Річицький, почала відмежовуватися від керівництва партії, звинувачуючи останнє в примиренстві, угодовстві, опортунізмі. Схиляючись до необхідності протидії окупаційно-гетьманському режиму як контрреволюційному, прибічники активних дій дедалі більше виявляли свою незалежність від

авторитетів попереднього періоду, а їхня позиція швидко знайшла собі адекватне наймення в терміні «незалежні». Ліві погляди представників цієї течії втілювалися в публікаціях окремого друкованого органу — «Червоного прапора», який почав видаватися із червня 1918 р. Його співредактором, а потім і редактором був А. Річицький — за оцінкою І. Майстренка, «типовий інтелектуал слабенького здоров'я з чорними підстриженими вусиками і чорним пенсне на носі».

Ідейні розбіжності з керівництвом УСДРП, зокрема з В. Винниченком, посилювалися після делегування її представників до Українського національно-державного союзу. Не надто прихильно поставилися ліві елементи УСДРП до ЦК партії також після трансформації організації в Український національний союз — офіційно опозиційний гетьманатові.

Ці ідеологічні розбіжності всередині УСДРП стали наслідком загострення загальної політичної ситуації в країні, коли частина робітництва й селянства ставали на шлях відкритої боротьби проти гетьманського уряду. Наявність таких виступів не могла не впливати на внутріпартійну диференціацію та поширення серед певної частини членів партії поглядів, згідно з якими підтримка загальнонаціонального фронту буде лише шкодити розвитку й успіху класової боротьби. Саме тому вступ УСДРП до УНС і робота в ньому викликала незгоду з боку як деяких низових організацій, так і з боку фракції «незалежних». Адже деякі представники «незалежних» поряд із боротьбистами брали участь у виступах селян. Згодом фракція підтримала позицію УСДРП щодо початку антигетьманського повстання і створення із цією метою Директорії. Члени фракції воювали на боці Директорії.

Наприкінці 1918 р. у Харкові вийшло друком видання Організаційного Комітету фракції «незалежних» УСДРП українською та російською мовами під назвою «Українська Народня Соціалістична Республіка». Тут містилися програмні статті «Основи фракції незалежних» та «Соціальна революція йде», а також низка резолюцій, які відображали позицію фракції.

З перемогою Директорії та відновленням УНР ідейні суперечності всередині УСДРП розгорілися з новою силою, зокрема навколо основного принципового питання — форми організації влади в країні. Чітко окреслилося дві позиції — демократія парламентсь-

кого типу та радянська система. Прихильність до тієї чи іншої моделі влади визначала напрям не тільки внутрішньої, а й зовнішньої політики. Прихильники парламентської демократії рішуче відкидали будь-яку можливість співпраці з більшовиками та схилялися більше в бік Антанти, а прихильники радянської системи виступали за негайний мир із Радянською Росією.

Розв'язання цієї проблеми виносилося на партійний з'їзд, проведення якого було оголошено ЦК на 26 грудня 1918 р. Напередодні з'їзду значна частина членів партії стояла на позиції парламентської демократії. Радянську систему влади відстоювала фракція «незалежних». Найбільш активними її членами були, зокрема, А. Річицький, М. Авдієнко, А. Драгомирецький, М. Ткаченко, Ю. Мазуренко, З. Висоцький. Фракція мала певну частину прихильників у ЦК та більшість у Київській організації.

За задумом лідерів партії, з'їзд мав ліквідувати розбіжності та виробити спільну політичну платформу. Він пройшов у Києві 10—13 січня 1919 р.

На з'їзді розгорнулася гостра дискусія з питання організації влади — зіткнулися дві течії, два світогляди. Показово, що основним доповідачем «по сучасному моменту» від ЦК був визначений А. Річицький, який стояв на радянській платформі. Це свідчило, що на той момент значна частина головного партійного органу симпатизувала радянській системі й, вочевидь, сподівалася схилити на свій бік інших делегатів. Головною тезою доповідача було те, що невблаганний хід історії зумовлює і відповідну форму влади — Ради робітничих і селянських депутатів, які називалися «органами щиро народної влади». Мотивувалося це тим, що вся Європа «переживає епоху соціалістичної революції», а українська революція є однією з її фаз в національній формі. На думку доповідача, помилковим був той аргумент проти радянської влади, що при її впровадженні українці втратять владу в Україні. Він стверджував, що більшовики лише остільки проти української державності, оскільки вони не знаходять в цій державності співзвучних собі сил.

Річицького підтримали у своїх виступах Ю. Мазуренко, М. Авдієнко, М. Ткаченко, А. Драгомирецький та інші незалежні. Вони переконували присутніх, що «роля класу буржуазії скінчена», й тому «тільки форми правління пролетаріату з найбільш селянством є досконалі форми правління». Це зумовлювало й зовнішньополітич-

ну орієнтацію «Наш шлях один: в'язати зносини із соціалістичними республіками Європи, бити Дон, Краснова, вимагати невтручання Антанти». Проти цієї лінії виступили представники низки місцевих організацій, а також деякі лідери партій, в тому числі й В. Винниченко.

Кожна з течій запропонувала власні проєкти резолюцій, які відстоювали протилежні платформи. Резолюція «незалежних», визнаючи, що Україна разом з Європою переживає епоху соціалістичної революції, основними завданнями поточного моменту вбачала перетворення УНР на суверенну самостійну та незалежну Українську Соціалістичну Республіку; побудову влади за принципом диктатури міського і сільського пролетаріату та незаможного трудового селянства, організованого в робітничо-селянські Ради із цілковитим усуненням від влади буржуазії, поміщиків і заможного селянства; розвиток народного господарства України на соціалістичних засадах. З огляду на це, чинний уряд визначався як тимчасовий — до організації влади Всеукраїнським Конгресом Робітничо-Селянських Рад. За резолюцією, реорганізація уряду мала відбутися на основі представництва революційних українських партій, які стояли на ґрунті самостійності й незалежності Української Соціалістичної Республіки та влади робітничо-селянських Рад.

У справі міжнародної політики від уряду вимагалось: а) порозуміння з Радянською Росією на підставі обопільного визнання суверенності обох республік, невтручання у внутрішні справи та негайного виводу російських військ з території України; б) домагання від Антанти невтручання у внутрішні справи України та виводу її військ з території Української Республіки (включаючи Крим), а в разі відмови — організація активної оборони.

Протилежні засади державного будівництва проголошувала резолюція правих. У ході голосування більшість делегатів з'їзду (24 голосами) висловилися саме за їхню резолюцію. Не отримавши підтримки, «незалежні» у складі 15 осіб залишили засідання з'їзду, мотивуючи свій вихід різницею в поглядах на форму влади. Вони проголосили себе окремою фракцією, але з партії не вийшли.

В останній день з'їзду фракція «незалежних» провела окрему нараду, на якій ухвалила власну політичну платформу на основі резолюції, відхиленої конгресом. Був обраний особний Організа-

ційний Комітет у складі 5 осіб. 13 січня він на своєму засіданні прийняв Декларацію фракції УСДРП («незалежних»).

Потреба створення Рад пояснювалася тим, що парламентаризм не міг забезпечити сильної організованої влади, яка розглядалася як запорука соціалістичної революції. На думку незалежних, парламентська форма влади неминуче перетворилася б в Україні на диктатуру середніх класів, які не вважалися чинниками соціалістичної революції. В їхньому розумінні соціалістична революція вимагала влади на основі активної участі в ній основної маси працюючих, а за умов парламентарного устрою народні маси були б відкинуті від державного будівництва.

А. Річицький, який на той час уже став визнаним ідеологом фракції, у статті «Програмові нариси» із цього приводу зазначав: «Основними ознаками Рад в протилежність парламентаризму є їх активність, боєздатність, еластичність, рухливість і що найважливіше — постійний міцний зв'язок їх с масами». Будь-яку критику на адресу Рад він пропонував сприймати не як аргумент проти такої форми організації влади, а лише як потребу виправляти існуючі недоліки та хиби. Зокрема, він зупиняється на одному з аргументів, який найчастіше наводили противники Рад — те, що ця влада перетвориться на чисту диктатуру пролетаріату, а це в країнах економічно відсталих, з незначною кількістю пролетаріату призведе до його поразки. Такі доводи А. Річицький вважав «невірними в своїй основі», бо, на його думку, Ради були лише формою організації революційних мас, а їхній соціальний зміст залежав уже від ролі самих мас у революції — у випадку, коли велику роль у ній відігравало селянство, то й у Радах воно повинно було мати належне місце.

Тобто влада Рад не означала диктатуру пролетаріату в її чистому вигляді. Припускалася можливість організації Рад без надання в них чисельної переваги робітництву. Пролетаріату як класу, якому «єдино призначено перевести соціалізм у повному обсязі» пропонувалося забезпечити сильний вплив у Радах «відповідно до його значення в майбутній соціалістичній творчості». На момент же так званої перехідної епохи, в період якої в усьому світі йшла боротьба між соціалізмом і капіталізмом, пролетаріат в Україні мусив стати до влади тільки разом із революційним селянством. Позиція А. Річицького, з одного боку, була відповіддю на запити часу, над якими билися в той час кращі інтелектуальні сили як в УСДРП

(Винниченкові Трудові Ради), так і в УПСР («народоправча» влада); а з іншого — стала втіленням особистого, власного, відмінного від інших, погляду на нагальну проблему.

Показовим було й те, що «незалежні» об'єктивно оцінювали настрої значної частини робітництва України, яка була «засліплена ще шовінізмом і імперіалізмом російського більшовизму», але вважали, що з розвитком революції неукраїнський пролетаріат буде дедалі більше втягуватися в усі «форми життя на Україні», позбавиться пережитків старої Росії та «підє разом з українським народом і пролетаріатом». Не остання роль у цьому процесі відводилася УСДРП («незалежних»). Фактично це означало, що «незалежні» ставили собі за мету послабити вплив більшовиків на зрусіфіковану частину робітництва й стати його класовою партією. Такий підхід також був позначений оригінальністю.

Одним із основоположних принципів «незалежних» українських соціал-демократів була їхня самостійницька державна позиція. «Історія нам дає єдину і неминучу форму розв'язання національного питання — це державне існування кожної нації», — не раз підкреслював А. Річицький у твердому переконанні, що національного питання не існує в національних державах і не існуватиме в національній українській державі. Водночас потреба в самостійній державі також обґрунтовувалася класовими інтересами: «Лише в самостійній національній державі боротьба з буржуазією нічим не затемнюється, при всяких же інших умовах ця боротьба неминуче виливається в національну боротьбу».

Водночас «незалежні» виступали проти федерації України з Росією, вважаючи, що об'єднання було б неможливим навіть технічно, з огляду на те, що обидві республіки знаходилися на різних стадіях розвитку, й на Україну не міг механічно поширитися лад, який у Росії вже існував упродовж цілого року. Тому єдино можливою формою об'єднання для них міг бути союз, і то не тільки з Росією, а взагалі зі всіма соціалістичними республіками й тільки для досягнення певних цілей — боротьби з імперіалізмом, взаємної допомоги щодо зміцнення соціалістичних республік і налагодження економічних відносин.

Виходячи з такої позиції, УСДРП («незалежних») не визнавала абсолютного та одноосібного права більшовиків на владу в Україні. Позитивно поставившись до падіння в Києві на початку лютого

1919 р. влади Директорії, фракція водночас зазначала, що «до нас під гаслами боротьби за владу Рад іде уряд, який називає себе українським і який ми таким не вважаємо і вважати не можемо». Але вони наголошували, що не можна не рахуватися з урядом Х. Раковського як із реальним фактом. Тому своє ставлення до нього партія збиралася формувати залежно від політики, яку він реалізовуватиме на практиці: «од того, чи з'явиться він як окупант, завоює і буде диктувати свою волю, чи захоче стати справжнім українським радянським урядом, — і буде опреділятися наше відношення до його».

На момент встановлення радянської влади в Україні «незалежні» виступали з гострою критикою складу уряду Х. Раковського та його політики. Їхній партійний друкований орган зазначав, що цей уряд не може претендувати на загальне визнання «поки не сказав свого слова авторитетний орган — Конгрес Рад робітників і селян», який єдиний мав право обирати уряд, визначати основні напрями його політики та принципи організації радянської влади.

А. Річицький і його колеги поводити себе надзвичайно гнучко, намагалися постійно тримати руку на пульсі народної напруги. Коли навесні — влітку 1919 р. почала підійматися хвиля антирадянських повстань — як реакція на політику «воєнного комунізму», істотні помилки в земельній сфері, у ставленні до національного питання, «незалежні» разом із частиною українських есерів вирішили приєднатися до повстанського руху, спробувати очолити його.

Уряду Х. Раковського було висунуто ультимативну вимогу негайно зректися влади, а невеликий загін на чолі з Ю. Мазуренком і А. Річицьким направився до Кам'янця-Подільського просити військової допомоги в Головного отамана С. Петлюри.

Для одного із чільних ідеологів незалежників таке випробування виявилось дуже непростим. І. Майстренко пригадує розповіді, «що під час незалежницького повстання проти більшовицької влади в 1919 р. Річицькому довелося робити зі штабом досить важкувятий піший перехід». Річицький сів на землю і розпачливо сказав: «Я більше не можу йти. А йому ж було тоді менше 30 років...» та «мав вигляд фізично кволого й практично безпомічного інтелігента». Однак ще гірше було в Кам'янці-Подільському. За підозрою, що прибулі емісари — чи то більшовицькі, чи то чекістські провокатори, за наказом С. Петлюри А. Річицький і його колеги зі штабу

повстанського війська були заарештовані. Тоді реальною була загроза попрощатися і з життям. Однак того разу обійшлося...

В умовах боротьби з денікінщиною «незалежні», звісно, перебували на лівому політичному фланзі.

Визнавши ще в липні помилковість причетності до повстанської боротьби проти радянської влади, наприкінці 1919 р. вони розпочали переговори з більшовиками щодо можливої легалізації партії та роботи її представників у радянських установах. Офіційна легалізація партії відбулася 13 січня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б), вивчивши попередньо це питання з представниками ЦК КП(б)У та «незалежних» (Ю. Мазуренко), ухвалило визнати партію легальною.

Паралельно з перемовинами про легалізацію керівництво партії вживало низку заходів щодо створення на базі своїх організацій Української комуністичної партії. На їхню думку, така назва повніше відповідала суті партії, яка фактично вже давно перейшла на комуністичні позиції. Наприкінці грудня 1919 р. у «Червоному прапорі» від імені Організаційного комітету Української комуністичної партії з'явилася відозва до всіх партійних організацій про скликання з'їзду для створення УКП. Комітетом було запропоновано для обговорення «Проект програми УКП», вироблений А. Річицьким і М. Ткаченком. Повідомлялось також, що Київська і Харківська організації «незалежних» вже оголосили себе організаціями УКП.

Установчий з'їзд УКП відбувся 22—25 січня 1920 р. Крім членів УСДРП («незалежних»), на з'їзді були присутні й представники правого крила боротьбистів і «федералісти» з КП(б)У, які також увійшли до складу УКП. Від Оргкомітету УСДРП («незалежних») з'їзд відкрив М. Авдієнко, головував А. Річицький.

Після доповідей з місць та Організаційного Комітету делегати з'їзду ухвалили розпустити всі організації УСДРП («незалежних») і встановити назву «Українська Комуністична Партія». Організаційне оформлення партії регламентувала «Резолюція по організаційному питанню», згідно з якою після розпуску первинних осередків протягом одного місяця необхідно було провести перереєстрацію всіх членів, а все майно передати до УКП. З'їзд розглянув також питання щодо прийняття програми партії, окреслив основні напрями партійної тактики та заслухав доповідь про поточний момент. На політичній арені України з'явилася ще одна комуністична партія.

Аналіз ухвалених з'їздом резолюцій та програми УКП свідчить, що політична доктрина новопроголошеної партії принципово не відрізнялася від її попередниці — УСДРП (незалежних), яка вже фактично стояла на комуністичних позиціях, визнавала необхідність всесвітньої комуністичної революції, диктатури пролетаріату та влади Рад. Таким чином, нова назва просто більше відповідала сутності партії. У програмі зазначалося, що завданнями УКП є: «боротьба за повалення буржуазного панування і встановлення диктатури пролетаріату на всьому світі і переведення її на Україні в форму Української Соціалістичної Радянської Республіки; змагання і праця над дійсним переведенням в життя принципу пролетарської демократії на Україні, над правильною організацією Рад робітничих і селянських депутатів, яка вимагає активної участі широких мас працюючих в державному будівництві, з необхідністю для цього постійного підвищення рівня культурності, організованості і свідомості мас».

Щодо національно-державного статусу України УКП також залишилася на позиції своєї попередниці, висловлюючись за «незалежність і самостійність економічного й політичного порядкування Української Соціалістичної Радянської Республіки». Поряд з'явилася теза про те, що партія обстоює необхідність тісного союзу і співробітництва Української Радянської Республіки з іншими радянськими республіками «як в цілях оборони й наступу насамперед супроти буржуазних держав, так і в цілях використання економічних сил кожного національно-економічного організму на допомогу внутрішній будові інших, виходячи тут з інтересів комуністичного будівництва цілої людськості». Отже, УКП дещо «пом'якшувала» самостійницьку позицію попередників, визнаючи необхідність союзу радянських республік, однак, на відміну від боротьбистів і борьбистів, партійна програма не містила тези про Всесвітню радянську соціалістичну федерацію.

УКП заявила про свій інтернаціональний характер, визнаючи «як необхідну умову належного переведення комуністичної революції, об'єднання і зближення в спільній революційній боротьбі супроти капіталістів і поміщиків пролетарів і напівпролетарів різних націй як в межах України, так і в міжнародному масштабі».

Укапісти підтримали ідею об'єднання всіх комуністичних партій і створення єдиної комуністичної партії України. Установчий з'їзд

доручив ЦК вжити для цього всіх можливих заходів і насамперед, — для об'єднання з КП(б)У та УКП(б). Однак в основу цього об'єднання мали бути покладені програма та назва УКП. Висунуті умови від самого початку робили перспективу об'єднання проблематичною, бо більшовики, маючи значно міцніші позиції, нізащо не згодилися б їх здати.

У представників же українських партій, які еволюціонували на комуністичну платформу, а таких загалом було тисячі, погляди, позиції, аргументи укапівців і їхнього головного ідеолога А. Річицького викликали не лише схвалення, а й шире захоплення. Із цього погляду надзвичайно цікавою й дуже людяною видається характеристика, яку дав виступам газети «Червоний прапор» і її редактору, чільному публіцисту активний діяч партії боротьбистів І. Майстренко. «Ознайомилися ми... у Харкові і з газетою УКП *Червоний прапор*, редагованою Річицьким. Газета виходила не щодня, але частіше, ніж раз на тиждень. Річицький був блискучий публіцист-стиліст і може ще й тому газета *Червоний прапор* повністю полюнула мене. Особливо блискучі були статті Річицького, написані з послідовно марксистських позицій. Таких глибоких статтів я в пресі КП(б)У не читав. В кільканадцятьох числах газети була надрукована стаття Річицького (власне теоретична праця) “Від демократії до комунізму”, де він обґрунтував, чому соціал-демократія переходить до комунізму. Тут уперше комуніст чітко висунув твердження, що комунізм це не демократія, а таки диктатура (пролетаріату). В Річицького не було тут ленінської демагогії, нібито радянська влада є “найдемократичніша” в світі. Річицький називав речі своїми іменами (він любив цей вислів). Демократія є демократія, диктатура є диктатура. Не може бути **диктатура** пролетаріату **найдемократичнішою** (виділення оригіналу. — В. С.). Чи ця диктатура прогресивна й потрібна — то інша справа, але то не є демократія. Чітко й ясно сформульована Річицьким ідея диктатури пролетаріату в його праці “Від демократії до комунізму” зробила на мене величезне враження. Цю працю Річицького я й зараз вважаю оригінальною, глибокою, а, головне — актуальною.

А сполучення в УКП теорії комунізму з конкретнішим і чіткішим, ніж у більшовиків, розв'язанням національного питання остаточно переконало мене, що УКП — це й є та компартія, яку я шу-

кав і теорію якої заповідали мені мої вчителі — Хмелевцева й Співак з їхнім надхненником Василем Шахраєм».

І. Майстренко вважав, що А. Річицький «у 1920-их роках був найвидатнішою фігурою українського марксизму», зокрема дуже високо оцінював його збірку статей із «Червоного прапора», що побачила світ під назвою «Наш спір», в якій було синтезовано теоретичну полеміку одного з визначних націонал-комуністів із програмою і практикою РКП(б) і КП(б)У.

Продовжував Анатолій Андрійович публічну (щоправда, здебільшого заочну, в пресі) дискусію і з В. Винниченком, який за кордоном пропонував свої параметри та напрямки діяльності українських комуністів. Власне, розпочавшись ще 1917 р., полеміка двох інтелектуалів практично й не припинялась. А в її ході відточувались оригінальні думки, пропозиції, проекти. І вже те, що В. Винниченко «гранд соціал-демократії» з усією серйозністю ставився до публікацій колишнього однопартійця, говорить на користь останнього, є додатковим свідченням приналежності А. Річицького до «елітарного клубу».

УКП уклала з КП(б)У «ділову згоду у справі співробітництва». Підписання цієї угоди зумовлювалося, з одного боку, неможливістю «прийти до організаційного злиття» через наявність принципових програмних і тактичних розходжень, а з другого — необхідністю «спільних акцій і ділового контакту в боротьбі з контрреволюцією й імперіалізмом і в соціалістичному будівництві».

Позицію партії із цього приводу чітко окреслив А. Річицький у своєму виступі на IV Всеукраїнському з'їзді Рад у травні 1920 р. Він, зокрема, зазначив: «Перед нами війна, в якій з одного боку стоять робітники України і Росії, а з іншого — міжнародний капітал, польська шляхта, польська буржуазія із своїми прислужниками українською буржуазією, петлюрівцями... Жоден з членів партії не залишився на Правобережжі, усі пішли в підпілля і там ведуть боротьбу в тилу української буржуазії. Вони ведуть боротьбу і на фронті в лавах радянської армії». Подібна позиція була позитивно сприйнята керівництвом КП(б)У — три члена ЦК УКП (А. Річицький, М. Авдієнко і Ю. Мазуренко) були введені до складу Всеукраїнського Виконавчого Комітету Рад.

Загалом слід сказати, що в деяких питаннях укапісти займали навіть лівішу позицію, ніж більшовики. Так, УКП негативно оцінила

земельний закон, ухвалений Укрревкомом 5 лютого 1920 р., який передбачав повну ліквідацію поміщицького землеволодіння, обмеження куркульства і збільшення земельних наділів трудящого селянства у два рази, а найбіднішого — в чотири рази та інші заходи. Цей закон був названий УКП «куркульським», бо сама вона виступала за збереження цілісними, неподільними колишніх поміщицьких володінь і створення на їх основі «радянських господарств». Безумовно, така позиція не підтримувалася більшістю селян, тому в даному випадку більшовицький закон більше відповідав інтересам останніх.

Так само, як і більшовики, укапісти вкрай негативно ставилися до інших національних (некомуністичних) партій. А. Річицький у своїй статті «Геть національні партії» зазначав, що національні партії мали певну позитивну роль «поки йшла національно-буржуазна революція, поки вони, піднімаючи національну свідомість мас, розвиваючи в них потяг до культури, викликали ці маси до активної участі в революції». Але існування національних партій у лавах пролетаріату оцінювалося як шкідливе й абсолютно неприпустиме з «моменту пролетарської революції».

Звісно, у стосунках між УКП і КП(б)У не все йшло гладко. Однією з причин тут були й амбіції укапістів щодо власної ролі в революційному процесі в Україні — зокрема, переконання в тому, що тільки вони по-справжньому розуміють особливості комуністичної революції в Україні, а тому мають бути українським комуністичним центром. З огляду на це, невдовзі після установчого з'їзду керівництво УКП подало заяву до Комінтерну з проханням прийняти партію до свого складу. Офіційної відповіді тоді не одержали.

Розв'язати це питання намагалася делегація від УКП у складі А. Річицького і М. Авдієнка, яка 21 травня відвідала голову Виконкому Комінтерну Г. Зинов'єва під час його перебування в Україні. Детально виклавши історію партії та її програму, вони переконували керівника Виконкому Комінтерну, що партія готова увійти до світової комуністичної організації, зміцнивши тим самим її лави. Своєю чергою, Г. Зинов'єв зауважив, що в кожній країні має існувати лише одна комуністична партія та запропонував делегації обґрунтувати позицію УКП щодо об'єднання з КП(б)У.

Делегати зазначили, що одним зі своїх завдань УКП вбачає створення в Україні однієї комуністичної партії через об'єднання всіх комуністичних сил. Однак при цьому підкреслили, що ство-

рення єдиної комуністичної партії не означає простого механічного «вливання», а має відбуватися органічно — шляхом подолання обома партіями ідеологічних і тактичних суперечностей. Щодо існуючих розходжень між партіями Г. Зинов'єв зазначив, що вони мають бути вирішені Конгресом Комінтерну і висловив сподівання, що процес об'єднання двох партій піде швидше. Звичайно, Г. Зинов'єв репрезентував точку зору більшовиків, до планів яких не входило включення УКП до складу Комінтерну.

Напередодні II Конгресу Комінтерну ЦК УКП видав спеціальний маніфест, в якому висловлювалося бажання вступити до III Інтернаціоналу. У документі наголошувалося, що «лише УКП була справжнім виразником інтересів українського пролетаріату і в якості такої повинна зайняти місце у Комінтерні». А. Річицький і Ю. Мазуренко, які прибули ще до початку Конгресу, передали меморандум одному із функціонерів Виконкому Комінтерну К. Радеку. Але їм було відмовлено в отриманні мандату. Тому вони вдалися до гучних протестів і заяв. 28 липня лідери УКП направили В. Леніну листа «Про мету і завдання УКП, її взаємини з КП(б)У», в якому звинуватили КП(б)У в тому, що її політична лінія призвела до «кризи революційних сил» і контрреволюційного руху проти радянської влади. Безумовно, це не спричинилося до поліпшення стосунків і не мало жодних позитивних наслідків. Керівництво Комінтерну стояло на позиції, що інтереси України може репрезентувати тільки КП(б)У. Існування ж УКП розглядалося як тимчасовий епізод.

Між тим, притягальна платформа УКП зумовила перехід в її ряди частини членів КП(б)У, що розцінювалося керівництвом останньої як «підривні дії», як «класова зрада». Тому і проти УКП, і проти так званих відступників, почали вживатися репресивні заходи. 22 червня Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «негайно розпочати політичну кампанію проти УКП, не упускаючи перспективи». 7 липня було припинено фінансування партії, а невдовзі закрито партійний друкований орган «Червоний прапор». 12 липня ЧК вчинила трас на квартирі лідера укапівців, члена ВУЦВК А. Річицького, його навіть на деякий час заарештували.

У листі делегації УКП на II Конгресі Комінтерну від 28 липня 1920 р. підкреслювалося, що весь розпочатий похід на партію «поперше, вказує на зростання її впливу серед українського пролетаріату і трудових мас, на її реальні сили, закладені в об'єктивних умовах,

бо інакше це репресії вже були б абсолютно безглузді і нісенітні; по-друге, свідчить про перемогу в правлячих колах України т. зв. “русотяпської течії”, яка в зв’язку з успіхами на політичному фронті відчула розв’язаними свої руки і прагне до усунення “конкурента” в особі місцевих комуністичних елементів в їх центру — УКП».

Власне, із цього моменту рішуче посилюється тиск охоронних структур на УКП, яка, своєю чергою, вступила в смугу внутрішніх суперечностей. Зменшилася також чисельність її партійців (з понад 500 до 300 осіб), що зовсім не сприяло зміцненню партійного авторитету в Комінтерні, з проханнями про прийняття до якого ще не раз зверталось керівництво укапістів. А. Річицький — секретар ЦК, член Політбюро Української Комуністичної партії брав участь практично в усіх переговорних процесах, як і у вирішенні внутріпартійних проблем.

У грудні 1924 р. Виконком Комінтерну ухвалив резолюцію про розпуск УКП, а IV з’їзд партії 1—4 березня 1925 р. підтвердив це рішення.

А. Річицький, як і значна частина його колег, влилися в лави КП(б)У. В листопаді 1927 р. колишній керівник УКП був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Він брав активну участь в партійно-політичному житті, у здійсненні політики українізації, долучився до кампаній з розвінчання «шумськізму», «хвильовізму», «волобуєвщини». Багато писав і друкував літературознавчих творів. Займався перекладацькою роботою: за його редакцією в 1927—1929 рр. вийшло перше видання українською мовою «Капіталу» К. Маркса. Вченого затвердили кандидатом в академіки Всеукраїнської академії наук, заступником головного редактора Української радянської енциклопедії, ввели до складу редколегії журналу «Більшовик України». Природно, він займав відповідальні державні посади, викладав у вузах.

Але в 1933—1934 рр. А. Річицького було звільнено з усіх посад, заарештовано, звинувачено у справі Української військової організації (УВО) й у «перекрученні лінії партії під час хлібозаготівель» в Арбузинському районі Одеської області. Засуджений до страти, А. Річицький був 25 квітня 1934 р. страчений.

В 1990—1992 рр. рішеннями відповідних вищих судових інстанцій і Прокуратури УРСР А. Річицького було повністю реабілітовано.

Багата літературознавча спадщина особистості з непересічною долею займає осібну нішу у вітчизняній науці, як і специфічна публіцистика, що до цього часу ще не проаналізована як слід і належним чином не оцінена. Свого ж часу виступи А. Річицького в пресі були невід’ємною складовою інтелектуального ландшафту і без їх урахування уявлення про інтелектуальне життя протягом цього надто важливого періоду вітчизняної історії будуть неповними, як залишатимуться не до кінця заповненими сегменти елітарного розмаїття тогочасного українства.

#### **Праці А.А. Річицького**

Наш спір. Харків, 1920.  
Тарас Шевченко в світлі епохи. Харків, 1923.  
Винниченко в літературі й політиці. Харків, 1928.  
Центральна Рада від Лютого до Жовтня. Харків, 1928.  
Карл Маркс, його життя й діяльність. Харків, 1929.  
Основи українознавства. Харків, 1929.  
Національне питання доби наступу соціалізму. Харків, 1931.

#### **Праці з додатковою інформацією про А.А. Річицького**

Ветров Р.І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920—1925). Дніпро-дзержинськ, 2007.  
Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Харків, 1926.  
Дірявко Ю.П. УКП (створення, діяльність та ліквідація її більшовиками). Дис. ... канд. іст. наук. Дніпродзержинськ, 2006.  
Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. Київ, 1995.  
Курас І.Ф. Повчальний урок історії / Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. Київ, 1986.  
Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917—1920 рр.: нариси історії та програмні документи. Київ, 2012.  
Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985.  
Майстренко І. Українська Комуністична партія — УКП (укапісти) // Сучасність. № 5. 1985. С. 66—76; № 7—8. С. 135—147.  
Річицький Андрій // Енциклопедія українознавства. Т. 7. Львів, 1998.  
Рубльов О.С. Річицький Андрій // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012.  
Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). Київ, 2006.  
Солдатенко В.Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917—1920 рр. Київ, 2017.

## ОЛЕКСАНДР ШУМСЬКИЙ

Є особистості, про діяльність яких прийнято говорити, що вони «пливуть проти течії» — за сьогоднішньою термінологією: знаходяться «не в мейнстрімі» сучасних уподобань і моделей поведінки. Їх загалом не так уже й багато, бо зважитися поводити себе так, що це суперечить кон'юктурі, якій слухняно, часом навіть запопадливо, підкоряється більшість, значить мати в собі міцний моральний стрижень, достатньо сили й мужності, щоб за будь-яких обставин не втрачати гідності, відстоювати свою правоту.

Одні їх «не розуміють», навіть засуджують. Інші ж поважають, захоплюються, йдуть за ними до мети невторованими шляхами. Одним словом, дивляться на них, як на своїх провідників, еліту.

До числа таких непересічних особистостей є чимало підстав віднести Олександра Яковича Шумського, доля якого — це приклад боротьби за віру в світлі ідеали, взірць незламного характеру, нескореної волі.

Народився майбутній революціонер, видатний партійний і державний діяч 21 листопада (2 грудня) 1890 р. в с. Турчинка Житомирського повіту Волинської губернії в родині лісничого. Після закінчення 5-річного народного училища працював на лісопильних заводах, меліоратором, помічником землеміра. З 1908 р. долучився до робітничого руху, вступив до Українського соціал-демократичного союзу — «Спілки» (частина членів якої виокремилися з колишньої першої української політичної організації — Революційної української партії).

В 1911 р. юнак переїхав до Москви, почав навчатися на вечірньому науково-популярному відділенні Народного університету ім. А. Шанявського, займався самоосвітою, склав екстерном екзамени за курс середньої школи і вступив до Московського ветеринарного інституту. В 1914 р. ввійшов до організації українських есерів.

В роки Першої світової війни був призваний до армії, де включився в антиурядову пропаганду серед солдатів, був заарештований

і в якості покарання направлений на передову — на Південно-Західний фронт.

Після Лютневої революції деякий час залишався в діючій армії, брав участь у корпусному, армійському і фронтовому з'їздах. Переїхавши до Києва, починає працювати в місцевій земельній управі, швидко входить в організацію есерів і перетворюється на одного з впливових членів УПСР, обирається до Центральної Ради. На III з'їзді партії (21—24 листопада 1917 р.) обирається членом Центрального Комітету, стає одним із лідерів її лівої, радикальної течії.

О. Шумський серед тих, хто піддає критиці надто поміркований курс лідерів Української революції, особливо в соціальній сфері, а також через непослідовність в найгострішому для селянства земельному питанні. Він — один із співавторів закону про соціалізацію землі, ухваленого Центральною Радою 18 січня 1918 р., хоча проголосувати за нього Олександр Яковичу не довелося.

Коли виник конфлікт між Центральною Радою та лівим Раднаркомом, Олександр Якович зі своїми колегами — лівими есерами — опинилися на стороні петроградського центру. Більше того, революційний поклик привів їх до плану «зриву» Центральної Ради зсередини — перевороту, увільнення від керівництва угодовських, нерішучих елементів і заміни їх на радикальніше налаштованих осіб.

Такі настрої, а їх почасти поділяв і голова Генерального секретаріату В. Винниченко, дедалі посилювалися, коли виявилось, що Центральна Рада залишається в політичному вакуумі, що українську владу нікому захищати навіть від мізерних червоноармійських і червоногвардійських загонів, які організували прибічники більшовиків, а робітники та деякі частини Київського гарнізону 16 січня 1918 р. піднялися на повстання.

Під час вечірнього засідання фракції есерів цього самого дня було розпочато обговорення екстрених заходів щодо опанування ситуацією, коли озброєний загін «Вільних козаків» під командою М. Ковенка зайшов до зали і заарештував лівих есерів О. Шумського, Г. Михайличенка, М. Полоза (Полозова), О. Сіверо-Одоєвського, С. Бачинського, Овчаренка і Г. Ткаля. Їх було звинувачено в за-колоті, спробі прорадянського перевороту й терміново засуджено до страти.

Олександр Якович пізніше так оцінював те що сталося і суворий вирок: «Певно, було за що (арештовувати. — *В. С.*), якщо мене — члена Центральної ради ця ж Центральна рада кинула до в'язниці й присудила до розстрілу. При цьому треба мати на увазі, що відбувалося це в грудні 1917 і січні 1918 року, коли грім Жовтневої революції тільки докочувався до Києва, коли Рада намагалася переродити шлях Жовтню на Україну під приводом національного самовизначення».

Щоправда, доля виявилася прихильною — вирок просто не встигли виконати — в Київ ввійшли радянські війська й усі в'язні виявилися звільненими. Сам Олександр Якович неодноразово потім згадував про причетність до непростих подій і, відзначаючи, що «переворот наш не вдався», не без певної долі іронії, писав: «Це був мій перший активний виступ з національного питання і, водночас, предметний урок інтернаціонального виховання».

О. Шумський болісно сприйняв окупацію України австро-німецькими військами, категорично засуджував державний переворот 29 квітня 1918 р., разом із колегами з лівого табору намагався віднайти шлях повернення Батьківщини на демократичний шлях розвитку, сформував відповідну політичну платформу. Дуже показовим щодо нього став черговий, IV з'їзд УПСР, який нелегально пройшов у Пущі-Водиці 13—16 травня. О. Шумський був його делегатом, брав активну участь у виробленні документів.

УПСР прийшла на свій форум практично у стадії розколу. На той час значна частина «лівих» була заарештована, або переховувалась. Тому форум виявився нечисленним — за свідченням М. Шаповала, в зібранні змогли взяти участь лише 35 осіб. І ліве, і праве крила були представлені на з'їзді приблизно однаковою кількістю делегатів. Через те з деяких питань голоси розбивались майже навпіл й узгодженого рішення досягти так і не вдавалося.

Правиця партії вважала, що революція скінчилася, й пропонувала використати «передішку» для «організації мас, піднесення їхньої культурності, класової і національної свідомості» в умовах легальної або напівлегальної діяльності партії. Деякі з провідників цього крила пропонували вихідним моментом у пошуку тактики обрати «збереження української державності» — як одного з найбільших здобутків революції. Відповідно до цього вважалося за

можливе брати участь у «сурогаті парламенту» — Державній Раді, якби вона була скликана гетьманом.

Ліва частина партії навпаки — вважала революцію незакінченою. Рішуче протестуючи проти «національно-державницької та еволюційної» політики правиці партії, ліва течія закликала до продовження класової соціалістично-революційної боротьби трудящих мас, до переходу партії в підпілля для організації повстання робітників і селян проти гетьманщини. «Основна причина банкрутства та безсилля нашої партії — зазначав один із делегатів (в стенограмі через необхідність дотримання конспірації імена не називались, учасники фігурували під номерами. — В. С.) — це те, що партія не була соціалістичною. Туди входили люде, що домагались лише національної революції...».

Зрозуміло, відповідними були й запропоновані обома частинами проекти резолюцій.

Правиця партії виходила з того, що гетьманський переворот призвів до ситуації, яка суперечить розстановці сил у країні, «є ненормальною, з точки погляду громадської еволюції, є результатом насильної узурпації влади елементами, що не мають опори в країні. Тому одним з біжучих тактичних завдань партії є боротьба проти сучасного правительства за демократизацію політичного і соціального життя України. Для цієї боротьби партія повинна взяти активну участь в тому масовому рухові, який помічається з приводу перевороту, направляючи і використовуючи його в цілях повернення демократичного ладу на Україні».

Праві вважали, що потенціал УПСР значною мірою вичерпано, вона не в змозі далі протистояти контрреволюції, перешкодити спадові революційної хвилі. Тому вони доходили висновку, що влада соціалістичних елементів суспільства об'єктивно неможлива, а отже — відмовлялися брати участь в урядових структурах. Замість того основою тактики мало стати зміцнення партійних позицій у масах, різнобічна робота в різних організаціях і консолідація самої УПСР.

Такій маловиразній і дуже поміркованій позиції лівиця партії протиставила дуже рішучий, безкомпромісний проект резолюції. В ньому засуджувалась попередня діяльність ЦК УПСР як така, що збочила від соціалістичних засад, «в результаті чого партія збанкрутувала і об'єктивно *сприяла* (курсив оригіналу. — В. С.) успіху

контрреволюції на Україні, встановленню монархії і знищенню всіх здобутків революції».

Орієнтуючись на невідворотне революційне піднесення і в Україні, і в цілому світі, ліве крило УПСР задекларувало в проєкті резолюції, що воно:

«а) лічить завданням моменту для революційно-соціалістичної партії широку організаційно-революційну роботу в масах, аби запобігти дезорганізованим виступам народніх мас, ослаблюючим революційні сили демократії;

б) висовує наперед організовану активну боротьбу, згідно традиціям соціалістів-революціонерів;

в) різко відмежовується від соціалістичних і несоціалістичних суспільних течій на Україні, які компромісовою політикою затемнюють завдання класової боротьби; вважає, що партія мусить непохитно прямувати до консолідації всіх революційно-соціалістичних сил, аби шляхом класової боротьби досягнути остаточної перемоги соціалізму».

У результаті голосування резолюція правого крила набрала трохи більше голосів, аніж лівого. Щоб уникнути розколу, який вимальовувався дедалі наочніше, праві погодились на ухвалення спеціальної резолюції, згідно з якою вищою законною, обраною народом владою визнавались Українські Установчі збори, а найпершим завданням — боротьба за їх скликання. Подібного компромісу не вдалося досягти при розгляді питання про перегляд аграрної програми — більшість делегатів брати участь у голосуванні відмовились.

Під час виборів ЦК УПСР до його складу ввійшли представники переважно лівого крила (Л. Ковалів, А. Заливчий, Г. Михайличенко, К. Лашкевич, В. Приходько, М. Шраг, В. Блакитний, М. Полоз, О. Шумський — члени ЦК; К. Корж, М. Чечель — кандидати в члени ЦК). Правих виявилось, таким чином, лише двоє — М. Шраг і М. Чечель. Іншими словами, Центральний Комітет партії набув лівого забарвлення.

Природно, новий Центральний Комітет заявив, що не буде реалізовувати резолюції правих і скоро оголосив про перереєстрацію членів партії, відновив видання закритої гетьманською владою «Боротьби» (редактор — В. Еллан-Блакитний). Відтак за «лівими» закріпилася назва «боротьбисти».

Ідейні засади діяльності українських лівих есерів були визначені в «Платформі Центрального Комітету Української Партії Соціалістів-Революціонерів (розуміння сучасного моменту і тактика партії)», затвердженій 3 червня 1918 р.

Платформа констатувала, що Українська революція перебувала в глибокій кризі. Об'єднавшись із міжнародною буржуазією, спираючись на австро-німецькі багнети, українські поміщицько-буржуазні кола в союзі з куркулями-власниками розпочали контрреволюційний наступ, який призвів до державного перевороту.

Контрреволюція на чолі зі ставлениками інтернаціональної буржуазії — гетьманом та його урядом — звела нанівець всі здобутки року Української революції. Найбільше завоювання українського національного руху — Українську Народну Республіку — знищено. Скасувавши всі політичні й громадянські свободи, зруйнувавши всі організації трудящих мас, реакціонери запровадили монархічну державність, яка розтоптала і всі соціально-економічні реформи, а передусім найвагоміші з них — соціалізацію землі та робітниче законодавство.

Центральний Комітет УПСР розглядав гетьманську реакцію в Україні «як тимчасовий занепад революції» і зазначав: «*Українська революція, будучи не тільки політично-національною, а й глибоко соціальною революцією, що з самого початку стреміла перетворитися в міжнародню революцію*, поставила своїм політичним гаслом необмежену федерацію республік (що відносно України мало здійснитись шляхом постанови Українських Установчих Зборів), — несприятливими обставинами примушена була залишитись в національних рямцях і в цім наближалась вже до свого завершення і закінчення. Привнесення ж тепер до неї елементу міжнародности не вмолимо штовхає її на цей шлях, шлях відновлення боротьби за здійснення своїх лозунгів — за збудування соціалістичного Інтернаціоналу, ліквідацію всесвітньої війни, в яку зараз втягується українська держава, за скликання *Українських Установчих Зборів*, за Землю і Волю, за Федерацію (курсив оригіналу. — В. С.).

Стоючи на старій позиції партії, зазначаючи, що *гасло самостійности, як самоціль — являється лише зброєю в руках реакційної буржуазії*, Центральный Комітет Української Партії Соціалістів-Революціонерів вважає, що державницькі змагання необхідно зв'язані з імперіялістичними тенденціями, ослабляють клясову бо-

ротьбу працюючих і неминуче вступають з нею в конфлікт, через що незалежність держави не може бути гаслом трудового люду в його боротьбі, а лише тактичним засобом для досягнення всесвітньої федерації».

Ліві українські есери планували в революційній боротьбі за визволення українського трудового народу координувати власні виступи з поступом міжнародної революційної демократії, встановивши найтісніші відносини передусім із соціалістичними партіями Німеччини, Австро-Угорщини, Великоросії, Польщі та інших сусідніх держав, і дотримуватися неухильної класової тактики, яка спиралася б на революційні організації трудящих України.

ЦК УПСР рішуче відкидав можливість будь-якого компромісу з «освіченим деспотизмом», виступав проти входження в гетьманський уряд демократичних елементів.

У платформі йшлося про те, що партія буде стримувати селянство від стихійних, непідготовлених, неорганізованих виступів, боротиметься проти демагогічних більшовицьких гасел, розрахованих на розпалювання міжнаціональної ворожнечі, «гасел виключно військового повстання і оружної боротьби проти німецького війська на Україні, а закликатиме до боротьби по внутрішньому, класовому фронту».

Передбачалось також розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед окупаційних військ.

У концентрованому вигляді програмову мету та шляхи її досягнення було сформульовано в одному з пунктів платформи: *«Ставлячи метою викликати революцію, яка забезпечить всі вимоги українського трудового люду, УПСР, з одного боку — вестиме неупинну і активну агітацію і боротьбу в цьому напрямкові, дезорганізуючи реакцію, її уряд, військову та політично-соціальну опору в центрі і на місцях, гуртуючи дезорганізаторські, партизанські відділи, що активно боронитимуть ідею соціялізації землі, стоятимуть на сторожі волі, не даючи змоги імперіялістичній реакції затемнювати класову свідомість видимими (показними) благами; з другого боку — одночасно провадитиме пропаганду, підготовку та організацію революційних центрів селянства і робітництва (земельні комітети, фабрично-заводські та залізнодорожні комітети, ради робітничих та селянських депутатів, революційні комітети), щоб з гаслом революційного повстання, солідаризованим і одностайним*

*та одночасним виступом в центрі і на місцях, разом зорганізовано проведеним страйком, повалити реакційний уряд і захопити владу в руки демократії* (курсив оригіналу. — В. С.)».

Ліві українські есери вважали, що доки соціалістичні партії залишатимуться меншістю в політичних силах окремих країн, доти соціалістична демократія не утворить одного організованого цілого — *«не може бути соціалістичної революції і диктатури трудової демократії в окремих країнах»*. Центральний Комітет УПСР застерігав, що *«передача влади трудовому люду в особі рад робітничих та селянських депутатів можлива лише на короткі часи революційного піднесення — оскільки революція твориться лише трудовим людом і на організації його спірається, оскільки не забезпечені ще здобутки революційного руху і не переможена реакція, — одночасно ж з тим має підготовлятися перехід формальної влади місцевим самоврядуванням, обраним по п'ятисловній формулі, і парляменту в центрі, першим з яких мусять бути Українські Установчі Збори* (курсив оригіналу. — В. С.)».

Поряд із більшовиками боротьбисти прагнули відіграти роль провідників масової повстанської стихії, селянської війни, що вибухнула в Україні. Вже перший програмний документ партії «Платформа ЦК УПСР» від 3 червня 1918 р. чітко окреслив основне завдання партії в умовах гетьманського режиму — організація та проведення загального повстання. Із цією метою планувалися наступні заходи — проведення широкої активної агітації серед населення та австро-німецьких військ; створення дезорганізаторських партизанських відділів; організація революційних центрів селянства та робітництва (земельних комітетів, Рад робітничих і селянських депутатів, революційних комітетів), які мали підготувати загальний страйк і повстання.

За задумом керівних партійних структур, всі створені партизанські загони мали влитися в загальне повстання проти гетьмана. Головним противником вважався уряд гетьмана, тому вся діяльність партизанських загонів і бойових відділів спрямовувалася проти нього і його представників на місцях. Збройна боротьба проти німецько-австрійського війська визнавалася тільки у випадках його безпосереднього втручання в збройну підтримку державних установ і виконання каральних експедицій. У цілому ж основним у роботі з іноземним військом вважалася пропаганда та агітація, яка

мала не тільки привести до відмови солдат від участі в каральних експедиціях проти українського населення, а й «сприяти їх підготовці та згуртуванню до боротьби із своїми гнобителями-панами та буржуа».

Вважаючи, що загальне повстання проти гетьмана має бути ретельно підготоване, ЦК партії виступав проти передчасних сепаратних виступів в окремих селах і волостях. На думку членів ЦК, такі неорганізовані виступи неминуче були б розбиті, що, своєю чергою, зменшувало б партійні революційні сили та викликало зневіру в успішності революції. Саме тому ЦК змушений був піти на розпуск деяких партійних загонів і бойових відділів, які відхилилися в бік передчасного повстання. Але повністю опанувати ситуацію на селах ЦК був не в змозі. Чим далі, тим частіше підпалювання маєтків і вбивства поміщиків ставали в селах буденною справою, про що переконливо свідчать матеріали тогочасної преси. Дуже часто масові невдоволення переростали на стихійні повстання, селяни самотужки формували загони та починали вести партизанську війну проти уряду.

Тактика партії боротьбистів щодо таких повстань полягала в тому, щоб надати стихійному рухові певної організованості та забрати їх під своє керівництво. Відстоюючи позицію щодо необхідності ведення не повстань, а партизанської боротьби, ЦК надсилав до повстанців делегатів із наказами переформатувати чисельні об'єднані сили та розбиватися на бойові таємні організації та партизанські загони. Частина повстанських загонів із часом перетворилася на постійні, подібні до регулярних, військові частини. Деякі з них, не маючи змоги протистояти супротивнику, пізніше організовано перейшли на територію радянської Росії.

Під час організації повстанських загонів партія намагалася проводити широку агітаційну роботу. Було відкрито кілька нелегальних друкарень і налагоджено видання центрального партійного друкованого органу «Боротьби», хоча з огляду на технічні перешкоди, вдалося видати лише чотири номери. Серед населення поширювалися партійні відозви, листівки та брошура «Події на Україні (Гетьманщина) і відношення до них УПСР».

Олександр Шумський в цей час перебував на рідній Волині як член губернського комітету УПСР і підпільного революційного комітету, зайнятий організацією підпільно-партизанського опору

окупаційно-гетьманському режиму, а в звільнених районах — як голова губернського земельного комітету керував процесами розподілу серед селян поміщицької землі.

Взявши безпосередню участь в антигетьманському повстанні в губернському Житомирі, він вважав прихід до влади Директорії не досягненням кінцевої мети, а проміжним щаблем. Його не влаштовували навіть достатньо ліві проєкти ідейного лідера другого етапу Української революції Володимира Винниченка, зокрема, його плани зі створення Республіки Трудового Народу на основі трудових Рад. Зокрема, В. Винниченка він вважав рупором правих сегментів українських соціал-демократів і есерів, від яких слід було рішуче відмежовуватися, а трудові Ради і селянські комітети — нічим іншим, ніж опорою Директорії, програма якої далека від соціалізму.

Тому він направляється під вигаданим прізвиськом на Київський губернський селянський з'їзд (21—24 грудня 1918 р.), який, за задумом ініціаторів, мав висловити довіру Директорії та підтримку її курсу на скликання Трудового Конгресу України як вищого органу майбутньої Республіки Трудового Народу. Взявши слово для привітання, О. Шумський відкрив своє справжнє ім'я та почав викривати політику Директорії як недостатньо відповідну народним інтересам.

Звісно, оговтавшись, керівництво форуму відтягнуло такого «гостя» від трибуни й, незважаючи на протести багатьох присутніх, заарештувало — «за осквернення національного прапора» (О. Янко — член УПСР (центральної течії), тобто правих). Але справу було, бодай і не до кінця, зроблено. З'їзд розколовся, і в ухвалених рішеннях, завдячуючи певною мірою і О. Шумському, поряд із позитивною оцінкою Директорії, з'явилися й вельми серйозні критичні застереження та категоричні вимоги в дусі платформи лівих українських есерів-боротьбистів. А для Олександра Яковича — знову в'язниця, нові тривоги, бо отримав новий смертний вирок. Врятувався випадково — елементарною вчасною втечею з-під конвою.

На початку 1919 р. внаслідок повороту селянства на бік радянської влади та під впливом гнучкої тактики КП(б)У щодо непролетарських партій боротьбисти пішли на контакти з більшовиками, з робітничо-селянською владою. О. Шумський працював у колегії Наркомату освіти України, а в період наступу Денікіна залишився в підпіллі, організовував патріотів у партизанські загони для бороть-

би проти білогвардійців та петлюрівців, що наступали із заходу. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 12 червня 1919 р. О. Шумський разом із В. Затонським, М. Левицьким, В. Порайком та іншими був уведений до складу Галицького бюро ЦК КП(б)У.

Під час Громадянської війни Шумський був одним із небагатьох у партії боротьбистів, хто виступав за найтісніше військове й економічне співробітництво радянських республік. Слідом за більшовиками України він підтримував ідею створення їх воєнно-політичного союзу. Заявивши 19 травня 1919 р. від імені своєї партії про підтримку об'єднання військових сил радянських республік, О. Шумський послідовно бореться за торжество соціалістичних ідеалів.

Він — у перших рядах тих, хто домагався об'єднання організацій, що тягнулися до комуністичної ідеології, комуністичних засад життєдіяльності нового ладу. З кінця червня — початку липня 1919 р. між керівними органами УПСР (комуністів-боротьбистів) і УСДП («незалежних» лівих) розпочалися активні переговори щодо можливого об'єднання. Для зближення існували серйозні передумови, насамперед близькість програм і спільність «українського походження» (обидві партії організаційно вийшли з українських соціалістичних партій). Аспект «національного коріння» відігравав, мабуть, не останню роль в об'єднавчому процесі, бо коли йшлося про боротьбистів (Українську партію лівих есерів, що відмежувалася від російської Партії соціалістів-революціонерів), обидві партії, ставилися до них дещо упереджено, вважаючи їх лише умовно українською організацією.

Результатом перемовин між Центральними Комітетами обох партій стало прийняття в серпні 1917 р. «Акту злиття УПСР(К) і УСДРП(н.-л.)». Об'єднання мало відбуватися на засадах рівноправності; для перереєстрації членів утворювалися комісії з представників обох партій із правом обопільного відводу. Новий Центральний Комітет створювався шляхом з'єднання Центральних Комітетів двох партій. Об'єднана партія отримала назву «Українська Комуністична Партія (боротьбистів)», її гаслом став заклик — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Ухвалені рішення стали логічним завершенням еволюції лівих течій українських соціалістичних партій, які прагнули поєднання в теорії й практичній діяльності соціальних і національних ідеалів. Звісно, це наближало їх значною мірою до КП(б)У. Проте залиша-

лися і серйозні перешкоди, подолати які було надто складно, а часом — просто неможливо.

Вважаючи компроміс із національними комуністичними силами здебільшого вимушеним, ситуативним, більшовики водночас ревно ставилися до претензій боротьбистів репрезентувати інтереси широких трудящих мас, зокрема селянства. Вони вбачали в них більше конкурентів, аніж принципових спільників, союзників. Відстоюючи інтернаціоналістські орієнтири, КП(б)У схильна була вбачати в підкресленій увазі до національних аспектів суспільного життя тенденції та прояви націоналізму, намагання затушувати, примирити класові суперечності між експлуататорами й експлуатованими. Таким чином, УКП(б) поставала організацією, яка в добу соціальної революції не готова до послідовної класової боротьби, може у будь-який момент зрадити справжні комуністичні (соціалістичні) ідеали. Звідси інкримінування боротьбистам різних визначень націоналізму — просто «націоналізм», «дрібнобуржуазний націоналізм» і навіть «буржуазний націоналізм». Щоправда, остання характеристика зустрічалася рідше, більше в полемічному запалі, або в словосполученнях на кшталт того, що УКП(б) «схиляється», або є «захисником» буржуазного націоналізму — природної ідеології експлуататорів.

Водночас обстоювання чистоти національних поривань породжувало в боротьбистів зворотні претензії до КП(б)У, звинувачення останніх у нехтуванні національними інтересами, принесення їх у жертву соціальним завданням. Себе ж боротьбисти кваліфікували як значно відданіших українській ідеї, а тому й вартіх на визнання послідовнішими, почасти єдиними виразниками настроїв українства.

Зазначена мотивація була домінуючою, коли УКП(б) спробувала домогтися визнання партії III Комуністичним Інтернаціоналом. 28 серпня 1919 р. ЦК партії направив до Виконкому Комінтерну «Меморандум», в якому обґрунтовувалася необхідність включення до його складу УКП(б), як провідної течії комунізму в Україні. Партійне керівництво вважало, що кваліфікація Комінтерном комуністичного характеру партії та її прийняття до свого складу означало б визнання її рівноправності з КП(б)У та паритетного її права на участь у формуванні урядової політики.

У меморандумі детально висвітлювалася історія оформлення УКП(б) і містилася розлога аргументація щодо особливостей роз-

витку України як самостійного національно-економічного організму з власною соціальною структурою та специфічною конфігурацією суспільних відносин (переважно сільська країна — бідняки та середняки складають більшість населення, а частка індустріального пролетаріату не перевищує 15 %). У документі стверджувалося, що КП(б)У не має підтримки на селі, а отже, «ненавидить усе сільське і українське». Спроби більшовиків, схильних до русифікації, базувати радянську владу в Україні на міських робітниках, відчужених від села, перешкодили, на переконання боротьбистів, природному курсу Української революції. Помилки КП(б)У в національній сфері: байдуже, а то й зверхнє ставлення до української культури, що найвиразніше засвідчила кадрова політика (присилка на місця людей, зовсім не знайомих із регіональною специфікою) могла подолати лише сила, міцно пов'язана з національними традиціями народним еством. А саме за таку УКП(б) й видавала себе.

Комінтерн не встиг розглянути це питання та ухвалити якесь рішення із цього приводу до захоплення України денікінською армією. З окупацією України уряд Х. Раковського та керівні структури КП(б)У виїхали до Росії. Боротьбисти та інші українські партії разом із більшовицькими осередками перейшли до підпільної роботи та організовували повстання проти білогвардійців.

З визволенням України від денікінщини поновились і контакти між керівними структурами КП(б)У й УКП(б). Причому перші наполегливо шукали шляхи обмеження впливу й одночасного поглинання боротьбистів.

Цей процес керувався з Москви та знаходився під особистим контролем В. Леніна. В лютому 1920 р. ним був написаний «Проект резолюції про українську партію боротьбистів», в якому, зокрема, зазначалося: «Визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму, що просто на руку білим і міжнародному імперіалізму...»

Усю політику треба вести систематично і неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Для цього не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного і суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії.

Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений Політбюро і повідомлений Укрревкомів».

Починається, по-суті, антиборотьбистська кампанія, яка призводить до усунення членів УКП(б) з посад, що ними займались, а також до звинувачень їх у контрреволюційності. Однак ще більше значення для підризу позицій боротьбистів мала відмова у прийнятті їх до Комінтерну. А мотивувалося це тим, що вони відступали і в теорії, і на практиці від принципів комунізму. В резолюції із цього приводу зазначалося: «Бажання створити на Україні другу паралельну партію ВККІ не може розглядати інакше, як спробу розколоти ряди трудящих».

Така відповідь міжнародного комуністичного центру унеможливила подальше існування партії. Вважаючи себе комуністами за переконаннями, боротьбисти не могли не виконати рішення Комінтерну. Певною мірою цьому сприяв і поширений серед боротьбистів погляд щодо недоцільності розпорошування комуністичних сил в Україні та необхідності створення єдиної комуністичної партії. До того ж керівництво партії побоювалося проголошення їх «зрадниками комуністичної революції», тоді як прийняття рекомендації Комінтерну щодо організаційного вступу до КП(б)У залишало надію на вплив на політику урядової партії та реалізацію планів українізації КП(б)У зсередини.

Керуючись саме такою логікою, пленум ЦК УКП(б) в середині січня 1920 р. ухвалив рішення про передачу підконтрольних боротьбистам повстанських загонів у розпорядження командування Червоної армії. В лютому 1920 р. було вирішено розпустити «Всеукраїнську вчительську спілку», що знаходилась під впливом УКП(б) і не у всьому була лояльною щодо радянської влади.

Однак ідея більшовицько-боротьбистського зближення та злиття мала переважаючу кількість прибічників. Отже, загальна партійна конференція УКП(б) 14—20 березня 1920 р. ухвалила постанову про саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У.

Цілком природно, розв'язання такого непростого питання було неможливе без відповідної реакції, тобто певних дій з боку КП(б)У. Сталося так, що паралельно із конференцією боротьбистів в Харкові працювала й IV конференція Компартії (більшовиків) України (17—23 березня). Під час розгляду питання про ставлення до інших партій (воно вже стало традиційним для форумів більшовиків)

Х. Раковський повідомив про результати переговорів із представниками УКП(б). В результаті було ухвалено прийняти боротьбистів у ряди КП(б)У. «Я не сумніваюсь у тому, — заявив Х. Раковський, — що боротьбисти, ввійшовши до нашої партії, поступово будуть асимільовані. Я не сумніваюсь, що серед них є товариші, з якими ми довго працювали, яких ми дуже добре знаємо, які є цілком надійними товаришами і добрими комуністами. Я не сумніваюсь, що в цілому наша партія виграє, якщо в неї віллються елементи, які добре знають українське село».

Ухвалена резолюція (лише один голос було подано проти і 6 — утрималось) стала втіленням наведених вище підходів (за формою — тез ЦК КП(б)У), затвердила угоду між Центральними Комітетами більшовиків і боротьбистів, передала ЦК КП(б)У, як матеріал, побажання щодо підстав входження боротьбистів у КП(б)У: ліквідація в найкоротший термін усіх керівних органів, закриття періодичних видань, відмова від антибільшовицьких кампаній під час виборів до Рад, прийом здійснювати не колективно (цілими організаціями), а персонально. Після цього з вітальною промовою, зустрінutoю громом оплесків, виступив один із лідерів УКП(б) В. Блакитний (Еллан). Пристрасне слово-відповідь виголосив Х. Раковський, а В. Блакитного тут же запросили до президії конференції.

20 березня відбулося спільне засідання IV конференції КП(б)У і конференції УКП(б), делегати якої в повному складі (близько 100 осіб) приєдналися до більшовиків. Оскільки було ухвалено саморозпустити партію боротьбистів, тих, хто приєднався, іменували вже «колишніми боротьбистами». Членів президії конференції УКП(б) запросили до президії конференції КП(б)У.

Прозвучали дуже зворушливі промови. Х. Раковський, вітаючи принциповий крок української комуністичної течії, під бурхливі оплески заявив: «Ми раді, що ви в інтересах революції прийшли до нас, не як переможені, прийшли до нас як товариші за усвідомленням революційного обов'язку, ми раді, що віднині на Україні повинна існувати єдина комуністична партія комуністів-більшовиків».

Подібним був і тон виступу представника керівництва колишніх боротьбистів О. Шумського: «...Сьогоднішній день в історії Української революції є, можливо, день найвеличніший зі всіх... До цього часу ми, переважно представники селянської бідноти, йшли

разом, але не йшли в ногу, а з сьогоднішнього дня ми будемо йти в ногу під спільною командою».

Тепло вітали об'єднавчий акт від імені Виконкому III Інтернаціоналу Ж. Садуль, від імені комуністів Західної України І. Сіяк, від імені польських комуністів Ф. Кон.

Аплодисментами зустріли делегати виступ Й. Сталіна (він не лише представляв ЦК РКП(б), а й був офіційним делегатом конференції), який, зокрема, сказав: «Вітаю від імені ЦК КП Росії об'єднану конференцію з примноженням своїх сил, з надією, що маси, які йдуть за вами, йдуть віднині зімкнутими рядами проти зовнішніх і внутрішніх ворогів». Цікаво, що Й. Сталін назвав конференцію об'єднаною (тобто УКП(б) і КП(б)У), що, зрештою, було вірною та прикметною констатацією реального факту.

З особливими почуттями говорив Й. Сталін про приєднання до Компартії України колишніх боротьбистів і в заключній промові на конференції. «Я вважаю, — наголосив член Політбюро ЦК РКП(б), — що партія в цілому набула великого багатства. До цих пір наша робота на Україні кульгала, кульгала безумовно, бо вона цілком жила міським пролетаріатом, на 9/10 носила характер роботи у містах... — Боротьбисти — це така партія, яка живиться соками села... Тільки тепер, після злиття з нашою партією тов. боротьбистів, тільки тепер у нас буде могутній союз пролетаріату міста і села. Він може бути на ділі здійснений, а ви самі знаєте, що цей союз основа всієї могутності, всієї сили федеративної республіки і Української особливо. І ось із цим фактом я маю честь привітати вас. Ви одержали від долі бажане. Я б хотів, щоб конференція з гідністю оцінила наших товаришів і через них провела органічний нерозривний зв'язок з селом, об'єднала роботу пролетаріату міста і села».

IV конференція КП(б)У надала право 18 представникам колишніх боротьбистів брати участь у роботі форуму комуністів України з ухвальним голосом. Було також обумовлено порядок індивідуального прийому частини боротьбистів до КП(б)У. На IX з'їзді РКП(б) В. Ленін так оцінив тактику більшовиків щодо партії боротьбистів: «Це — питання надзвичайно складне і велике, і я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібне було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким чином, ми довели, що у нас ні найменшої нетерпимості не-

має. І що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер у нашу партію. Ми цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведений т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникли з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв».

Відомо, що дезорганізаторські дії «децистів» на IV конференції КП(б)У, делегатом якої з правом ухвального голосу став і Шумський, призвели до кризи. Більшість делегатів конференції не брала участі у виборах ЦК, тому ЦК РКП(б) визнав неправомочним ЦК КП(б)У, нав'язаний конференції «децистами». Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило до остаточного розв'язання питання про ненормальне становище, що склалося на конференції КП(б)У, створити Тимчасовий ЦК КП(б)У та затвердити його бюро в складі двох представників старого ЦК, двох — нового й одного представника від колишніх боротьбистів. Останнім, за рекомендацією Володимира Ілліча, і став О.Я. Шумський. Телефонограмою від 24 березня 1920 р. у Харків Сталіну, який був представником ЦК РКП(б) на IV конференції КП(б)У (копія — Х.Г. Раковському), В.І. Ленін повідомив: «...Політбюро ЦК РКП постановило створити тимчасове бюро призначити колишнього боротьбиста тов. Шумського». Того ж дня В.І. Ленін повідомив про рішення Політбюро ЦК РКП(б) і О.Я. Шумського.

25 березня 1920 р. бюро Тимчасового ЦК КП(б)У в складі О.М. Іванова, С.В. Косіора, М.І. Безчетвертного (Ніколаєва), Х.Г. Раковського і О.Я. Шумського заслухало повідомлення останнього про ліквідацію партії боротьбистів і обговорило всі пов'язані із цим питання. Згодом Шумський став членом ЦК КП(б)У, обирався членом Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У, очолював відділ ЦК КП(б)У по роботі на селі та водночас за дорученням ЦК КП(б)У багато уваги приділяв залученню до радянської та господарської роботи колишніх боротьбистів.

Рішення КП(б)У і УКП(б) почали втілюватись у життя. Друкований орган ЦК КП(б)У «Комуніст» 27 березня 1920 р. повідомив про саморозпуск партії боротьбистів і запропонував усім її членам вступати до своїх лав. На місцях створювалися спеціальні комісії з представників УКП(б) і КП(б)У з метою проведення цього рішення

в життя. Точних даних про кількість членів УКП(б), які перейшли до КП(б)У, немає. На XII з'їзді РКП(б) у 1925 р. М. Скрипник у своїй доповіді назвав цифру — 4 тисячі осіб.

І хоча в історіографії висловлюються сумніви щодо наведених відомостей, гадається, вони не мають під собою переконливої аргументації, побудовані більшою мірою на припущеннях. А отже, як орієнтир, дані М. Скрипника видаються загалом прийнятними, вірогідними. Адже на VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р. Г. Петровський зазначив у своїй доповіді, що лише на відповідальних посадах у КП(б)У та державному апараті працювало 554 колишніх члени УКП(б). І це після партійної чистки, в ході якої з рядів КП(б)У було виключено 22,5 % членів.

Зважаючи також на тогочасну міжпартійну ситуацію, можна впевнено стверджувати, що більшовики нізащо не допустили б таких пропорцій у керівництві, за яких вихідці з партії учорашніх конкурентів, якщо не в повному складі, то дуже високим, переважаючим більшовиків (навіть відносно) відсотком щодо загальної чисельності були б представлені у політико-державному проводі. Та й тактика КП(б)У у своїй глибинній суті була спрямована на те, щоб привернути на свій бік низи боротьбистів, відірвати їх від верхівки, якій абсолютної довіри не було, а до значної частини з них ставилися з чималою підозрою.

Звичайно, були й ті, хто користувався високим авторитетом та повагою. До складу тимчасового ЦК КП(б)У (обраний на конференції був, як відомо, розпущений), що було затверджено 5 квітня ЦК РКП(Б), з 13 членів двоє (В. Блакитний і О. Шумський) були недавніми керівниками УКП(б). О. Шумський 15 квітня 1920 р. був обраний до Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. В. Блакитний завідував у Центральному Комітеті відділом по роботі на селі. До складу губернських і повітових комітетів КП(б)У за цією ж директивою вводилося по два колишніх боротьбисти. Один із них завідував відділом по роботі на селі та вважався заступником голови комітету, а другий завідував відділом просвіти.

Після зникнення з політичної арени як єдиного цілого УКП(б), І. Майстренко виділив чотири наступні групи. Перша: «Прийняття до КП(б)У чотирьох тисяч боротьбистів — це був високоідейний революційний елемент, який у більшовицькій партії відразу посів провідні становища. Навіть і після того, як цей елемент “розігна-

ли», багато з цих людей залишилося на видатних постах в центрі і на місцях. Саме цей елемент дав можливість КП(б)У переключитися в 20-х роках на українізацію. Взагалі боротьбисти дуже посилили склад КП(б)У і сприяли зростові її кадрів та наближенню їх до української дійсності», а також «відігравали в КП(б)У і в УРСР видатну роль аж до чистки 1933 року».

Друга частина, близько 3 тис. осіб, перейшла незабаром до УКП (укапістів).

Третя, значно більша частина (майже половина) переважно рядових членів партії на місцях, просто припинила активну політичну діяльність, хоч колишні партійці й залишалися прибічниками радянської влади.

Четверта, незначна частина колишніх боротьбистів продовжувала свою діяльність окремими групами, і в часи радянсько-польської війни займала антирадянські позиції, потрапивши, як ватажок «куркульського бандитизму», в поле зору чекістів і зазнавши репресій.

Разом із тим сучасні дослідники партійної історії зазначають, що поширені уявлення про те, що охоронні органи зіграли значну роль у ліквідації УКП(б), не відповідають дійсності. Подібні факти в той момент були поодинокими, а значна частина боротьбистів навпаки, стала активно співробітничати в ЧК. Це підтверджується й подальшими етапами біографії та кар'єри самого О. Шумського, який вважав свою політичну еволюцію цілком логічною, виправданою.

Значно пізніше, в лютому 1945 р. у листі до Й. Сталіна Олександр Якович наголосить: «Так. Я прийшов до комунізму з українського національного руху і при тому не наодинці, а з цілим загonom. І це не було перебіжкою тихцем, а перехід з відкритим обличчям і піднятим забралом після боїв, які привели до розгрому головної партії українського національного руху, хребта Центральної Ради — партії українських есерів. Відомо й те, що в розколі українського національного руху, коли воно почало грати контрреволюційну роль, в об'єднанні лівих, схильних до комунізму, елементів цього руху і в злитті їх з партією більшовиків на мою долю випала роль застрільника-передовика».

У травні 1920 р. О. Шумський — голова Полтавського губернського комітету КП(б)У та президії Полтавського губернського виконкому, в липні — серпні — голова Одеського губернського ре-

волюційного комітету, у вересні 1920 р. — в політуправлінні та член РВР 12-ї армії. Після розгрому Російської армії П. Врангеля — на державних і дипломатичних посадах: голова Київського губернського революційного комітету, член радянської делегації на Ризьких переговорах із Польщею, із квітня 1921 р. до лютого 1923 р. — повноважний представник УСРР в Польщі. Був відкликаний на Батьківщину у зв'язку з ліквідацією представництва в цій країні. До травня 1924 р. О. Шумський працював уповноваженим ЦК Всеробітземлісу на Україні, а в травні — вересні 1924 р. — завідувачем агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У.

29 вересня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення рекомендувати О. Шумського на посаду народного комісара освіти України. Період до лютого 1927 р. — особливий у житті видатного представника української еліти, який лапідарно можна визначити як злет українізації. Як завжди, Олександр Якович мав своє особливе бачення завдань, які йому довелося виконувати. «Що мене цікавило в національному питанні за Радянської влади і що я вважав найважливішим у цій справі?», — запитував він. І відповідав: «Маю сказати, що мене менше цікавило питання взаємовідносин республік, питання конституційне, не дивлячись на те, що воно часто обговорювалося і було актуальним... Більш важливим з моєї точки зору було загальне навчання рідною мовою, переклад на українську мову класиків світової літератури... Мене радісно хвилювала кожна видана нова добра книжка в гарному перекладі. Мене цікавила мова газет і культурний рівень українських журналів. Я надавав серйозного значення театрові, і зокрема створенню української опери. Постановку, наприклад, у Харкові “Лоєнгріна” українською мовою за участю Собінова я вважав подією не тільки в культурному житті, але й політичною...»

Але найважливішим, першорядним я вважав переведення на українську мову життя партії, як сили керівної, рушійної й ідейно запліднюючої суспільно-культурне будівництво українського народу. Мова є засіб спілкування людей, засіб виховання, душа народу, інструмент його культурного прогресу. Без оволодіння цим інструментом і оволодіння ним досконало кадрами КП(б)У, від членів ЦК і до секретарів осередків, неможлива культурна революція українського народу і його просування по шляху до комунізму».

Внутрішній природі, вдачі О. Шумського була чужою кон'юнктура, прагнення підлаштуватися під ситуацію та владні позиції. Він ніколи не крився зі своїм минулим і завжди відстоював правоту свого принципового життєвого вибору. З усією прямою чесною, щирою людини він доводив Й. Сталіну: «Була і в мене орієнтація. Вона записана в деклараціях і рішеннях боротьбистів. Але це була орієнтація не на зовнішні, а на внутрішні сили українського народу. Це віра в його могутні сили, віра в те, що в дружбі і союзі з іншими народами народ український доб'ється свого визволення. Ця позиція трактувалася націоналістами як маскування “національної зради і запроданства Москві”. Однак тому так і злобствували націоналісти, що ця позиція знаходила схвалення і підтримку в масах народу і була єдиною позицією, допустимою для патріота».

За таких підходів, зважаючи на весь попередній життєвий і політичний досвід очільника процесу, політика українізації здійснювалася успішно, встигла принести чималі якісні зрушення, «запустила» тенденції, що плідно продовжуватимуться, коли естафета натхненника українського відродження перейде до іншого представника української еліти Миколи Скрипника.

Звісно, зачеплена тема для окремої, детальної розмови поза межами цього видання.

А на О. Шумського чекали нові випробування — конфлікт із Генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.М. Кагановичем, в ході якого український політик продемонстрував характер і професіоналізм, відданість справі, чесність, порядність, принциповість. У справу мав втрутитися Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін. Зрештою український партійний і державний діяч був звинувачений у належності до націоналістичного ухилу, якому вигадали й назву — «шумскізм».

Змушений залишити Україну, згодом безпідставно репресований, О. Шумський жодного разу не визнав себе винним, заявляв про бажання публічно довести свою правоту, вимагав реабілітації. Не раз письмово звертався до ЦК ВКП(б) і персонально до Й. Сталіна. Дослідник Ю. Шаповал наводить у фундаментальному виданні, присвяченому долі й діяльності О. Шумського тексти дев'яти листів до Генерального секретаря ЦК ВКП(б), в яких неодноразово зустрічаються посилення й на інші звернення.

Переносячи неймовірні фізичні страждання, революціонер та патріот за покликом душі прагнув і далі вірно служити своєму народові, справі, якій присвятив усе непросте життя. А тому, серед іншого не відмовлявся від предметної критики національної політики радянського керівництва, особливо ж щодо України.

Весь час прагнув повернутися на рідну землю. Та не зміг. Загинув у вересні 1946 р. від рук охоронців сталінського режиму.

Реабілітований 11 вересня 1958 р.

### **Праці О.Я. Шумського**

Проект декрета про сприяння розвитку культури українського народу, який вноситься Наркомом Освіти т. Шумським на затвердження в найближчому засіданні Всеукр. Центр. Викон. Коміт. // *Боротьба* (Київ). 1919. 2 серпня.

До Губпарткомів, Повітпарткомів, всіх організацій (комуністичних осередків) Української Комуністичної партії (боротьбистів) // *Боротьба* (Київ). 1919. 30 грудня.

Записка. 1921 // Ю. Шаповал. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ; Львів, 2017.

Стара й нова Україна // *Червоний шлях*. 1923. № 2.

Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // *Більшовик України*. 1927. № 2.

Григорій Гринько. Олександр Шумський. Статті. Промови. Документи. Київ, 2015.

Коротка біографія // Ю. Шаповал Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ; Львів, 2017.

О рукописи «Малороссы» // Ю. Шаповал Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ; Львів, 2017.

### **Праці з додатковою інформацією про О.Я. Шумського**

Ветров Р.І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920—1925). Дніпро-дзержинськ, 2007.

Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Харків, 1926.

Горбань Ю. Шумский Александр Яковлевич. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: энциклопедия. Москва, 1996.

Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки): дослідження і спостереження сучасника. Київ, 1995.

Курас І.Ф., Овдієнко П.П. О.Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // *Український історичний журнал*. 1990. № 12.

Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. Мюнхен, 1980.

Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985.

Мейс Д. Комунізм та дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні, 1918—1933. Київ, 2018.

Остудін В. Шумський Олександр Якович // Політична енциклопедія. Київ, 2011.

Панчук М.І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. Київ, 1989.

Папакін Г.В. Шумський Олександр Якович // Енциклопедія історії України. Т. 10. Київ, 2013.

Скрипник М. Хвильовізм чи шумськізм // Більшовик України. 1927. № 3.

Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). Київ, 2007.

Солдатенко В.Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917—1920 рр. Київ, 2017.

Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УРСР (1917—1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя, 2003.

Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ; Львів, 2017.

Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17—23 березня 1920 р.: стенограма. Київ, 2003.

## В'ЯЧЕСЛАВ ПРОКОПОВИЧ

З ліберальних кіл українства, де, природно, була найвища концентрація освічених людей (значна їх частина свого часу влилася до Товариства українських поступовців, що нерідко іменувалося «професорською партією»), вийшло немало діячів, які в революційну добу по праву ввійшли в когорту національної політичної еліти, мали значний особистий вплив на суспільне життя, докладали конструктивних зусиль до становлення і захисту української державності. Одним із таких діячів, якого було покликано до виконання надзвичайно важливих обов'язків очільника уряду в екстремальних воєнних умовах, був В'ячеслав Костянтинович Прокопович.

Політичний і громадський діяч, педагог, учений-історик, публіцист народився в сім'ї священника 10(22) квітня 1881 р. в м. Київ. Походив він зі старовинного козацького роду Чигиринського повіту на Київщині. Після закінчення історично-філологічного факультету Київського університету викладав історію в київських гімназіях, але за «українофільські» погляди та участь у 1913 р. у роботі Всеросійського педагогічного з'їзду був звільнений з посад. Деякий час працював ученим бібліотекарем Київського міського музею.

З 1905 р. належав до Української радикально-демократичної партії, з 1908 р. — став членом Товариства українських поступовців (ТУП). У 1911—1914 рр. редагував педагогічний часопис «Світло», співпрацював в українській періодичній пресі, зокрема в газетах «Рада» і «Боротьба» під псевдонімом С. Волох.

Один із засновників Центральної Ради, якою був делегований гласним до губернської земської управи, а 15 березня 1917 р. рекомендований до складу Київського губернського виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій як представник Тарасанського повіту.

25—26 березня 1917 р. В. Прокопович брав участь у з'їзді Товариства українських поступовців перейменованого на Союз україн-

ських автономістів-федералістів, був обраний до Тимчасового Центрального Комітету.

Всеукраїнським національним конгресом (6—8 квітня 1917 р.) був делегований до нового складу Української Центральної Ради як представник Союзу автономістів-федералістів, а 8 квітня на Перших Загальних зборах Ради — до її Комітету. На I реорганізаційному з'їзді партії, яка в червні перебрала назву Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), був обраний до її ЦК. Входив до складу комісії з реорганізації Комітету УЦР в Малу Раду, згодом представляв в останній фракцію УПСФ.

У січні — квітні 1918 р. обіймав посаду міністра народної освіти в уряді В. Голубовича. Після повернення Української Ради із Житомира докладав зусиль у справі українізації вищих шкіл, у зв'язку із чим міністерство виробило спеціальний план, який у березні 1918 р. затвердила Рада народних міністрів.

Напередодні гетьманського перевороту, 27 квітня 1918 р., разом із іншими членами УПСФ С. Шелухіним та І. Феценко-Чопівським заявив про вихід зі складу уряду. «Через те, що досі уряд не опублікував своєї декларації, — наголошувалося у заяві, — а отже, не виявив досі повного і ясного шляху та конкретної програми діяльності; через те, що нинішній Кабінет Міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці; через те, що міністри — члени партії соціалістів-федералістів — не можуть стати до активної участі і впливу у загальній нашій політиці і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук — ми... виходимо зі складу теперішнього кабінету».

Після гетьманського перевороту повернувся до педагогічної роботи. У травні — жовтні 1918 р. входив до складу політичної комісії української мирної делегації на переговорах із більшовицькою Росією. В політичному житті України 1919-го — початку 1920 р. займав праву, радикально-демократичну позицію, послідовно виступав проти лівих орієнтацій Директорії, урядів В. Чехівського, Б. Мартоса, І. Мазепи.

Разом із С. Єфремовим, А. Ніковським та деякими іншими членами керівного складу УПСФ певний час перебував на напівлегальному становищі, вів організаційну й ідеологічну боротьбу проти радянської влади в Україні, гуртував сили прибічників відродження Української Народної Республіки.

26 травня 1920 р., під час перебування в Києві білополяків С. Петлюра призначив В. Прокоповича головою Ради міністрів УНР. Сформований ним уряд, в якому переважали радикал-демократи, планував скликати в Україні парламент, обраний на підставі загального, рівного, безпосереднього, таємного, пропорційного голосування. Передбачалось створити регулярну армію. Для відбудови зруйнованої промисловості пропонувалося використати приватну ініціативу. Держава зобов'язувалася сприяти кооперативним установам ввести посилене оподаткування населення. Земля ж мала перебувати в користуванні селян до остаточного вирішення цього питання в парламенті.

Українські есери й соціал-демократи перейшли в опозицію до уряду, постійно й рішуче засуджували практично всі його кроки. Зазнаючи поразки за поразкою, Українська армія нестримно втрачала контроль над територією, відкочувалась за польськими військами, що вже не в змозі були впливати на перебіг подій в Україні все далі на захід. Тотальна катастрофа УНР ставала невідворотною.

16 жовтня 1920 р. В. Прокопович подав у відставку, яка була прийнята головою Директорії С. Петлюрою. Деякий час залишався міністром освіти в кабінеті А. Лівницького. З 1921 р. перебував у таборах для інтернованих у Польщі, займався просвітною справою, головним завданням якої була ліквідація неграмотності серед військовополонених. У 1924 р. переїхав до Парижа, де тісно співробітничав із головою Директорії і Головним отаманом військ УНР С. Петлюрою. Після його смерті згідно із законом «Про тимчасове Верховне Управління від 12 листопада 1920 р.», А. Лівницький як голова Ради народних міністрів перебрав на себе права і обов'язки голови Директорії УНР.

В. Прокопович протягом 1926—1939 рр. обіймав посаду голови Ради міністрів УНР. З жовтня 1939 р. до травня 1940 р. він — заступник голови Директорії та Головного отамана УНР. Протягом 1925—1939 рр. редагував тижневик «Тризуб» у Парижі. 1927 р. заснував Бібліотеку ім. С. Петлюри в Парижі, яка вже в 1934 р. налічувала понад 10 тис. томів літератури.

У вересні 1939 р. Уряд УНР в Парижі на чолі з В. Прокоповичем і О. Шульгиним задекларував свою солідарність із західними демократичними державами та засудив нацистський і комуністичний тоталітаризм. В той час це була єдина українська заява, в якій

відкрито засуджено нацистську політику Німеччини. Праці В. Прокоповича стосуються переважно сфрагістики: «Сфрагістичні анекдоти» (1938), «Заповіт Орлика» (1939), «Під золотою хорогвою» (1943). «Печать Малороссийская» та «Сфрагістичні етюди» вміщені в «Записках НТШ», Т. 163 (1954) тощо.

Помер В'ячеслав Прокопович 7 червня 1942 р. й похований у м. Бесанкур у Франції.

### **Праці В.К. Прокоповича**

Наші Тернопіли // Тризуб (Париж). 1926. № 15.

Сфрагістичні анекдоти. Прага, 1938.

Печать Малороссийская; Сфрагістичні етюди // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. 163. 1954.

Україна на переломі // Симон Петлюра державний муж. Нью-Йорк, 1957.

«Вічне підданство». До питання про правну природу з'єднання України і Москви. Париж, 1976.

Остання подорож // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). Київ, 1992.

### **Праці з додатковою інформацією про В.К. Прокоповича**

Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник. Київ, 1998.

Державний центр УНР в екзилі: статті і матеріали. Філадельфія; Вашингтон, 1993.

Енциклопедія українознавства. Т. 6. Львів, 1996.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917—1921. Т. 3. Прага, 1943.

Наріжний С. Українська еміграція. Ч. 1. Прага, 1942.

Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918—1920 рр.). Київ, 1999.

Солдатенко В. Ф. Прокопович В'ячеслав Костянтинович // Юридична енциклопедія. Т.5. К., 2003.

Солдатенко В.Ф. «Відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук» (В.К. Прокопович) // Проект «Україна». 1917—1920 рр. Харків, 2011.

Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917—1920 гг. Историко-историографические эссе. Москва, 2018.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.

Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Київ, 1998.

## IV

### **ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА: МІЖ СОБОРНИЦТВОМ І РЕГІОНАЛІЗМОМ**

Складний історичний шлях розвитку української нації, її довготривала розірваність між сильнішими сусідніми державами, передусім Росією й Австро-Угорщиною, привели до формування груп регіональних лідерів, політичних провідників, які докладали всіх зусиль щоб віднайти шляхи поліпшення долі свого народу. Серед них індивідуальними якостями, організаційними здібностями вирізнялися особистості, які здобували настільки високий рівень довіри й такий авторитет, що є безперечні підстави віднести їх до категорії, принаймні, регіональної еліти.

На західноукраїнських землях — у Східній Галичині, Північній Буковині й Закарпатті визначальними ідейно-політичними чинниками були буржуазно-демократичні свободи, якими могли користуватися українці так само, як і інші національні спільноти Габсбургської імперії. Тут пустили міцне коріння парламентські традиції, а «законодавцями мод», звісно — політичних, були націонал-демократи, лідери популярної в краї Української національно-демократичної партії. Прогнозуючи майбутнє підавстрійських українців, вони бачили ідеалом створення з трьох згаданих територій спільного «коронного краю», де автономна одиниця розраховувала б на пряме управління віденського цісаря. Об'єднання з наддніпрянськими етнічними братами вважалось бажаним, перспективно необхідним (Україна *iredenta*), але невизначено віддаленим, малоймовірним, практично нездійсненним у геополітичних умовах початку XX століття.

Револьюційний розпад Австро-Угорщини восени 1918 р. істотно скоригував ці плани. Не бажаючи повернутися під остогидлу польську зверхність, українські лідери поспішили в листопаді взяти долю у власні руки й зусиллями столичних і місцевих парламентарів проголосили створення Західно-Української Народної Республіки. Місцева польська спільнота, масштабно збройно підтримана з Варшави, виявила абсолютну ворожість до такого розвитку подій.

Вступивши в стадію державного самовизначення, мріючи про «перед-розборові» кордони 1772 р., поляки відразу ж розпочали війну проти ЗУНР.

Драматичні обставини прискорили соборницький процес, ініціаторами якого стали західноукраїнські політики, розраховуючи на військову допомогу Великої України. Після проголошення 22 січня 1919 р. Акта соборності УНР офіційно стала єдиною державою; ЗУНР перетворювалася на Західну Область Української Народної Республіки. Регіональні лідери — Кость Левицький, Євген Петрушевич, Сидір Голубович, Семен Вітик, Микола Василько, Лев Бачинський, Льонгин Цегельський, Василь Стефаник влилися в когорту загальноукраїнських політичних провідників, взяли на себе значну долю відповідальності за розвиток нації, держави. Непроста, екстремальна історична ситуація стала для тих, хто долучився до розв'язання кардинальних національних завдань, не лише вищою точкою їхніх політичних кар'єр, а й суворою, діловою перевіркою готовності йменуватися представниками української еліти.

## КОСТЬ ЛЕВИЦЬКИЙ

Серед західноукраїнських лідерів українства, які своїми визначними якостями й діяннями, вочевидь, значно перевищили границі регіонального масштабу, варто виділити насамперед Костянтина Антоновича Левицького. Він зажив не лише величезної поваги, безперечного авторитету, а й був особистістю, на яку орієнтувалися, до думки якої дослуховувалися, а за порадами і закликами готові були діяти, будувати життя багато й багато громадян.

Один із найвизначніших політичних діячів Галичини кінця XIX — першої половини XX століття, публіцист, засновник і провідний діяч багатьох політичних, економічних і культурних установ народився 18(30) листопада 1859 р., в с. Тисмениця на Станіславщині. Походив із родини греко-католицького священника. Навчався в Станіславській гімназії (закінчив у 1878 р.), а потім у Віденському і Львівському університетах. Після одержання освіти К. Левицький здобув ступінь доктора права (1884 р.), займався адвокатською практикою, першим у Львові почав вести судове діловодство українською мовою.

Ще в студентські роки К. Левицький долучився до діяльності молодіжних об'єднань, швидко перетворившись на одного з авторитетніших діячів народовського табору. Наприкінці XIX століття став ініціатором створення та засновником низки кооперативних, фінансових, кредитових, ремісничих об'єднань, зокрема «Краєвого союзу кредитового» (пізніше — Центробанку) і «Краєвого союзу ревізійного». Активно співробітничав у галицькій газеті «Діло». У 1885 р. був обраний секретарем політичного товариства «Народна Рада», входив до Товариства українських правників у Львові, редагував «Часопис Правничу» (1889—1907 рр.).

Зі створенням у 1899 р. найвпливовішої в краї політичної сили українства — ліберальної Української національно-демократичної партії — К. Левицький ввійшов до Президії народного комітету (проводу), а згодом став його головою та перебував на цій посаді до 1919 р. У 1907 р. його обрали послом до Австрійського парламенту, в 1910—1916 рр. він був головою Українського парламентського клу-

бу. В 1908 р. один із найвпливовіших галицьких українців обирається членом Галицького сейму, стає провідником сеймового клубу.

1 серпня 1914 р. К. Левицький очолив організовану політичними партіями Галичини Головну Українську Раду, бойова управа якої сформувала легіон Українських Січових стрільців. У 1915 р. Головна Українська Рада поповнилася послами від Буковини та представниками Союзу визволення України, прибравши назву Загальної Української Ради, що в роки Першої світової війни відстоювала ідею коронного краю для українців Австро-Угорщини і гасло самостійної України для Наддніпрянщини.

Оскільки політика консервативного лоялізму щодо Відня зазнала поразки, Загальна Українська Рада саморозпустилася, а її голова на деякий час відійшов з перших ролей у національному політичному русі. Однак революційна доба, у свою чергу, привела до послаблення позицій Української парламентарної репрезентації на чолі з Є. Петрушевичем, яка продовжувала проавстрійський курс, а Українська національно-демократична партія, очолювана К. Левицьким, набула нового рівня авторитету через радикальнішу позицію в українському питанні.

Напередодні вирішальних подій, пов'язаних із розпадом Австро-Угорщини та подальшим самовизначенням націй, що входили до її складу, К. Левицький заявив на засіданні Віденського парламенту: «Галицькі українці заявляють безумовно, що їх шлях веде не до Варшави, а до Києва». А своєрідне «двоєцентря» в національно-визвольному русі збереглося до жовтня-листопада 1918 р.

18 жовтня 1918 р. у Львові було сформовано Конституанту — Українську Національну Раду на чолі з Є. Петрушевичем. Осідком Ради було обрано Відень. А в двадцятих числах жовтня оформилась Галицька делегація Української Національної Ради під керівництвом К. Левицького. Місцем діяльності останньої став Львів. За умов помітної пасивності провідних українських сил у Відні, невизначеності та зволікання з вирішенням питання про українську державність, роль фактичного керманіча української політики перейшла до Галицької делегації, що перебрала на себе функції всієї УНРади і стала організаційним центром національно-політичного руху.

К. Левицький вів переговори із цісарським намісником графом К. Гуйном про передачу влади в Східній Галичині українській адміністрації, а після відмови віддав наказ про зайняття в ніч на 1 ли-

стопада 1918 р. українськими вояками державних установ у Львові. Від імені УНРади вийшла відозва з проголошенням державності на західно-українських землях. Вищим органом влади була визнана Українська Національна Рада на чолі з Є. Петрушевичем.

Останній протягом тривалого часу був непримиренним опонентом, політичним суперником К. Левицького, який знову відсувався на другий план. Однак, перебуваючи в епіцентрі тогочасних подій у Львові, К. Левицький зосереджував у своїх руках важелі керівництва політичним життям, процесом становлення української державності. Його перу належать головні документи УНРади, зокрема програмний Маніфест від 5 листопада 1918 р., яким проголошувалася стратегічна мета формування на західних теренах України державності, заснованої на демократичних принципах, національному рівноправ'ї, верховенстві прав хліборобів і робітників. «По п'ятсот сімдесят і осьми літах неволі, упокорення і наруги, став Ти, Український народе, знов сам собі господарем на своїй землі, сам собі сувереном. Пірвані кількосотрічні кайдани, розвалена довговічна тюрма, і перед Тобою, Український народе, відчиняється сонячний шлях до світлої народної будучини. Подвиг твій — це перемога правди над кривдою, волі над неволею, світла над тьмою, це перемога демократії, народоправства над олігархією, над поневоленням більшості упривилеюваною меншістю! ...В створеній Тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших і економічно сильніших над бідними й економічно слабшими», — зазначалося в документі.

Усі громадяни Української Держави, «без різниці мови, віри, роду, стану чи пола, будуть справді рівними перед правом, а нас крізь демократичний лад, опертий на загальнім, рівнім, безпосереднім тайнім і пропорціональнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичами держави».

9 листопада 1918 р. Костянтин Антонович Левицький сформував перший уряд держави на західноукраїнських землях — Державний Секретаріат (згодом — Рада Державних секретарів), став його першим президентом (головою).

Фахова теоретична підготовка, наукова ерудиція, багатий політичний досвід дали змогу К. Левицькому надійно скеровувати формування законодавчої бази новонародженого державного утворення.

ня, докладати до визначальної ланки функціонування складного організму власних зусиль. Голова уряду персонально підготував низку законів та законопроектів, нормативних актів, зокрема про державну самостійність українських земель, тимчасову адміністрацію держави, організацію судів, про громадянство, виборчу ординацію до Сейму тощо.

13 листопада 1918 р. було ухвалено «Тимчасовий Основний Закон», яким закріплювалась назва держави — Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). К. Левицький виступав прибічником об'єднання обох гілок українського народу в одне ціле, зробив внесок у започаткування соборницького процесу, що завершився 22 січня 1919 р. проголошенням Акту Злуки України.

Народження ЗУНР було вкрай вороже зустрінуте поляками, які вважали Східну Галичину власною територією, навіть чути не хотіли про будь-яку форму української державності на цих теренах і відразу ж розв'язали воєнну агресію проти новонародженої республіки. 22 листопада українська влада під натиском переважаючих польських сил залишила Львів і переїхала до Тернополя. Втім сюди дісталася лише частина кабінету. Виникла потреба у формуванні нового складу уряду.

Не останню роль відігравали й давні неприязні стосунки К. Левицького з Є. Петрушевичем, що лише набули нової гостроти. За цих обставин К. Левицький вирішив піти у відставку. Політичну роботу в 1919—1920 рр. обмежував законотворчістю в УНРаді. Перебуваючи у Відні, брав участь у створенні Комітету політичної еміграції, в 1920—1921 рр. входив до еміграційного уряду ЗУНР Є. Петрушевича, відстоював у міжнародних організаціях і на конференціях, конгресах інтереси галицьких українців. Після остаточного рішення Ради послів Антанти про передачу Східної Галичини Польщі екзильний уряд ЗУНР саморозпустився.

Повернувшись у 1924 р. до Львова, К. Левицький входив до різних культурних, господарських, професійних установ, займався адвокатською практикою, довгі роки очолював Союз українських адвокатів, у 1928—1939 рр. редагував журнал «Життя і право». Був членом Центрального комітету Українського національно-демократичного об'єднання. Став автором низки праць на історико-політичні та правничі теми.

Із приходом у Західну Україну восени 1939 р. радянських військ К. Левицький був заарештований органами НКВС і провів у тюр-

мах 20 місяців. Повернувся до Львова напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз. Після проголошення 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української Держави К. Левицького 6 липня 1941 р. було обрано головою Ради Сеньорів, в якій вбачався майбутній загальнонаціональний парламент. Однак невдовзі Рада Сеньорів була реформована в Українську Національну Раду, обмеживши сферу своєї діяльності регіоном Галичини.

Перебуваючи на посту голови Ради 12 листопада 1941 р. К. Левицький і завершив свій життєвий шлях.

### **Праці К.А. Левицького**

Історія політичної думки галицьких українців. 1898—1914. 3 ілюстрації на підставі споминів і документів. Ч. 1—2. Львів, 1926.

Історія визвольних змагань галицьких українців. 1914—1918. Ч. 1—3. Львів, 1928—1930.

Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів, 1931.

Українські політики наших давніх послів і політичних діячів. Ч. 1—2. Львів. 1936, 1937.

### **Праці з додатковою інформацією про К.А. Левицького**

Андрусак Т.Г. Левицький Костянтин Антонович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 16. Київ, 2016.

Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914—1923. Т. 1. Львів, 1998.

Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923. Історія. Івано-Франківськ, 2001.

Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Івано-Франківськ, 1993.

Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. Львів, 1995.

Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920. Прага, 1922 (перевидання. Нью-Йорк, 1970).

Мудрий В. Левицький Кость // Енциклопедія українознавства. Т. 4. Львів, 1994.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 2—3. Київ, 2009, 2013.

Солдатенко В.Ф. «Перед Тобою, Український народе, відчиняється сонячний шлях до світлої народної будучини» (К.А. Левицький) // Проект «Україна». 1917—1920 рр. Постаті. Харків, 2009, 2010.

Солдатенко В.Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917—1920 гг. Историко-историографические эссе. Москва, 2018.

Уряди України у XX ст.: науково-документальне видання. Київ, 2001.

## ЄВГЕН ПЕТРУШЕВИЧ

Про Євгена Омеляновича Петрушевича говорити й писати не просто. Те, що він належав до національної політичної еліти, сумнівів не викликає. Адже його дійсно сприймали як незаперечного, впливового лідера не лише в західному регіоні. Часом на цього політичного діяча покладали надії і як на провідника загальноукраїнського масштабу. Виникали плани вручення йому долі всієї Української Народної Республіки, майбутнього всієї нації.

Однак блискучі природні лідерські дані, значний досвід політичної парламентської діяльності не могли повною мірою виявитися, принести бажаний суспільний ефект у непростих умовах соборницького процесу українства, що набрав дуже суперечливого змісту і характеру.

Визначний громадсько-політичний і державний діяч Західної України, один із фундаторів Західно-Української Народної Республіки народився 3(15) червня 1863 р. у м. Буськ на Львівщині в родині греко-католицького священника. Виховувався Є. Петрушевич в атмосфері глибокої шани до української історії та культури, національних традицій і побуту. Закінчивши гімназію, вступив на правничий факультет Львівського університету. Швидко висунувся в число лідерів молодіжного руху, очолював «Академічне братство». Отримавши ступінь доктора права, відкрив у м. Сокаль адвокатську канцелярію. Там же очолював повітову «Просвіту», від самого моменту створення був членом Української національно-демократичної партії.

В 1907—1908 рр. Євген Петрушевич обирався депутатом Австрійського парламенту, в 1910—1916 рр. був заступником, 1916—1918 рр. — головою Української парламентської репрезентації. У 1910—1914 рр. — він незмінний депутат Галицького сейму. Критикував політику Віденського уряду щодо українців, нехтування інтересами бідноти, вимагав впровадження реформ, прийняття за-

кону, який би збільшив представництво українців у місцевому сеймі. Відстоював ідею запровадження в Східній Галичині автономії у формі коронного краю.

В 1905 р. Є. Петрушевич переніс адвокатську канцелярію до м. Сколе і став посадником міста. Разом із колегами домігся в результаті тривалої боротьби ухвалення постанови про заснування у Львові українського університету. Відстоюючи українські інтереси, багато зусиль докладав до того, щоб довести офіційному Відню право галичан на самовизначення, намагався протидіяти реалізації польських планів із включення до відроджуваної Речі Посполитої Східної Галичини й Західної Волині.

Парламентську діяльність Є. Петрушевича високо оцінював його багатолітній колега К. Левицький: «Євген Петрушевич виявляв велику енергію у важніших хвилинах наших визвольних змагань, — писав він у спогадах 1937 р. — Поміж послами належав до діячів гострішого тону». Галицький політичний діяч долучився й до процесу прийняття Брестською мирною конференцією таємної ухвали про Східну Галичину. Однак цісарський уряд і Віденський парламент відмовилися ратифікувати Брестський мир, зірвавши реалізацію положень про запровадження на етнічно-українських землях коронного краю.

Тоді Є. Петрушевич спільно з парламентаріями Чехії та Словаччини опрацював і вніс на розгляд цісаря Карла план перебудови Австро-Угорської імперії. За його концепцією, імперію необхідно було перетворити на федерацію вільних народів із перспективою утворення національних держав у союзі з Австрією.

16 жовтня 1918 р. цісар оприлюднив маніфест, згідно з яким Австрія проголошувалася союзною державою, а її народи отримували право на державність. Усвідомивши, що зазнаючи поразки у Першій світовій війні монархія Габсбургів опинилася на межі розвалу, 10 жовтня галицький політичний провід під керівництвом Є. Петрушевича прийняв рішення скликати 18 жовтня у Львові Українську Конституанту, щоб визначити долю краю. Представницьке зібрання українських послів парламенту, галицького й буковинського сеймів, єпископату, представників політичних партій, організацій і товариств (близько 500 осіб) 19 жовтня 1918 р. проголосило утворення на етнічних українських землях незалежної дер-

жави й обрало Українську Народну Раду на чолі з Євгеном Петрушевичем.

Останній розробив план мирного переходу влади в краї до українців і поїхав із відповідними пропозиціями до Відня. Проте події наприкінці жовтня 1918 р. розвивалися дуже швидко. Не досягши домовленості з австрійським намісником графом К. фон Гуйном і опинившись перед безпосередньою загрозою приєднання Східної Галичини до Польщі, керівництво УН Ради під началом К. Левицького й Військовий комітет на чолі з Д. Вітовським здійснили 1 листопада 1918 р. повстання у Львові та вивісили на міський ратуші жовто-блакитний український прапор. 1 листопада було проголошено утворення Західно-Української Народної Республіки, а 9 листопада було сформовано її перший уряд.

У краї розгорнулося національно-державне будівництво. Розв'язана поляками війна й запеклі бої за Львів не дали змоги Є. Петрушевичу повернутися додому. Він прибув до Станіслава, куди після втрати Львова перебравлося керівництво ЗУНР, і вже 3 січня 1919 р. був обраний президентом УНРади, провів першу сесію Ради, на якій ухвалили Закон про злуку з УНР.

Після урочистого проголошення і схвалення Акту Злуки в Києві 22 січня Є. Петрушевич офіційно увійшов до складу Директорії. Досвідчений парламентарій, Є. Петрушевич добре розумів сутність українських державотворчих устремлінь і провадив виважену політичну лінію. Державницькі акти, ухвалені документи, підготовлені за його участі, незмінно відзначалися високим професіоналізмом, правничою культурою. Однак обставини навколо ЗОУНР склалися вкрай несприятливо. Особливо невтішним був перебіг подій на фронті, де поляки мали дедалі більшу перевагу.

Керівництво ЗОУНР гарячково шукало шляхів запобігання катастрофі, яка, здавалося, невідворотно насувалася. Зокрема, одним із заходів було вирішено оголосити Є. Петрушевича диктатором ЗОУНР, що аж ніяк не могло бути примирливо розцінено Директорією. Крім принципового неприйняття наддніпрянськими демократами й соціалістами самої ідеї диктатури, провід УНР був вражений тим, що в цьому разі навіть формально було знехтувано колективною думкою галицького центру, а «проголошення» вилилося у вкрай цинічні дії чотирьох осіб. Власне, ці дії також були дивним чином оформлені в Акті Президії Української Національної Ради і

Державного секретаріату від 9 червня 1919 р. в Заліщиках: «З огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні, для скріплення і одностайності державної влади Президія Виділу Української Національної Ради З. О. У. Н. Р. і Державний Секретаріат постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку досі на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат, Др. Євгенів Петрушевичеві. Ся повновласть важна до відкликання. За Президією Виділу Української Національної Ради: Др. Є. Петрушевич. За Раду Державних Секретарів: Др. Із. Голубович, Др. І. Макух, Инж. Іван Мирон».

Дії Є. Петрушевича спричинили бурхливу реакцію в наддніпрянців. «Цей факт, що з членів Виділу Національної Ради ніхто не брав участі в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого, пригадую, викликав серед членів нашого уряду й Директорії здивування й навіть обурення, — емоційно згадував І. Мазепа. — Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства. Тому ми вважали, що акт 9 червня був незаконний. Іншими словами: Директорія й уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали диктатури Петрушевича правовою установою. Вважалося, що через утворення диктатури Українська Національна Рада перестала виконувати владу, тому функції Національної Ради мусіли перейти на Директорію, яка, як суверенна влада обох з'єднаних республік, мала виконувати ті функції через окреме, створене для цього міністерство галицьких справ».

4 липня 1919 р. Директорія затвердила закон про утворення Міністерства в справах Західної Області Української Народної Республіки. В цьому законі говорилося: «Відповідно до актів з 3-го та 22-го січня 1919 року про злуку Української Народної Республіки з Галичиною, в складі міністерств Української Народної Республіки утворити міністерство Західної Области Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною».

Кандидатом на посаду міністра галицьких справ був намічений С. Вітик — заступник президента Української Національної Ради. Отже, на проголошення диктатури Є. Петрушевича Директорія відповіла утворенням окремого міністерства для Галичини, а само-

го Є. Петрушевича вважала за такого, що вибув зі складу Директорії. Коли пізніше в Кам'янці відбувалися спільні засідання обох урядів, то Є. Петрушевич у них брав участь уже не як член Директорії, а лише як голова галицького уряду.

Для розуміння подальшого розвитку подій важливо звернути увагу й на примітні риси характеру Є. Петрушевича. «Це був поміркований демократ, без ширшого горизонту й без революційного темпераменту, — стверджує І. Мазепа, діяч, якому довелося близько знати галицького керівника. — Чоловік без твердої волі й без ясної думки, він зовсім не надавався на роль провідника й диктатора та ще в часи великого революційного руху. В критичні моменти він вагався, уникав радикальних рішень, шукав виходу в компромісах. Вже з перших розмов з Петрушевичем я побачив, що він не мав свого власного погляду на справу, а тому легко піддавався впливам інших людей. Просто жах брав при думці, як це галицьке громадянство в найкритичніший момент своєї боротьби поклало всю відповідальність на плечі цієї одної людини, вже не молодой (Петрушевичеві було тоді коло 56 років, отже він був старший за Петлюру майже на 15 літ), а головню психологічно далекої від революційної стихії».

Можливо, можна було б уважати таку оцінку суб'єктивним поглядом автора, викликаним емоційним сприйняттям прикрих, провальних невдач у реалізації соборницького процесу, до якого виявився безпосередньо причетним Є. Петрушевич. Однак і не взяти до уваги міркувань І. Мазепи також було б не виправдано, оскільки вони з'явилися не тільки на підставі безпосереднього спілкування двох видатних фігур тогочасного українського руху, тривалого спостереження за поведінкою диктатора ЗОУНР, а й на основі ґрунтовного осмислення численних документів й аналізу багатьох вчинків Є. Петрушевича в різних ситуаціях.

Мабуть, до перелічених рис характеру галицького провідника з повною впевненістю можна додати ще одну — послідовність (навіть упертість) у відстоюванні регіональних інтересів. Спроби вплинути на диктатора ЗОУНР, які пізніше змінилися на умовляння лояльніше ставитися до державних центрів УНР, навіть після залишення Є. Петрушевичем і УГА Східної Галичини, до позитивних зрушень не привели. Є. Петрушевич відверто заявляв, що мусть за будь-яку ціну відстоювати свою незалежність від наддніп-

рянського уряду. Він стверджував, що не вірить у справу відновлення державності Великої України й тому хоче мати «вільну руку» перед «великими державами» Антанти для відстоювання державності Галичини. Через це переговори закінчились компромісним рішенням. На домагання Є. Петрушевича уряд УНР дав згоду на такі умови співробітництва з ним: 1. Демократична політика без ухилів у бік радянства. 2. Зміна уряду Б. Мартоса. 3. Скасування міністерства для Галичини. Прийняттям цих умов наддніпрянський уряд фактично визнав диктатуру Є. Петрушевича. Але антагонізм між двома урядами залишився.

Неврегульованість відносин між владними структурами УНР і ЗОУНР дуже негативно позначилася на інтересах Української національно-демократичної революції. Тим більш прикрими були кроки певних сил, спрямовані на консервацію ненормальної ситуації. «...Які могли бути добрі відносини, коли уряд УНР вважався в колах галицької дрібної буржуазії і її уряду за большевицький і навіть с-деків і Петлюру націонал-демократи вважали за “большевиків”, — обурюється М. Шаповал. — Що хоч трохи лівіше од буржуазної реакції, то вже отим “революціонерам” з Галичини здавалось большевізмом. На Великій Україні Петрушевич і його прихильники зайняли становище “держави в державі», залишаючи собі у всіх “вільну руку”. З наддніпрянських партій “соціалісти-федералісти” винесли навіть постанову, щоб галицький уряд залишився цілком самостійним у всіх справах політики. Буржуазна партійка хотіла зберігати “цілість” галицької буржуазної організації — це для неї було краще, ніж “большевизм” уряду УНР. Зверніть увагу на поведінку людей в цій справі: “федералісти”, що хочуть федерації цілого світу, орудують проти об’єднання двох українських урядів виключно з-за того, щоб це не було допомогою соціалістичному урядові УНР. Через те на Україні було дві українських армії, два уряди, два головних штаби, дві тактики, дві дипломатії, лише була одна земля і один народ як єдине джерело здобування харчів, коней, податків і т. п. Двоєвластя ніде на світі не толерується ніким, лише на Україні було допущено таку розкіш, як дві державні влади на одній території. Між урядами була глуха, але вперта боротьба. Галицька буржуазно-реакційна інтелігенція страшенно ненавиділа все наддніпрянське, особливо соціалістичний уряд і всю ідеологію революції. Лише жовніри обох армій ставились взаємно добре.

Треба було знищити галицьку диктатуру і створити один соціалістичний уряд, одну армію — це урятувало б Українську революцію, але слабодухість політиків була на перешкоді».

Так чи інакше, проте як певні об'єктивні процеси, так і суб'єктивні чинники (не найкращі відносини між двома лідерами соборного табору — С. Петлюрою та Є. Петрушевичем) цілком закономірно вели до нових і нових ускладнень. Дедалі виявлялася різниця в уявленнях про внутрішню й зовнішню політику номінально соборної держави, в якій ЗУНР продовжувала зберігати не лише широку автономію, а й фактичну непідвладність, мала всі паралельні структури влади, що намагалися реалізовувати власну політику. Якщо Є. Петрушевич орієнтувався на Антанту, підтримуваний нею Білий рух на чолі з А. Денікіним, то С. Петлюра, зазнавши фіаско у стосунках з інтервенціоністським корпусом Антанти й командуванням Добровольчої армії, порятунком УНР вбачав у союзі з Річчю Посполитою, що за жодних обставин не погоджувалася на збереження державності на західноукраїнських землях, вважаючи їх польськими.

Тимчасом Українська галицька армія потрапила у вкрай тяжку ситуацію. Вона зазнавала поразку за поразкою у битвах зі свіжими польськими частинами з'єднання генерала Ю. Галлера, які озброїла та перекинула на український фронт Франція. Командування УГА намагалося укласти перемир'я з командуванням польської армії, але з того нічого не вийшло. Генерал Ю. Галлер вимагав від Галицької армії повної капітуляції, що, звичайно, не влаштовувало її командування і провід ЗУНР. Тому її становище набувало дедалі більш трагічних рис. Для УГА залишалося два виходи — або відійти за річку Збруч на території Великої України, або використати всі можливості для боротьби на теренах самої Галичини.

Остання думка взяла гору — командування Галицької армії вирішило стягнути корпуси в трикутник між річками Збруч — Дністер приблизно на лінію Гусятин — Чортків — Бучач — Нижнів. Корпуси почали відступати, однак несподівано, 23 травня 1919 р., Румунія поставила Галицькій армії ультиматум, щоб остання вивела свої війська з району Снятин — Коломия — Хриплин, Десятин — Хриплин. Не маючи сил вступати у війну ще і з Румунією, галицький уряд мусив погодитися на вимоги останньої. Без опору з боку УГА румунські війська протягом 24 і 25 травня захопили сму-

гу, окреслену згаданими населеними пунктами. Свій ультиматум румуни пояснили необхідністю зайняти залізничні шляхи в цьому районі для операцій проти угорських більшовиків.

Потрапивши у «лещата» між румунами й поляками, УГА, яка налічувала 30 тис. бійців, зважилася на відчайдушний крок — наступ на польську армію по всьому фронту. І хоча на деяких ділянках це принесло короткочасний успіх, протягом 20 днів боїв (8—28 червня) Галицька армія настільки знесилилася, що змушена була відійти назад, у той самий трикутник, з якого починала наскільки сміливий, настільки ж і мало перспективний наступ.

Тоді ж надійшло і повідомлення про рішення Вищої Ради Антанти від 25 червня 1919 р.: «Щоб охоронити особисту безпечність і маєток мирного населення Сх. Галичини перед звірствами большевицьких банд, Найвища Рада Антанти і її союзників вирішила уповноважити провідників Польської республіки продовжити свої операції аж по Збруч». Це був дошкульний удар по розрахунках Є. Петрушевича та його оточення. Порозуміння з Польщею відпало остаточно. Залишалося дві можливості: перейти з армією на румунську територію або відійти на Збруч на Велику Україну.

Є. Петрушевич насамперед ужив заходів для з'ясування першої можливості — переходу на територію Румунії. «Нехить до співпраці з Наддніпрянським урядом була у провідників Галицького уряду така велика, що вони навіть у цей критичний момент не думали про з'єднання українських сил, а шукали порозуміння з румунами для спільного наступу проти большевиків, — зауважує І. Мазепа. — Галицькі праві провідники все ще не тратили надії на Антанту. Вони казали: “Якщо підемо з румунами, то покажемо Антанті, що ми — не большевики. А якщо з'єднаємося з Наддніпрянською армією то хто знає, чи не пошкодить це нам в очах Антанти?”»

Лише після того, як румуни відмовилися пропустити УГА на свою територію, в Є. Петрушевича не залишалося іншого виходу, як шукати порятунку за Збручем. Відразу галицькому керівництву слід було розв'язати й нове питання: кому віддати перевагу — Наддніпрянській армії чи більшовикам. Варіант згоди з останніми не просто не виключався, він певний час навіть серйозно обговорювався. Проте висунуті більшовиками умови виявилися неприйнятними: розрив із Наддніпрянською армією та вилучення з її рядів усіх галичан, проголошення УГА частиною радянських армій

Росії, України, Угорщини й Словаччини (тобто її фактична ліквідація. — В. С.).

Тому командування Галицької армії надіслало 4 липня 1919 р. С. Петлюрі телеграму: «Під сильним напором польських сил, за браком амуніції й інших матеріалів, Галицька армія буде примушена перейти річку Збруч та шукати опори й охорони на широких лавах Великої України. З цих причин Начальна команда Галицької армії звертається з проханням до головного отамана призначити район виключно для Галицької армії..., де вона відпочила б та упорядковалася б».

Командування Наддніпрянської армії на це відповіло, що «приймає Галицьку Українську армію, як братню, і всім їй допоможе, що в її силах. Головний отаман дає розпорядження в цій справі належним установам і має тверду надію, розривне ціле, в скорому часі побачать кращі дні».

Щоправда, Є. Петрушевич ще тиждень вагався, не поспішаючи переводити через Збруч основні сили УГА. Тільки після численних переговорів, що відбувалися буквально кожного дня, він 14 липня нарешті схилився до остаточного рішення, яке наступного дня було через Начальну команду Галицької армії передане до штабу Наддніпрянської армії: «З огляду на несприятливі обставини, що склалися на фронті Галицької армії (перевага сил на боці поляків, а головне брак мушкетних і гарматних набоїв), вся Галицька армія і Галицький уряд, починаючи з 15 липня, переходять на східній берег Збруча, тобто на Наддніпрянщину, щоб усі сили використати для спільної боротьби з більшовиками й звільнити від них Наддніпрянську Україну. Питання про долю Галичини має бути переданим на вирішення мирової конференції». З огляду на вищезазначене не можна обминути увагою спроби правих сил, уособлюваних Є. Петрушевичем, захопити владу в УНР після переходу УГА на терени Великої України. Йдеться, зокрема, про організацію в Кам'янці Українського національно-державного союзу, який поставив перед собою завдання витиснути з керівництва УНР соціалістів і персонально С. Петлюру.

Глибинну природу непорозумінь, що не давали змоги українцям досягти жаданої цілісності, П. Христюк убачав у перманентному зростанні напруженості й навіть проявах ворожості у відносинах між двома урядами, які «виростали на ґрунті неоднакової їх

соціальної структури. Галицький уряд був типовим міщанським, дрібнобуржуазним і через те навіть політику соц. демократів і Петлюри вважав більшовицькою». Значною мірою на цьому ґрунті (хоча лише сказаним не вичерпується складність ситуації) практично автоматично загострилася б проблема взаємостосунків між об'єднаним українським військом та Добровольчою армією, яка ввбрала в себе цілу низку не лише військових, але й зовнішньо- та внутрішньополітичних суперечностей. Водночас у ній виразно проявилось різне бачення перспектив боротьби за українську державність.

Галицький табір в особі Є. Петрушевича виступав за союз з А. Денікіним та вимагав створення уряду, здатного вести переговори в цьому напрямі. Така позиція, як слушно зауважив І. Мазепа, зумовлювалася не стільки вірою в перемогу А. Денікіна над більшовизмом та переконанням у недоцільності боротьби українських військ із Добровольчою армією, скільки вірою, що запобігання такому конфлікту збільшить шанси отримати допомогу від Антанти. Диктатор був переконаний, що вона «накаже Денікіну кооперувати з українською армією».

Регіоналістські інтереси галицького табору взяли зрештою гору й Українська Галицька армія уклала восени 1919 р. союз з Білою армією. Паралельно уряд УНР вирядив спеціальну делегацію до Варшави, щоб остаточно порозумітися з поляками, надавши делегації повну свободу дій у разі, якщо з'явиться можливість домовитися про спільні дії проти «червоних». Перший етап переговорів проходив у не вельми сприятливій атмосфері, хоч уже тоді формувалося підґрунтя для досягнення подальшого порозуміння з поляками.

Перехід УГА в табір денікінців не тільки не розрядив напруженості у відносинах між наддніпрянським і галицьким керівництвом, а навпаки, дедалі більше активізував протиборство. Керівництво ЗУНР вимагало, щоб негайно був призначений до Директорії один галичанин, щоб С. Петлюрі було залишено лише посаду Головного отамана, але від оперативних справ його усунули б, щоб було змінено уряд і щоб міністром фінансів став галичанин.

Коли С. Петлюрі стало відомо про ці домагання, він відповів: «Відійти завше легше, а відповідальність? Я її беру на себе і в слушний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді» і закінчив: «Я сьогодні

так зроблю, я сам і відповім, коли цього буде треба, за свою діяльність».

12 листопада 1919 р. Рада міністрів запропонувала Є. Петрушевичу, щоб він підпорядкував УГА Головній команді УНР, тобто С. Петлюрі. «Петрушевич лежав хворий, з двома револьверами біля себе, а будинок його був оточений вірними стрільцями з кулеметами і т. п., бо він боявся арешту, — повідомляє М. Шаповал. — Довгі розмови не довели ні до чого, бо Петрушевич відмовився категорично передати команду Петлюрі, кажучи, що він не може відважитись передати армію людям, які її дорешти зруйнують, бо він їм не вірить і т. п. Скінчилось нічим».

На засіданні Ради Міністрів 14 листопада 1919 р. було вирішено здати Кам'янець полякам і пробиватися до Дніпра окремими частинами. Більшість тогочасних політиків оцінили ситуацію категорично — катастрофа. С. Петлюра, залишивши незначні рештки армії УНР, виїхав до Варшави, де вдався до певних кроків, спрямованих на зближення з Польщею, погоджуючись на територіальні поступки коштом Східної Галичини.

Виїхавши до Відня, Є. Петрушевич зібрав 20 грудня 1919 р. присутніх там членів УНРади й Державного Секретаріату та ініціював денонсацію Акту Злуки.

Опинившись в еміграції, Є. Петрушевич продовжував боротьбу за відродження незалежності ЗУНР на міжнародній арені, апелював до Ліги Націй, учасників Ризької, Женевської й Генуезької конференцій із проханням демократичного розв'язання Східногалицького питання. Екзильний уряд виробив Конституцію Української Галицької Республіки. Однак Рада амбасадорів у Парижі 15 березня 1923 р. ухвалила рішення, за яким західноукраїнські землі беззастережно відходили до Польщі.

Розпустивши уряд ЗУНР, Є. Петрушевич переїхав до Берліна, де продовжив дипломатично-пропагандистські акції на захист поневоленого народу, розповсюджував ноти протесту проти діяльності польських окупаційних властей, здійснював інші демарші, надавав моральну підтримку інтернованим частинам Галицької армії в Чехословаччині, видавав газету «Український прапор». При цьому виявляв непослідовність. З одного боку, пропагував радянофільські настрої, некритично сприймаючи національну політику керівницт-

ва СРСР. А з іншого — зближався з колишнім гетьманом П. Скоропадським і прибічниками українського монархізму.

Доклавши зусиль до розколу Української військової організації (1925 р.), співпрацював потім з Українським національним об'єднанням (УНО).

Помер Є. Петрушевич 29 серпня 1940 р. в Берліні, де й похований на римо-католицькому цвинтарі.

#### **Праці з додатковою інформацією про Є.О. Петрушевича**

Винниченко В. Відродження нації. Ч. 3. Київ; Відень, 1920 (репринт. Київ, 1990).

Волинець С. Передвісники і творці Листопадового зриву. Західноукраїнські громадські й політичні діячі. Вінніпег, 1965.

Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. Івано-Франківськ, 2006.

Коритко Р. Євген Петрушевич — президент ЗУНР // Літопис Червоної Калини. 1991. Ч. 1. С. 32—38.

Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917—1923 рр. Київ, 2008.

Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917—1920 рр.) Київ, 2001.

Левицький К. Українські політики. Львів, 1936.

Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995.

Лозинський М. Галичина в 1918—1920 рр. Відень, 1922.

Макарчук С.А. Українська республіка галичан. Львів, 1997.

Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ, 2004.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4-х т. Т. 2—4. Київ, 2009—2010.

Солдатенко В.Ф. «Виявляв велику енергію у важніших хвилинах наших визвольних змагань» (Є. О. Петрушевич) // Проект «Україна». 1917—1920 рр. Постаті. Харків, 2011.

Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине 1917—1920 гг. Москва, 2012.

Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн. Украина в 1917—1920 гг.: историко-историографические эссе. Москва, 2018.

Уряди України у XX ст.: науково-довідкове видання. Київ, 2001. С. 234—239.

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928.

## ПІСЛЯМОВА

Підбивати підсумок у такій темі складно, як, можливо, в жодній іншій. Почасти це зрозуміло, почасти вимагає певних пояснень.

З наявної історіографії неважко передбачити, що далеко не всі науковці погодяться з обраним для аналізу колом особистостей, вважаючи що воно могло б бути скоригованим: хтось виключений, а хтось, навпаки, доданий. І для того знайдуться як слушні аргументи, так і такі, які можна буде обгрунтовано відхилити.

Проте доволі часто можна зустріти й тотальні заперечення щодо всіх, без винятку, згаданих і коротко охарактеризованих особистостей. Такий погляд з'явився давно, достатньо усталився практично за століття історичних досліджень, дійшов до наших днів і сьогодні повторюється в різних варіаціях.

Варто послатися хоча б на досить ґрунтовну, ретельно продуману, загалом виважену й солідно аргументовану книгу основоположника і, без перебільшення, класика вітчизняної соціологічної науки, сучасника досліджуваного елітарного сегмента українського суспільства революційної доби, до якого він і сам належав і добре знав — Микити Шаповала.

Торкаючись, зокрема, оцінки ядра чи «кістяка» ідейних натхненників, організаторів, провідників Української революції, він безапеляційно наголосив: «Провідниками української революції стали *випадкові* люди. Наприклад: М. Грушевський — історик, вів ціле життя науково-історичну працю. Фах історика не є фах політика. Не був до революції провідником навіть малої політичної групи, через те не мав досвіду керівництва. Був відомий між українцями і лише через це був обраний на провідника. Якщо не він, то хто інший? В. Винниченко, член партії соціал-демократів, але головний фах — письменство белетристичне. Політично-керівничий досвід малий та й то одержаний в маленьких підпольних гуртках. Більше живе почуттями, ніж інтелектом, тому органічно не надається на провідника. С. Петлюра — по фаху журналіст, урядовець. У провідники попав *випадково*, навіть не маючи в той час того, що мали обидва попередні: де-якої популярності. ...Є. Петрушевич (Галичина) єдиний, що по фаху був політиком, як посол до парламенту, але провідником не був — вдача не відпо-

відна. По світогляду політично найбільш ближче до ідеї революції стояли: Винниченко і Петлюра, які чинні соціал-демократи..., що ж до Грушевського, то на початку революції був типовий «радикал-демократ», потім став співчувати с-рам, с-ром став (не формально) на Трудовому Конгресі, формально — в січні 1921 року, і в тім же році відмовився від боротьби. Петрушевич, як націонал-демократ, політично був ворогом соціальної революції. По темпераменту революціонером був Винниченко, з перевагою емоцій над інтелектом і волею, близько до нього — Петлюра, з слабкими психологічними даними — емоції, інтелект і воля пересічної людини; Грушевський переважно інтелектуаліст, слабкі емоції, пересічна воля, безтемпераментний, як Бич (лідер революції на Кубані. — В. С.) і Петрушевич, у яких слабкий інтелектуалізм, слабкі емоції і ще слабша воля. Немає чого казати, що всі згадані провідні особи української революції не мали виробленої програми революції: найбільш свідомими щодо цього були Винниченко і Петлюра, що як меншовики в початку революції обстоювали *буржуазний* (курсив оригіналу. — В. С.) характер революції, а потім еволюціонували в протилежному напрямі (весною 1919 року): Винниченко став комуністом, а Петлюра перейшов до дрібної буржуазії. Грушевський еволюціонував планомірно вліво, прийняв соціальну революцію і відмовився від боротьби з більшовиками. Петрушевич політично орієнтувався по черзі: на німців, на Антанту, на Денікіна, на більшовиків, при чім в останній орієнтації прийняв не ідею соціальної революції (не став соціалістом), а лише в даній ситуації знайшов за більш доцільне орієнтуватись на більшовиків (на уряд, а не більшовизм)»<sup>1</sup>.

Гадається, значне за обсягом цитування може бути виправданим і доречним, оскільки наступні автори практично здебільшого повторюють наведені висновки, не пропонуючи щодо них принципово відмінних, чи оригінальних аргументів, мотивацій. Отже, просто немає сенсу вдаватися до використання інших публікацій.

До речі, якщо застосувати висловлені міркування — критерії і до самого Микити Шаповала, він, без сумніву, також потрапить у когорту тих, хто виявився не на висоті завдань часу.

Вдаючись до приблизно такої ж логіки, багато хто з нинішніх політиків, публіцистів, науковців у разі потреби торкнутись оцінок історичного досвіду, наводять ті ж самі аргументи й вкотре вкрай мінорний висновок — в далекі 1917—1920 рр. здійснити прорив у справі відродження нації, в успішному державотворенні було нікому. Нація не мала еліти, а ті, хто опинився у її кермі, завели всю справу на манівці.

Передусім, очевидно, слід зауважити що тут відбувається певне отождення понять «політична еліта» — «національна еліта» — «револю-

<sup>1</sup> Шаповал М. Велика революція... С. 242—243.

ційна еліта». Безумовно, на академічному зрізі є сенс розрізняти ці категорії, враховувати притаманні їм відмінності, що загалом успішно й здійснюється. Однак у революційні епохи нагальні потреби соціальних і етнічних спільнот концентруються (і сутнісно, і в часовому вимірі) насамперед у пошуках шляхів перспективного розвитку, ефективних результатів, які найуспішніше здійснюють саме ті особистості, які виявляються здатними висунути притягальні мобілізуючі ідеї, спрямувати нагромаджену енергію, що прагне виходу, в прогресивне русло.

Найкраща й найвірніша оцінка політичної національної еліти здійснюється крізь призму досягнутих, чи ж, навпаки, недосягнутих, а то й програваних, провальних результатів. Це варто робити не абстрактно-теоретично, з погляду ретроспективно сформульованих бажань, доцільність яких виявив наступний досвід, а із чітким, послідовним врахуванням конкретно-історичних обставин і реальних можливостей. Якщо поставити перед собою завдання з дискредитації елітарного прошарку суспільства для часу, коли в Європі в цілому нуртували революційні настрої та здійснювалися справді «тектонічні» соціальні й національні «зсуви», нібито переконливі претензії можна висунути будь-кому, а «звинувачувальні вирoki» буде спростувати дуже непросто.

В такому ключі можна, наприклад, ставити питання, як не змогла в цілому досвідчена російська еліта вберегти рідну її серцю монархію, чи демократичну республіку 1917 р. А ще більш досвідчена й розгалужена австро-угорська еліта виявилася безсилою перед розвалом габсбурзької імперії 1918 р. Точно такі ж закиди можна адресувати досить міцній, загартованій елітарній верстві кайзерівської Німеччини... А всі негаразди з полегкістю «списати» на рахунок «осоружних революцій», їх безвідповідальних ініціаторів і керівників, хоча останні, своєю чергою, репрезентували народження якісно нової генерації еліт...

Враховуючи, що багато сутнісних речей пізнається в порівнянні, все ж не можна з однаковими критеріями підходити до оцінки потенцій і особливостей формування еліт в Польщі, Фінляндії, Чехословаччині, інших країнах і намагатися з тими самими мірками ставати до з'ясування ролі провідної, інтелектуальної верстви в Україні перших десятиліть XX століття.

Основна й вища мета української еліти — кращих синів і дочок народу — концентрувалася в чіткій, ясній стратегічній формулі — ліквідація національного й соціального гніту, створення умов для відродження, повноцінного розвою нації у всіх сферах буття, запорукою чого мала стати власна народоправча державність. Таким чином, намагаючись у 1917—1920 рр. виробити й реалізувати відповідний курс, за великим рахунком, вдалося домогтися істотних зрушень.

Етнічна спільнота, яка століттями перебувала в залежному, експлуатованому стані, яка не мала свого природного наймення, не знала меж

своїєї території, не могла навіть вільно спілкуватися рідною мовою, могутнім революційним порухом в короткі терміни домоглася колосальних результатів. Вона піднялася на заклик своєї еліти й почала процес бурхливого відродження, становлення, зміцнення національного організму, формування сучасного типу політичної нації. Вона заявила про себе як важливий і один із визначальних чинників кардинальних змін — децентралізації донедавна могутньої унітарної держави — Росії, її перебудови на демократичних, федеративних засадах. Вона пройшла через запровадження автономного стану до створення національної державності, давши їй природну назву — Українська Народна Республіка, оголосивши її вільною, самостійною, ні від кого незалежною, суверенною державою українського народу. Вона здійснила першу за багато віків спробу об'єднати українців під єдиним державно-адміністративним началом. Вона буквально ввірвалася в міжнародний простір, ставши врівень із сусідніми національно-державними утвореннями, енергійно кинулась їх наздоганяти, швидко надолужуючи згаяне, засвоюючи цивілізаційні здобутки.

Українство, українська державність назавжди стали геополітичними реаліями, а народжені в борні ідеї стали животворними імпульсами дальшого національного натхнення і прагнень, які вже ніколи не згасали...

Піднявшись, слідом за своєю елітою, до історичної дії, повіривши у свої сили, своє майбутнє, своє високе історичне покликання, українська нація, незважаючи на перші невдачі, була готова до нових битв. Історик І. Лисяк-Рудницький, творчість якого позначено не лише прагненням до глибокої об'єктивності, а й до широких теоретичних, навіть філософських, узагальнень, писав: «Нема сорому в тому, щоб бути переможеними в боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжувачі цієї самої боротьби на новому історичному етапі»<sup>2</sup>.

Одним із фундаментальних міркувань, до якого варто уважно дослухатись, практично як до методологічного витвору, стали мудрі й пророчі слова мислителя В. Винниченка, висловлені в «Заповіті борцям за визволення» (1949 р.): «Українська Держава була і є. Її... створив народ, нація...»<sup>3</sup> у буремну революційну добу. З того часу вона стала незнищеною геополітичною реалією, яку, як найдорогоціннішу естафету підхопили й понесли далі наступні покоління українців.

Чи можна було домогтися всього того, всіх тих історичних зрушень і трансформацій, не маючи на чолі, а може більше — всередині себе, національної еліти? Гадається, навряд чи.

<sup>2</sup> Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Мюнхен, 1973. С. 128.

<sup>3</sup> Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ, 2008. С. 669—670.

Більше того, можна висловити думку, що Україні в момент загального революційного збурення просто поталанило, що в неї була така гідна викликів часу еліта. Що був визначний вчений, який оперативно розробив концепцію Української революції — Михайло Грушевський. Що був такий «безнадійний ідеаліст» і романтик із вибуховою енергією як Володимир Винниченко. Що були такі несхибні творчі характери як у Миколи Міхновського, Сергія Єфремова, В'ячеслава Липинського, Андрія Річицького. Що були невтомні пошуки суспільних альтернатив — як у Павла Скоропадського чи Олександра Шумського. Що були чесні й щирі борці як Микола Василенко, Дмитро Дорошенко й В'ячеслав Прокопович...

Спільними турботами й зусиллями вони прокладали шлях нації в майбутнє й намагалися своїми діями, вчинками наблизити реалізацію української ідеї.

Повертаючись же до висловлювань Микити Шаповала та його послідовників, на останок можна сказати тривіальне — нам, сьогоднішнім, звичайно, хотілося б, щоб здобутки революційної доби були більшими, вагомішими, а еліта — вишуканішою, досвідченішою, успішнішою й результативнішою.

Однак, як мовиться, було тільки те, що було, а іншої еліти життя не подарувало...

Тож, краще оцінювати та шанувати те, зроблене й досягнуте, аніж вдаватися до загалом малопродуктивних безпредметних мудрувань.

*Наукове видання*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ  
ім. І.Ф. КУРАСА

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович

**GLORIA MUNDI**  
**ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА**  
**УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**  
**РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ**  
**(короткі нариси-портрети. 1917—1920)**

Київ, Науково-виробниче підприємство  
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2021

Оформлення художника *Ю.Ф. Бєлоус*  
Художній редактор *М.А. Панасюк*  
Технічний редактор *Т.С. Березяк*  
Коректор *В.М. Ткаченко*  
Комп’ютерна верстка *Л.В. Багненко*

Підп. до друку 01.07.2021. Формат 60 × 90/16. Папір офс. № 1.  
Гарн. Таймс Нью Роман. Друк офс. Ум. друк. арк. 21,5.  
Обл.-вид. арк. 21,5. Тираж 150 прим. Зам. № ДФ-1088

Оригінал-макет виготовлено  
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»  
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи  
до Державного реєстру видавців, виготівників  
і розповсюджувачів видавничої продукції  
ДК № 2440 від 15.03.2006.

01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

ПП «Видавництво “Фенікс”»  
03680 Київ 680, вул. Шутова, 13б  
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру  
серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.